

MILE BOGOVIĆ

HRVATSKO GLAGOLJSKO TISUĆLJEĆE

Mile Bogović
Sakralna baština
HR 53270 Senj

UDK:262.3(497.5)+003.349.1+655(091)
Izvorni znanstveni rad
Ur.: 1998-03-29

Autor u prvom dijelu daje sažeti prikaz biskupija čija su područja bila dugo pod jurisdikcijom biskupa u Senju. To su biskupije: senjska, krbavska ili modruška i otočka.

Senjski biskup prvi se put spominje u pismu pape Inocenta I. (402.-417.), ali nakon toga ponovni spomen biskupije nalazimo tek godine 1169. Krbavska biskupija osnovana je 1185. Tada joj je određeno središte u Krbavi. Ponajviše zbog turske opasnosti biskupijsko sjedište premješteno je u Modruš, a u godini Krbavske bitke 1493. biskup je bio prisiljen pobjeći u Novi Vinodolski. Ta je biskupija oko 1630. jednakoopravno sjedinjena sa senjskom. Neko vrijeme (1460.-1534.) postojala je u Gackoj posebna otočka biskupija. Nakon oslobođenja od Turaka senjskom biskupu dane su na upravu također Lika i Krbava.

Na čitavom tom području bilo je već od kraja 9. stoljeća izvan biskupijskog središta u uporabi staroslavensko bogoslužje i glagoljsko pismo. Kada se papinstvu u 13. stoljeću učinilo da bi staroslavensko bogoslužje moglo poslužiti za sjedinjenje pravoslavnih Slavena s Katoličkom crkvom, papa Inocent IV. 29. ožujka 1248. dopušta i senjskom biskupu Filipu da može slaviti Boga na staroslavenskom jeziku svuda gdje postoji taj običaj. Time u krug glagoljaša ulazi i senjski biskup sa svojim kanonicima. Ta podrška glagoljašima vrlo se povoljno odrazila i na vjersku i kulturnu djelatnost hrvatskih glagoljaša i postavila temelje zlatnom vijeku hrvatske glagoljske kulture. Ubrzo će na tom području nastati brojni glagoljski kodeksi visoke umjetničke razine, a javit će se i prve naše glagoljske tiskare.

Autor daje kratki pregled te pisarske i tiskarske djelatnosti, a ponajviše djelatnosti vezane uz Senj. Iznosi i svoje razmišljanje o ulozi senjskoga zlatara Martina Živkovića u djelovanju senjske glagoljske tiskare, zatim donosi spis iz kojega neki zaključuju da je prije senjske postojala starija kosinjska tiskara. Kada naši glagoljaši u novom vijeku nisu bili u stanju prirediti sebi za tisak potrebne glagoljske knjige, preuzima tu zadaću Kongregacija za širenje vjere u Rimu (Propaganda), ali tada se pod utjecajem rusinskih monaha naše bogoslužne knjige rusificiraju i zbog toga ih svećenici našega područja teško primaju. Oni postupno prelaze na latinicu i narodni jezik u liturgiji. Budući da takav običaj nije u ono doba mogao dobiti suglasnost u Rimu, Dragutin Parčić priređuje 1893. glagoljski misal u kojemu je vraćena hrvatska redakcija. Zbog toga što je tada pitanje staroslavenskog jezika u bogoslužju bilo ispolitizirano, narod u senjskoj i modruškoj biskupiji nije želio nakon narodnog jezika u liturgiju uvesti staroslavenski. Oporbe je bilo i kod nekih svećenika. Iako je taj glagoljski misal na koncu općenito prihvaćen, ipak je

bilo jasno da kler nerado uči glagoljicu. Godine 1927. priredio je Josip Vajs novi glagoljski misal, ali s latiničnim slovima.

U prvom dijelu 13. stoljeća glagoljski su spomenici rijetki pa nam se zato nameće zaključak da je glagoljica na našem tlu bila na izdisaju. Nakon papina pisma senjskom biskupu Filipu odnos prema glagoljici promijenio se u njezinu korist, što nam daje pravo na zaključak da su papa Inocent IV. i senjski biskup Filip obnovitelji glagoljice i staroslavenskog bogoslužja.

Kratice češće citirane građe, časopisa i autora

ASV - Archivio Segreto Vaticano

BAS - Biskupski arhiv Senj

BS - Bogoslovska smotra

BURIĆ - Josip BURIĆ, *Senjska i Modruška biskupija - povijesni podaci*, I.-V. U Bibliotheca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Slav. 68-72.

CCP - *Croatica Christiana Periodica*, Zagreb, 1977.-

CD - Tadija SMIČIKLAS etc, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II.-XVIII., Zagreb, 1904.-1990.

Crkveno ustrojstvo - Mile BOGOVIĆ, *Crkveno ustrojstvo današnjeg područja Riječko-senjske nadbiskupije u srednjem vijeku*, *RTČ*, IV (1996.), 2, str. 291-328.

FARLATI - Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV., Venetiis, 1769.

HBL - *Hrvatski biografski leksikon*

HC - C. EUBEL, G. van GULIK, L. SCHMITZ-KALLENBERG, P. GAUCHAT, R. RITZLER, P. SEFRIN, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, I.-VIII., Monasterii - Patavii, 1913.-1979.

HDA - Hrvatski državni arhiv

JAZU - Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (sada HAZU - Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)

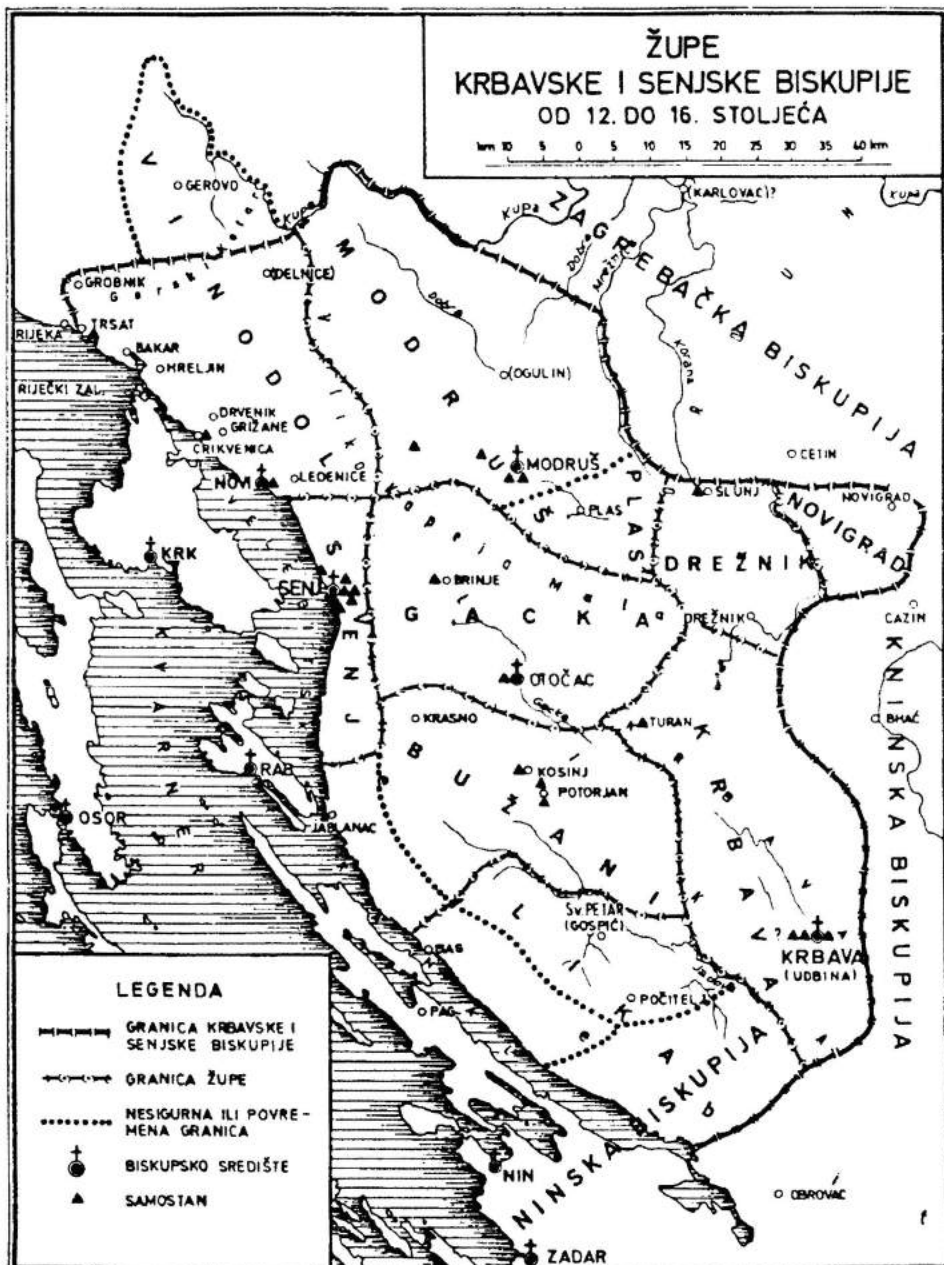
KAS - Kaptolski arhiv Senj.

KL - *Katolički list*, Zagreb, 1849.-1945.

KOBLER, *Memorie* - Giovanni KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, vol. I.-III., Fiume, 1896.

Krbavska biskupija - Krbavska biskupija u srednjem vijeku, zbornik radova znanstvenog simpozija u povodu 800. obljetnice osnutka krbavske biskupije u Rijeci 23.-24. travnja 1986. godine, uredio Mile Bogović, *Analecta Croatica christiana* XXV.,

- Visoka bogoslovska škola u Rijeci - "Kršćanska sadašnjost", Rijeka-Zagreb, 1988.
- KUKULJEVIĆ, *Listine* - Ivan KUKULJEVIĆ, *Acta Croatica - Listine hrvatske*, Zagreb, 1863.
- MSHSM - Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium JAZU
- OSTOJIĆ, *Benediktinci* - Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, I.-III., Split, 1963.-1965.
- PAVIČIĆ, *Seobe* - Stjepan PAVIČIĆ, *Seobe i naselja u Lici*, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, br. 41., Zagreb, 1962.
- Pomicanje sjedišta* - Mile BOGOVIĆ, *Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje (pregled povijesti Krbavske ili Modruške biskupije)*, u zborniku *Krbavska biskupija*.
- Prijelazno stoljeće - Mile BOGOVIĆ, *Prijelazno stoljeće Senjske crkve (1450-1550)*, SZ, 17 (1990.), str. 69-92.
- Relationes - ASV, Congregatio Concilii, Relationes de statu dioecesium
- Restauracija - Mile BOGOVIĆ, *Restauracija katoličke Crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja od Turaka godine 1689.*, SZ, 20 (1993.), str. 103-117.
- RTČ - *Riječki teološki časopis*, I.-V. (Rijeka, 1993.-1997.)
- SC - Scritture riferite o non riferite nei Congressi delle Congregazioni.
- SLADOVIĆ - Manojlo SLADOVIĆ, *Povēsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst, 1856.
- SOCG - Scritture originali riferite nelle Congregazioni generali
- Starine* - *Starine JAZU*, 1.- (Zagreb, 1869.-).
- SZ - *Senjski zbornik*, 1-23, Senj, 1963.-1996.
- ŠURMIN - Đuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici*, I., Monumenta historico-juridica JAZU, vol. VI., Zagreb, 1898.
- THEINER, MH - Augustino THEINER, *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*, I.-II., Romae, 1859.-1860.
- THEINER, MS - Augustino THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I., Romae, 1863; II., Zagreb, 1875.
- VZA - *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog arkiva / Vjesnik Hrvatskog dr. arhiva u Zagrebu*, 1899.-1945.
- Zvona - Mjesečnik za kršćansku kulturu, Rijeka, 1963.-

Karta 1. Župe krbavske i senjske biskupije od 12. do 16. stoljeća. Prema crtežu Mile Bogovića izradio Nikola Badanković.

BISKUPIJA

I. Srednji vijek¹

1. *Senjska biskupija*

Biskupije senjska i modruška ili krbavska postojale su kao samostalne crkvene jedinice do 1969., kad je bulom pape Pavla VI. "Coetu instante" napravljena druga upravna podjela i razgraničenje: osnovana je riječko-senjska nadbiskupija, koja je uz dotadnji hrvatski dio riječke biskupije, područje zapadno od Rječine, obuhvatila i cjelokupno područje senjske i modruške ili krbavske biskupije, od Rječine pa na jug do Zrmanje. U srednjem vijeku nijedan dio riječke biskupije nije nikada bio u sastavu senjske odnosno modruške ili krbavske biskupije. Zato nas za srednji vijek to područje ne zanima. Grad Rijeka s Drenovom došao je pod upravu senjsko-modruškog biskupa tek godine 1787. To znači da je Rijeka tek od biskupa Ježića (1789.-1833.) nazočna u izvješćima "ad limina".

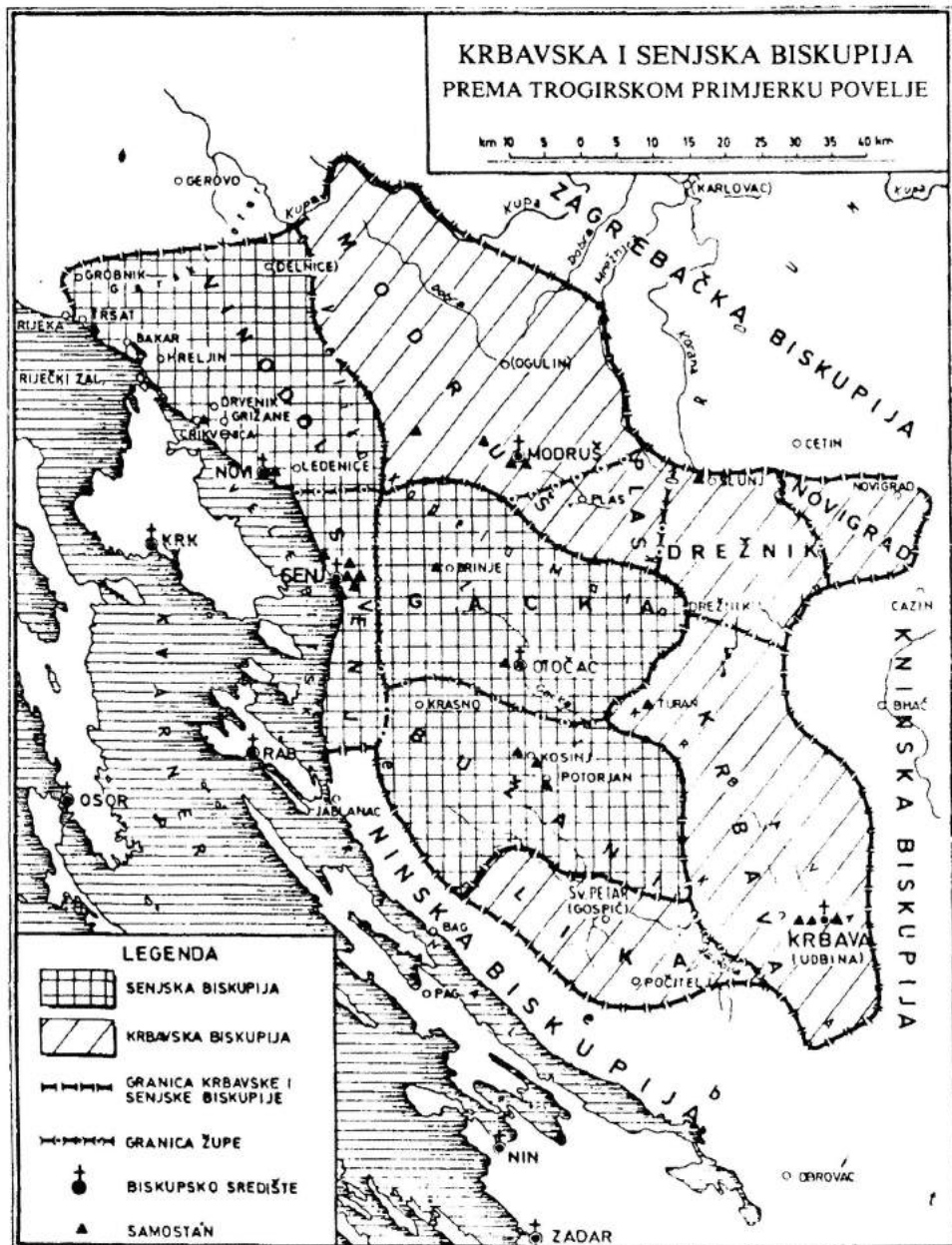
Rijeka se u nalazila unutar pulske biskupije, čabarski kraj pripadao je neko vrijeme akvilejskoj patrijaršiji, kraj oko današnjeg Generalskog Stola, kao i kraj sjeverno od Slunja, bili su u zagrebačkoj biskupiji; područje Zavalja, Donjeg Lapca i Srba bilo je u kninskoj biskupiji, a kraj oko Gospića i sve prema jugu bio je u ninskoj biskupiji. U istoj biskupiji bio je i srednjovjekovni Bag (Karlobag).²

Time smo pokazali pripadnost rubnih dijelova današnje riječko-senjske nadbiskupije. Unutar tih rubova nalazile su se senjska i krbavska (nakon 1460. modruška) biskupija. Od senjske se biskupije 1460. odcjepljuje privremeno otočka biskupija, koja će jedva zaživjeti kao samostalna biskupija, a nakon 1534. više se i ne spominje.

Ovdje nije obrađena sva crkvena problematika toga područja u srednjem vijeku. Naglasak je stavljen na crkvene ustanove, ponajviše na biskupiju, stolne i zborne kaptole, na redovničke zajednice i župe te njihove crkve.

¹ Još među povjesničarima nije došlo do zajedničkog stava o tome kada počinje, a kada završava srednji vijek. Mišljenja o tome raspoređena su od početka 14. stoljeća pa do Francuske revolucije 1789. godine. U ovom radu prikazat ću unutar srednjeg vijeka i biskupijske ustanove 16. stoljeća. One, doduše, vremenski pripadaju novom vijeku, ali budući da su upravo u to vrijeme mnoge srednjovjekovne biskupijske ustanove nastradale, uključio sam njihovo trajanje u srednji vijek.

² Više o tome v. niže pod brojem 4 (Područja koja su u srednjem vijeku pripadala drugim biskupijama).

Karta 2. Krbavska i senjska biskupija prema trogirskom primjerku povelje. Prema crtežu Mile Bogovića izradio Nikola Badanković.

Najstarije poznato biskupsko sjedište na ovim prostorima jest Senj. Ondje se spominje biskup već početkom 5. stoljeća. Sačuvano je, naime, pismo pape Inocenta I. (402.-417.) senjskom biskupu Laurenciju.³ Bilo je pitanje nije li u pismu riječ o nekoj drugoj biskupiji sličnoga imena, kao Segni i Siena u Italiji, ali ondje ne znaju za biskupa Laurencija. Poslije toga nema spomena senjske biskupije sve do 1169. Vjerojatno je obnovljena sredinom 12. stoljeća. Na provincijskom saboru u Splitu određene su joj granice. Tada je Senju pripao i dio Like. Dakako da pitanje granica nove biskupije nije bilo tako brzo riješeno.⁴ Granice nisu bile stalne i njihovo je širenje i sužavanje mnogo ovisilo o svjetovnim gospodarima.⁵ U 15. stoljeću pod senjsku biskupiju pripadaju srednjovjekovne župe Senj i Gacka.

Područje biskupije već je u drugoj polovici 15. stoljeća pod jakim udarom turskih pljačkaša. Turci ga nisu sebi nikada podložili, ali je bilo izloženo stalnim četovanjima i pljačkama, pa će sredinom 16. stoljeća biskupija imati samo tri župe: Senj, Otočac i Brinje. Uistinu je samo prva župa mogla bar donekle djelovati.

O utemeljenju kaptola nemamo podataka do godine 1185., od kada počinju njegovi dokumenti. Njemu su ovlasti bile određene općim crkvenim pravom. Do 1333. imao je i pravo biranja biskupa. Te godine papa Ivan XXII. imenuje izravno za novoga senjskog biskupa augustinca Ivana iz Pise, a kaptol izabire svoga kandidata Bernarda.⁶ Spor je nekako zaglađen tek 1338. obostranim prihvaćanjem papina kandidata.⁷ Da bi se jasnije odredio odnos kaptola prema biskupu, donesen je 1340. Statut Senjskog kaptola.⁸

U Statutu ima 31 odredba kojom su određena prava i obveze kanonika i biskupa. Tako saznajemo da su u kaptolu biskup i 12 kanonika, da je glavni prihod biskupijska desetina, itd.⁹ Statut daje pravo kaptolu da izabire župnike i upravitelje crkava u cijelom senjskom okružju. O negdašnjem pravu na izbor biskupa nema više spomena.

³ Pismo koje su objavili MIGNE (*Patres latini*, 20, 607-608), D. FARLATI, IV (115-116) i M. SLADOVIĆ (93). Rukopis toga teksta nalazi se u Biblioteca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Lat. 7222, pp. 281-282. Ispisi su vjerni originalu, osim što je na par mjesta izmijenjen red riječi, što ne utječe na razumljivost teksta. Vidi također: A. RAČKI, Najstarija vijest o senjskoj biskupiji, *KL*, 47 (1896), 15, str. 117-119.

⁴ Usp. članke Slavka Kovačića (Splitska metropolija u 12. stoljeću) i Mile Bogovića (Pomicanje sjedišta, str. 11-82).

⁵ Južne granice tiče se otpis senjskog kapetana od 25. travnja 1500, u kojemu odgovara senjskom vikaru da Cesarica pripada Senju jer je tako odredio knez Bernardin, koji je ondje sa svojim stricem Martinom izgradio crkvu (I. KUKULJEVIĆ, *Listine*, str. 181-182).

⁶ *CD*, X, 272, na str. 363-367; 367-369; 369-371.

⁷ *CD*, X, str. 370-371.

⁸ Dosadašnji su autori, na osnovi sačuvanih prijepisa, držali da je Statut donesen 1380, što se na temelju analize teksta ne može prihvatiti. M. BOGOVIĆ, Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i Statut Senjskog kaptola, *SZ*, 15 (1988), str. 18.

⁹ O ovoj je problematici objavljeno dosta radova na koje smo već upozorili, pa nemamo namjeru to ovdje ponavljati.

Kaptol je od kralja Žigmunda 25. listopada 1392. dobio pravo vjerodostojnog mjesta (*locus credibilis*).¹⁰ Tim se pravom kaptol služio sve do kraja 18. stoljeća u svojoj pisarnici, koja je bila u sakristiji katedrale sv. Marije.¹¹ Povlastica je poslije u više navrata obnavljana, tako 1480.¹² i 1527.¹³ Iz te djelatnosti kaptola poznato nam je da on prevodi povelje s hrvatskoga na latinski i obrnuto, da prepisuje stare povelje, sasluša strana u sporu, uvodi u posjed na temelju kraljevskih darovnica, a u manjim parnicama i sam presuđuje. Za tu djelatnost imao je kaptol svoju kancelariju u sakristiji senjske katedrale. Tako kanonik Bartol Dušmanović ugovor između Kružića i Orlovčića, senjskih kapetana, unosi "v knigu naše kancelarie" i "v našu kvadernu".¹⁴ Na žalost, ta kvaderna nije se sačuvala, ali ipak je ostalo dosta separatnih listova. Ti poslovi nisu bili striktno vezani uz jednu osobu, nego su pripadali kaptolu u cijelosti pa su se povelje ovjeravale kaptolskim pečatom. Nekad je poneki član kaptola bio i javni bilježnik, ali tu ustanovu u tom slučaju treba gledati odjelito od kaptola. Za važnije slučajeve kaptolski povjerenik pozvao je javnog bilježnika da potvrdi povelju svojim znakom i potpisom. Tako 1484. u sporu s krbavskim biskupom Antunom predstavnici kaptola Mihovil (Božičević) i Blaž (Baromić) zovu javnog bilježnika popa Ivana Zoričića,¹⁵ a iduće godine spomenuti Blaž poziva u pratnju javnog bilježnika Jakova Bajčića, inače kanonika senjskog kaptola.¹⁶

Kad je 1248. senjski biskup dobio osobno pravo na staroslavensku službu Božju, dobio je time snažnu potporu u svojoj glagoljaškoj praksi i njegov kaptol. To područje postaje najjače uporište glagoljice uopće, pa je shvatljivo da je upravo u Senju nastala (1494.) prva sigurno poznata glagoljaška tiskara na hrvatskom tlu. Najviša dostojanstva u kaptolu jesu arhiđakon (arhižakan), arhiprezbiter (arhiprvad) i primicer (primancer).

Prvi pisani izvor koji spominje senjsku *katedralu*,¹⁷ jest iz godine 1271., kada Senjani ispred nje biraju za svoga kneza Vida Frankopana. Crkva je u srednjem vijeku svakako bila jednobrodna, a moguće je da je stari toranj ispred crkve pripadao nekadašnjoj crkvi sv. Jurja. Nakon požara 1239. crkva je obnovljena u skladu s

¹⁰ CD, XVII, br. 339, na str. 465-466.

¹¹ O tome svjedoče dvije sačuvane isprave. U prvoj, od 13. siječnja 1492, Senjski kaptol svjedoči o uvođenju u posjed zemalja koje je Čazmanskom kaptolu poklonio Stjepan Zemljić od Krupe. Druga je iz 26. srpnja 1536., kada kaptol sasluša dva senjska kanonika s obzirom na razmiricu Petra Kružića sa Splitsanima (A. GULIN, Srednjovjekovni senjski kaptol i njegovi pečatnjaci - pečat senjskog biskupa Martina, SZ, 15, str. 97-98).

¹² M. SLADOVIĆ, str. 169.

¹³ Originalna povelja sačuvana je u Arhivu Stolnog kaptola, i danas se nalazi u sklopu Izložbe crkvene umjetnosti u Sakralnoj baštini u Senju.

¹⁴ I. KUKULJEVIĆ, *Listine*, str. 212-213.

¹⁵ Đ. ŠURMIN, str. 311.

¹⁶ Đ. ŠURMIN, str. 306.

¹⁷ CD, III, str. 597-598.

Alexander eps forus forus dei. Honorabili fr̄i Mireo ep̄o. Salutē & apostolicā ben̄. Significavit nobis venerabilis fr̄ n̄r. b. Epalecē archiep̄s. ap̄lice sedis Legatus. qd̄ cū sibi sis metropolitus cur̄e sub iectus. ipsum debita obedientia & subiectione fraudare p̄sumis. Quia igitur nos decet te. nec nos possunt subiacere colere. q̄m p̄sente archiep̄s qui tam feruente & p̄cipia nob̄ ē affectuone mentis affectu. honoris uel dignitatis sue quālibet diminutione sustineat. feruētis tue & ap̄lica scripta p̄cipio mānūmas. quān̄ eadē archiep̄o sū metropolitano tuo quādāmodū p̄decessores tui suis consueuerunt antecessoribus. obediēte. iurisdictione & appellacione subiacet. debita obedientiā & reuerentiā p̄mitas. & humilit̄ ac deuote p̄sistentia qd̄ aduersum te p̄ hoc iterata querela merito ad audientia ap̄lice sedis p̄ferri n̄ possit. Sane si te p̄dicto archiep̄o rebelle animo uel minus obedientem esse nos accepim̄. cōtumaciā & insubordiētiā tuā ita grauiter auctore d̄no puniem̄. quād̄ p̄na tua subditus erit exēpli p̄latis suis obedientiam conferenda. Dat. Beneuenti. 1117. kl̄. febr̄.

Sl. 1. Papa Aleksandar III. naređuje senjskom biskupu Mireju da se pokorava metropoliti (KAS 669/8; CD, II, br. 116, str. 121-122).

potrebama biskupskog sjedišta, te tako dobiva oblik koji će sačuvati do početka 18. stoljeća. Prema natpisu nad sakristijskim vratima: ANDREAS DE MUTINA EPS SEGNIEI FIERI FECIT ANNO DNI MCCCCLXXXVII obično se zaključuje da je to i godina izgradnje sakristije, što je teško braniti jer se ona spominje već u kaptolskim statutima 1340. Taj nadvratnik ne mora imati nikakvu vezu sa sakristijom, jer je mnogo detalja u katedrali koji nisu *in situ*.¹⁸ Moguće je, dakako, da je prije postojala manja i ruševna sakristija, a da je Andrija izgradio novu sakristiju ili obnovio staru.

U srednjem vijeku postojale su u senjskoj biskupiji ove *redovničke zajednice*¹⁹: templari, benediktinci, franjevci, dominikanci, pavlini i augustinci.

¹⁸ Pobočna ulazna vrata u katedralu iz vremena su renesanse, a znademo da je cijela lada dograđena u vrijeme biskupa Benzonija (1730-1745).

¹⁹ Crkvene prilike u Senju i Senjskoj biskupiji u 13. stoljeću obradio sam detaljnije u poglavlju o vremenu biskupa Filipa, pa upućujem čitatelja na to poglavlje i s obzirom na redovništvo i crkve u Senju iz tog vremena.

fauente gra spalatine sedis archieps. uideris multa enormis p nrm spalatm archieparu emersisse. multiplicib; subditi; errores considerans graue pullulauit. ut dno prudente excessibus tantis sine cogitac imponere. nri; salutarib; monitis. audi entu cordi posse informare. de mandato et uoluntate sumi pontificis. in nra spalatm ciuitate cu omib; suffraganeis et abbat. nec no clericoy copia. generalē synodu inuocata scē spē epū kalendas xri deuotissime celebrauimus. In qua uelociter que digna correctione uidebantur corripim. et que fuerunt plantandi dno cooperante. iude maturitate omnia firmo communicato cōsilio plantare curauim. In cetera quide cū parochis suffraganeoy nroy ad se inuice essent cōfise. et certis libentib; nequaquam distinet. et nullis priuilegijs comanent. ut ut ipi epi in errorē et cōtrouersis sepe inducentur. placuit primo nob et postionib; nris epīs memoratis parochias talis distinguere ac priuilegijs communit. ut decetero uniusquisq; epoy attributo sibi parochias et priuilegijs gaudeat. et nulli unquam firm fuerit. questione exinde mouere psumat. Diffinuum itaq; paruo et cōmuni uoluntate eorū suffraganeoy. ut archieps spalatm has habeat parochias. Cels. Sinescalli. z minā. z cernā. Totā cōleuā. Totū masurū. et totū dol usq; ad uallā. et ubi cūq; sunt terre scē domus. debent dare decimā scē domino. Tamen eps habeat solē sui in tenu. et habeat has parochias. Tenis Campū. Perchreca. pjer. Trogurien epō. habeat has parochias. Trogurū. dno. Siboneū. et totū comitatū zagorie. Scardonē epō. habeat has parochias. Scardonē. Strber. Balgrad cū tota Sidraga. Nonen epō. habeat has parochias. Nonū. totā lucū. et medietatē lun Sigmen epō. habeat sedē suā in signa. et habeat has parochias. signa. nullē uincariā. bezca. et busan. Corboanen epō. habeat se dē suā in corbau. et habeat has parochias. cortuū. medietatē luce Nougrad. drefnic. pl. et cradruā. Ecclē u scē frepiani regis et capelle nre in honore scē iohis quā nos manu nra cōsecrauim. hāc ordinationē fecim. quod et post archiepm nullus pfer. nisi sacerdos et ordinatus. Cuius hōdit cōmuni uoluntate firmi. ita assentiat cōfirm. vinea unā in baci. quā agūi Trogurino filio furmani calagorgi. iusticia dicanter uidero distenta. et Trogurū tunc comitō recepim. Cuius causē p̄stulatus est cernē fili cypriani. Cytes scē. Iupanus petrus fili gregorelli. et quartus troguri de benedict. et alii quā plures. et ibidē in baci trā. ad duos boues. bonē et luca. Statum siquidē ut nulli oino homi liceat hūc iugū nre cōstructionis et cōfirmationis infringere uel ei aliquaten cōtraire. Quicūq; u. usū temerario id facere attemptauerit. indignationē omnipotē di et nra ac firm nris maledictionē se nouerit incursum. et scō domo copauerit centū marcas argenti. De autē hōc ordinatio quā has psonas p̄sentib; et eā apponitib; statum. Gascone tamen epō. archiepi trogurien epō. archiepi scardonē epō. archiepi nonen epō. archiepi signen epō. archiepi corboanen elato. ysaac scē steph. nra abbe. Innocentio trogurien abbe. Alberto pisano scē bartholomei p̄posito. Bruno scē donij primizero. Iohē sacrista cū tota eidē ecclē capitulo. Wilconā archiepi dē elisā. Wilconā archiepi dē leulo. Gaudio archidiacono trogurien cū suis clericis. Ibraes scardonē archiepi cū eidē ecclē clericis. Besimio luce archiepi cū clericis eidē ecclē. Radona businen archiepi cū clericis eidē ecclē. Todorico nonen archiepi. et petro primizero. cū reliq; eidē ecclē clericis. forma stabilib; p̄maneat. p notariū nris libatū scribi. et sigillo scē donij cū nro inprimi p̄cepim.

Sl. 2. Trogirski primjerak ustanovne povelje 1185.

Svakako najstarija poznata crkva na ovom području jest upravo crkva sv. Jurja. Kralj Bela III. bio je vrlo darežljiv u dijeljenju ovih naših krajeva. Senj je dao *templarima*, a Modruš (1193.) Krčkim knezovima. U darovnici pape Lucija III.²⁰ izričito se kaže da papa potvrđuje darovnicu Bele III. *templarima*. Templari će definitivno napustiti Senj 1269.²¹ ali još četrdesetih godina 13. stoljeća njihov položaj u Senju bio je veoma uzdrman.

²⁰ CD, II, str. 191. Lucije je izdao darovnicu u Veroni "X Kalendas Decembris". To može biti 22. studenoga 1184. ili 22. studenoga 1185. Prvo je vjerojatnije, jer je Lucije umro 25. studenoga 1185. Kada bi bio točan ovaj drugi datum, darovnica bi bila izdana tri dana prije papine smrti. Ni to nije nemoguće, ali je manje vjerojatno.

²¹ CD, V, str. 510.

*Honoratus episcopus Sabat Honoram, totas fides, et medietatem
 fies.*
*Sijmion episcopus Sabat sedem suam in Sijria, et Sabat
 las Parochias, Sijriam. Etsiam totas et medietatem
 fies.*
*Orbanus episcopus Sabat sedem suam in Orbania et
 Sabat las Parochias, Orbania, Vinodol, Zussan
 Rougrad, Presnie, Plas, et Modrussam.*
*Baron episcopus Sabat sedem suam in Bar, et Sabat las
 Parochias, Far, Braciam, Lissam, Corcoram fides.*

Sl. 3. Splitski primjerak ustanovne povelje 1185.

Od benediktinskih opatija u biskupiji su bile: sv. Juraj Lisački kod Senja, sv. Križ u Senjskoj Drazi, sv. Nikola u Otočcu i, prema nekim nesigurnim podacima, sv. Dujam nad Senjom.²²

Opatija sv. Jurja zaslužuje najveću pozornost i zbog toga što o njoj imamo najviše podataka. Počeci joj ipak leže u tami. Templarsku crkvu sv. Jurja treba odvojiti od benediktinske crkve i samostana u današnjem Sv. Jurju. Moguće je da je i na Trbušnjaku bio u starini samostan s crkvom sv. Jurja, koja je poslije dana na uporabu benediktincima. Glavnina posjeda opatije bila je svakako na području današnjeg Sv. Jurja, pa je i naselje dobilo naziv prema opatiji (Sv. Juraj). Jer iz nekih dokumenata zaključuje se da je benediktinska crkva doista blizu Senja,²³ što bi se moglo odnositi na crkvu na Trbušnjaku, koju su naknadno dobili na uporabu. Ipak to pitanje treba i dalje držati otvorenim. Opatija sv. Jurja u prvoj polovici 15. stoljeća spuštala se prema svome

²² Ovdje nemam namjeru iznijeti sve što se znade o tim benediktinskim opatijama, nego samo ono za što mislim da nije spomenuto u dosadašnjih autora.

²³ J. FRANČIŠKOVIĆ, Gdje je bila opatija Sv. Jurja, *BS*, 15 (1927), str. 489-492; M. BOGOVIĆ, nav. dj., str. 25-26.

kraju. Od sredine 15. stoljeća pa dalje ona je samo naziv uz koji je povezan određeni beneficij bez monaške zajednice.

Jasno je da je opatija sv. Križa bila u Senjskoj Dragi, a po svoj prilici upravo ondje gdje se i danas nalazi istoimena crkva. Kao redovnička zajednica, koliko se do sada znade, ona je djelovala u prvoj polovici 14. stoljeća.²⁴ Početci opatije mogu biti i mnogo stariji, ali tu prošlost ne možemo provjeriti. Od kraja 15. stoljeća ona je vezana uz senjski kaptol, a arhiđakon je često bio i opat sv. Križa, primjerice senjski tiskar Silvestar Bedričić, koji je ondje i boravio. Taj nas podatak vodi prema zaključku da je u Senjskoj Dragi bila glagoljska tiskara, što će kasnije biti zabilježeno.²⁵

O opatiji sv. Nikole u Otočcu nalazimo prvi spomen na Bašćanskoj ploči, ali ima autora koji misle da to nije Otočac u Gackoj, nego neka opatija sv. Nikole na jednom od kvarnerskih otoka, a Strohal i Fučić misle da se tu spominje Otočac kraj Vrbnika.²⁶ Budući da se na Ploči spominje izričito opatija sv. Nikole u Otočcu, a do sada nije pronađena nijedna opatija toga imena osim u Gackoj, trebat će vjerovati da je i na Bašćanskoj ploči riječ upravo o Otočcu u Gackoj, dok se protiv takva vjerovanja ne donesu jači dokazi od onih koji su izneseni do danas. Svakako ne stoji tvrdnja da se opatija sv. Nikole u Otočcu (u Gackoj) javlja tek u 15. stoljeću jer je poznato da je opat te opatije 1389. trebao platiti splitskom nadbiskupu kaznu što nije došao na zasjedanje metropolitanske sinode u Split.²⁷ Istina je da se opatija jako rijetko i dosta kasno spominje. To je navelo Pavla Rittera (Vitezovića) da ustvrdi kako u Otočcu nije nikada ni postojala opatija sv. Nikole.²⁸ I u slučaju da je u vrijeme pisanja Bašćanske ploče opatija sv. Lucije bila jedno s opatijom sv. Nikole u Gackoj (Otočcu), ta je veza s vremenom prekinuta.

Još manje podataka imamo o opatiji sv. Dujma nad Senjom. Prvi spis u kojem se ta opatija izričito spominje, potječe od 29. siječnja 1550., ali na marginama toga teksta uz ime "sv. Dujma" druga je ruka svaki put dopisala "sv. Jurja". Osim toga kaže se za opatiju da se nalazi "na Senjskom brdu" (in monte Segniensi).²⁹ Mogli bismo zaključiti da je to zabuna, na temelju koje će se poslije u 19. i 20. stoljeću imenovati naslovni opati

²⁴ M. BOGOVIĆ, nav. dj., str. 25-26.

²⁵ V. KRALJIĆ, Novi arhivski nalaz o glagoljskoj tiskari u Senjskoj Dragi, *SZ*, 6 (1974), str. 77-80. Treba u pitanju tiskare voditi računa da Senjska Draga počinje od današnjeg senjskog groblja: v. P. TIJAN, Gdje je bila hiža arhižakna Silvestra Bedričića u kojoj je 1507/8. djelovala Senjska glagoljska tiskara, *SZ*, 21 (1994), str. 109-126.

²⁶ B. FUČIĆ, *Glagoljski spomenici*, Djela JAZU, br. 57, Zagreb, 1982, str. 44-60.

²⁷ *CD*, XVII, str. 236.

²⁸ M. SLADOVIĆ, str. 247-248.

²⁹ *Monumenta Habsburgica*, nav. dj., vol. III, str. 361.

³⁰ M. MAGDIĆ, *Topografija i povijest grada Senja*, Senj, 1877, str. 90.

³¹ *VZA*, VII (1905), str.188-189.

sv. Dujma, ali crkva sv. Dujma javlja se već 1472.³⁰ i 1528.,³¹ i to u takvom kontekstu koji upućuje na postojanje posebne opatije toga imena. Neki tu opatiju žele smjestiti u Francikovac jer navodno već iz imena proizlazi da se radi o mjestu koje su imali redovnici. Istina je da su ga imali redovnici, ali franjevci (franciscani), što među ostalim dokazuje i isklesani ljljan u zidu jedne kuće, a za ljljan znademo da govori o franjevačkoj nazočnosti. Trsatski franjevci, kao nasljednici senjskoga samostana, tek će u prošlom stoljeću prodati posjed u Francikovcu. Osim toga, Francikovac nije “na Senjskom brdu”, kako kaže spis iz 1550.

Franjevci se 1272. prvi put spominju u Senju. Tada oni već imaju svoju crkvu i kuću.³² Samostan i crkva sv. Franje bili su nedaleko gradskih zidina, na prostoru danas zvanom Travica, ali je teško precizno odrediti lokaciju. U više navrata govori se da su uz veliki bunar i javni put.³³ Franjevačka crkva u Senju izričito se naziva crkvom sv. Franje.³⁴

Kad su Turci neposredno ugrožavali Senj, trebalo je srušiti do temelja franjevački samostan jer bi on mogao biti velika opasnost za sam grad ako bi ga zauzela turska vojska. Franjevcima je 1558. izgrađen novi samostan unutar gradskih zidina.

Godine 1506. spominje se i samostan u Brinju, ali o njemu nemamo sigurnih podataka.³⁵ Po svoj prilici riječ je o napuštenom dominikanskom samostanu koji su privremeno nastanili franjevci, a već dvije godine nakon toga ondje nalazimo, također privremeno, dominikance.

U Senju se prvi put *dominikanci* spominju 1278. Ondje su sagradili crkvu i samostan sv. Nikole,³⁶ i tamo su ostali do tridesetih godina 17. stoljeća. Dominikance nalazimo početkom 16. stoljeća i u Brinju. Brinjski samostan najvjerojatnije se nalazio na mjestu današnje župne crkve; to znači da su se prethodno iz toga samostana povukli augustinci. Modruški se samostan zadnji put spominje 1513. Nije isključeno da su se i dominikanci dali na put prema primorju, kao što je učinio modruški biskup 1493. U tom slučaju pojava dominikanaca u Kraljevici i Trsatu, pa i u Brinju, bila bi povezana s njihovim povlačenjem iz Modruša.

Najstariji *pavlini* samostan u senjskoj biskupiji nastao je sredinom 14. stoljeća - prvi se put spominje 29. rujna 1364. - u uvali Ljubotina, uz more južno od Senja. Posvećen je bio sv. Spasu, pa se ta uvala danas zove Spasovac. Sjeverno od Senja, po prilici na istoj udaljenosti, u Vlačkoj dragi osnovao je 1390. senjski arhiđakon Radovan samostan sv. Jelene. Ta se uvala i danas zove Sveta Jelena.

³² CD, V, str. 620.

³³ CD, VII, str. 212; VIII, str. 544.

³⁴ Usp. M. BOGOVIĆ, *Crkvene prilike...*, 21.

³⁵ F. E. HOŠKO, *Franjevci u krbavskoj biskupiji, Krbavska biskupija*, str. 91.

³⁶ CD, XV, str. 365-371; XVI, str. 70-71; XVII, str. 380.

Samostan sv. Spasa imao je brojne posjede u Bašćanskoj dragi na susjednome Krku, a 1455. dobio je ondje i crkvu sv. Kuzme i Damjana. Otada će ondje postojati samostanski gostinjac (hospicij) koji će se katkada spominjati kao zasebni samostan, ali će stalno biti u manjoj ili većoj ovisnosti o samostanu sv. Spasa. Pače, kad je matični samostan nestao, a 1634. osnovan novi pavlinski samostan sv. Nikole u Senju, gostinjac u Bašćanskoj dragi postat će ovisan o novom senjskom samostanu.

Oba samostana, sv. Spasa i sv. Jelene, nestadoše u 16. stoljeću.

U drugoj polovici 15. stoljeća jedno su vrijeme pavlini boravili u augustinskom samostanu u Brinju, kako ćemo kasnije vidjeti.

Boravak *augustinaca* nedvojbeno je potvrđen na području senjske biskupije samo u Brinju.

Na prostoru današnje župne crkve u Brinju bila je starija crkva sv. Marije s augustinskim samostanom. Prvi do sada poznat njegov spomen u Brinju potječe od 1. kolovoza 1388.³⁷ Godine 1489. u jednoj darovnici spominje se "fratar Petar, priur Svete Marije z Brin kupno s ostalimi fratri".³⁸

Nijedan red nije se zadržao u Brinju poslije godine 1530.

2. Otočka biskupija

14. lipnja 1449. sinovi Nikole Frankopana podijeliše međusobno očevu baštinu. Autonomnu upravu svoga dijela svaki je želio učvrstiti i crkvenom autonomijom. Najhitriji je u tome bio gospodar Gacke Sigismund. On je u Otočcu kraj samostana i crkve sv. Nikole sagradio svoj kaštel i dvor. 6. rujna iste godine on spomenutu crkvu obilno obdaruje. Sigismund je pozvao u samostan šest svećenika koji će ubuduće obavljati župničku službu. Svećenicima je među ostalim dana na uporabu i biskupska kurija, kuća koju je senjski biskup imao u Otočcu, a s vremenom ju je dobio opat.³⁹ Takvo stanje odobrio je i papa Kalikst III. 1. lipnja 1456.⁴⁰ Tom darovnicom crkvi sv. Nikole i okupljanjem svećenika uz nju pripremao je Sigismund teren za nešto veće - za osnivanje biskupije u Otočcu. Slično je radio i njegov brat Stjepan u Modrušu. Sigismund se u tom smislu negdje krajem 1459. obratio papi. Papa doista 5. ožujka 1460. osniva otočku biskupiju, a sam Otočac dobiva naziv grada (*civitas*), što je bio preduvjet da neko mjesto može postati biskupsko sjedište. Po samom slovu papinskog pisma, opatija sv. Nikole trebala je biti dokinuta.⁴¹

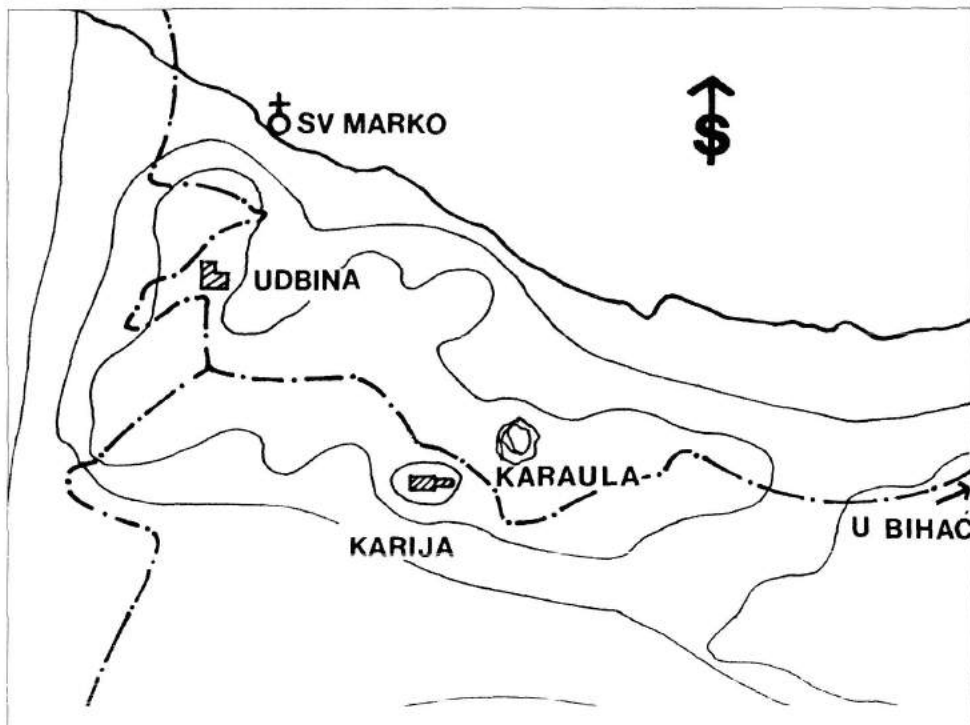
³⁷ Kaptolski arhiv Zagreb, *Acta capituli antiqua*, sv. 13, br. 103, f. 259r.

³⁸ Đ. ŠURMIN, 335.

³⁹ *Cod. Frangipanus*, 376.

⁴⁰ THEINER, MS, I, 417-418.

⁴¹ ASV, Reg. Vat., vol. 477, ff. 243-244. O Otočkoj biskupiji v. M. BOGOVIĆ, *Otočka biskupija*, zbornik *Grad Otočac*, 3, Otočac, 1997, str. 27-45.

Sl. 4. Šira situacija Krbave i Udbine.

Kao patron biskupije, knez Sigismund potražio je novog biskupa među učenim humanistima, kojih je tada bilo dosta u Dalmaciji i Dubrovniku. Oko mu padne na dubrovačkog dominikanca Blaža Nikolića (Nikolina) - tada se nalazio u zadarskom samostanu - kojemu papa 13. listopada 1460. izdaje bulu imenovanja,⁴² a Sigismund iduće godine novom biskupu izdaje darovnicu.⁴³

Papinska je komora i dalje držala da postoji opatija sv. Nikole u Otočcu - koja je osnutkom biskupije trebala ugasnuti - i vodi je i dalje u senjskoj biskupiji.⁴⁴ Godine 1486. spominje se u Gackoj Leonardo kao vikar senjskog biskupa,⁴⁵ što znači da je administrativno otočka biskupija bila i dalje povezana sa senjskom.

Punu samostalnost ta biskupija nije ni uspostavila, a nakon 1534. više se nigdje i ne spominje.

⁴² HC, I, 209.

⁴³ HDA, *Zbirka Fanfogna-Garagnin*, 8, 2, str. 156-158.

⁴⁴ ASV, *Obligationes et solutiones*, vol. 84, f. 61.

⁴⁵ V. ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I, Zagreb 1969, str. 17.

Sudbina otočkog kaptola slična je sudbini otočke biskupije. Svakako još 1510. postoji zbor kanonika.⁴⁶ 26. travnja 1527. papa Klement VII. nalaže otočkom kaptolu da primi kao svoga biskupa Petra de Andreisa.⁴⁷ To je zadnji spomen otočkog kaptola. U općoj društvenoj krizi i osiromašenju on je jednostavno nestao bez službenog dokidanja.

Područje otočke biskupije bilo je u 14. i prvoj polovici 15. stoljeća dosta gusto naseljeno pa je imalo dosta crkava i župa.⁴⁸

3. *Krbavska biskupija*

Krbavska biskupija osnovana je na provincijskom saboru u Splitu godine 1185. Prema splitskom primjerku povelje utemeljenja, njezino područje obuhvaćalo je srednjovjekovne župe Krbavu, Bužane, Novigrad (današnje Todorovo u Bosni), Drežnik, Plas (Plaški), Modruš i Vinodol. Tako je svakako bilo u 15. stoljeću, osim što je bila nejasna tadašnja biskupijska pripadnost Novigrada. Godine 1460. preneseno je sjedište u Modruš, a kad je 1493. spaljeno predgrađe Modruša, biskup prelazi u Novi Vinodolski.

Iako je vjerojatno postojao krbavski kaptol, nemamo o njegovu postojanju sigurnih dokaza. Nakon dolaska biskupa u Modruš ondje je odmah osnovan kaptol, ali već 1493. seli se u Vinodol, gdje će više zbornih kaptola činiti zajednički stolni kaptol, koji će se i dalje zvati modruški.

Župe⁴⁹ koje se spominju u ustanovnoj povelji, postat će središte arhiepzbiterata (dekanata), koji će okupljati više župa u današnjem smislu riječi. Tako se već sredinom 14. stoljeća govori o krbavskom, buškom, drežničkom, modruškom i vinodolskom arhiepzbiteratu.

Od redovničkih zajednica na tom su području bili benediktinci, franjevci, dominikanci i pavlini.

Benediktinci⁵⁰ su sigurno imali opatiju sv. Marije u Bužanima od kraja 14. stoljeća. Sredinom 15. stoljeća i ona će postati komendatarina, tj. bez vlastitih redovnika. Opatije su još mogle biti u Krbavi (sv. Martina), na Plitvicama i u Krakaru.

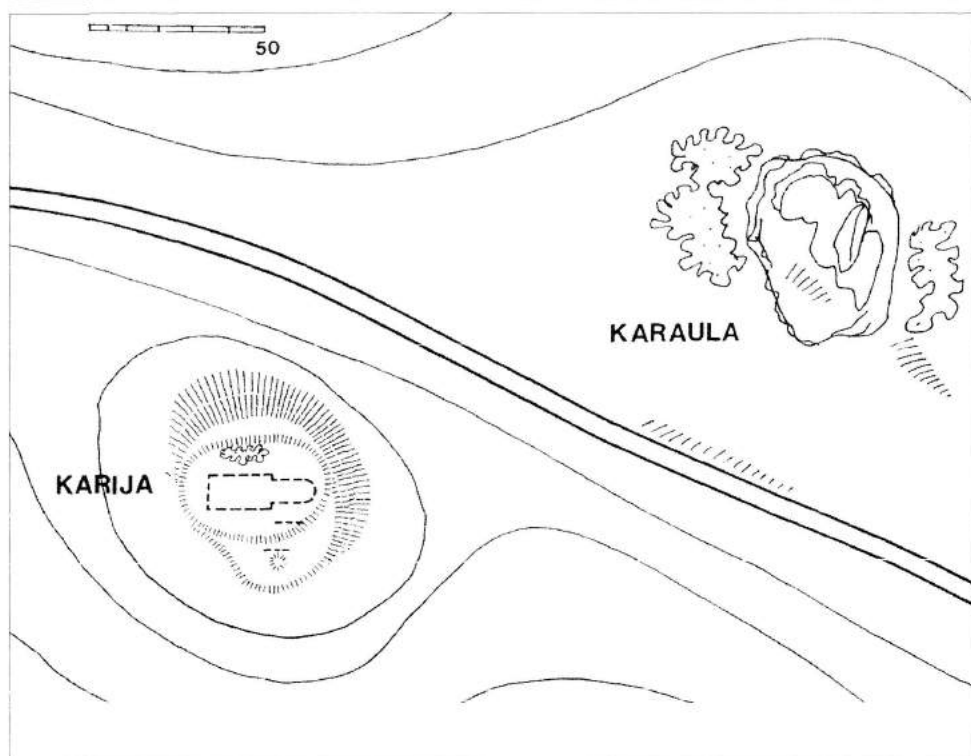
⁴⁶ I. KUKULJEVIĆ, *Listine*, str. 193.

⁴⁷ M. SLADOVIĆ, str. 162-163.

⁴⁸ Vidi: A. HORVAT, O srednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti Like, u zborniku *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, str. 127-140.

⁴⁹ Ne smije se poistovjećivati župa (parohija) koja se spominje u ustanovnoj povelji s današnjim pojmom župa. Ona je tada označavala u prvom redu jedno upravno područje, u crkvenom i svjetovnom smislu. No činjenica je da su na područjima tih župa nastali tzv. ruralni arhiepzbiterati, jedna u današnjem smislu riječi nadžupska organizacija. U tom smislu smijemo ih usporediti s današnjim dekanatima.

⁵⁰ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci. Za našu temu važan je sv. II (1964), str. 202-204, i 211-212.*

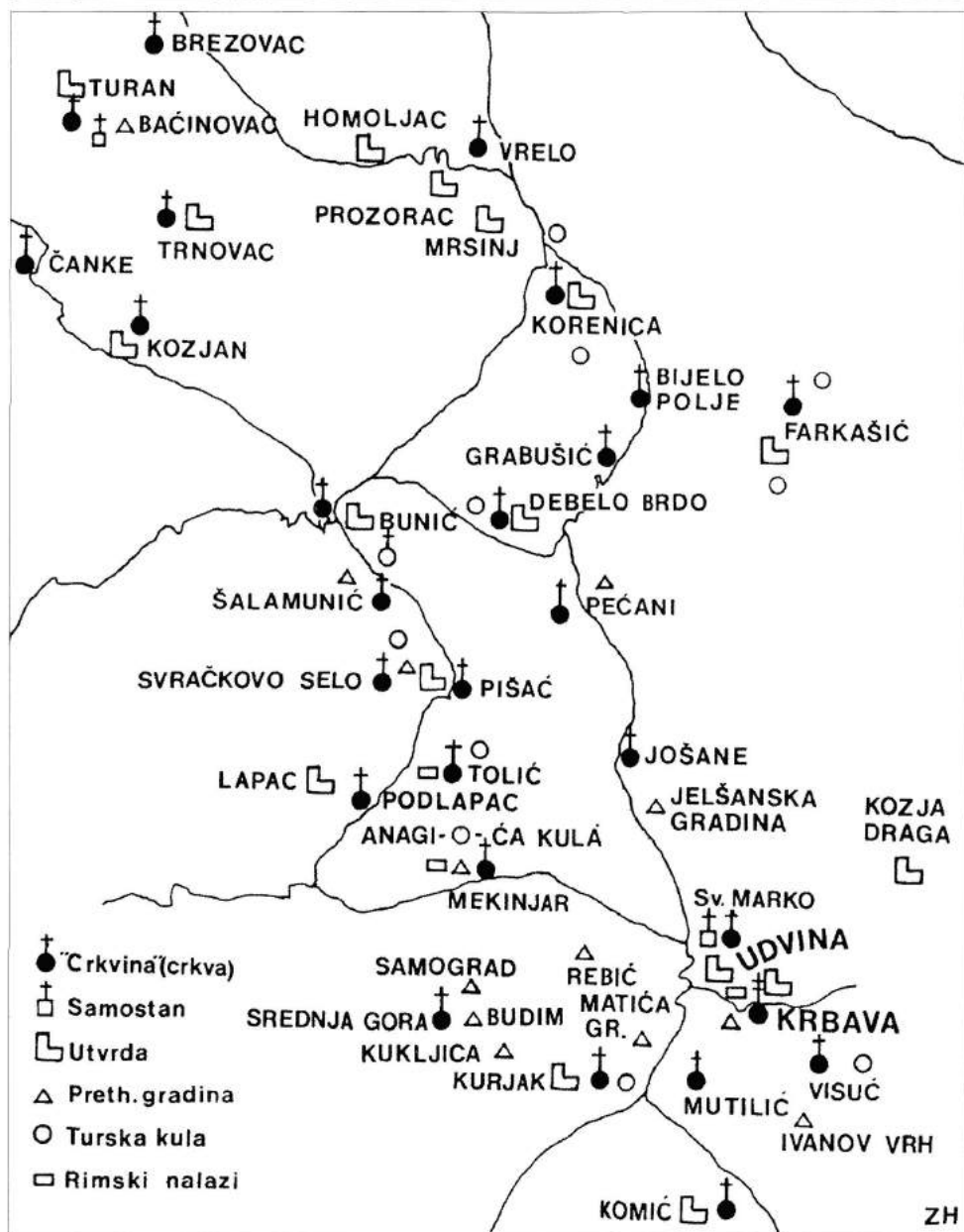
Sl. 5. Položaj krbavske katedrale sv. Jakova ("Karija") i župske utvrde ("Karaula").

Najstariji franjevački⁵¹ samostan bio je u Modrušu. Spominje se 1378. pri crkvi sv. Duha.⁵² Nešto kasnije spominju se franjevci i u gradu Krbavi. U blizini toga samostana pojavit će se početkom 16. stoljeća (1506.) u Udbini još samostan "sv. Ivana na Brdu", pod udbinskim kaštelom,⁵³ što znači na mjestu gdje će poslije odlaska Turaka biti sagrađena crkva sv. Nikole i župni stan, a nakon Drugoga svjetskog rata hotel. Tu su mjesta Krbava i Udbina registrirana kao dva zasebna lokaliteta. Sredinom 15. stoljeća, nakon 1553., Martin Frankopan sagrađio je crkvu i samostan na Trsatu, uz koju će biti vezana i predaja o dolasku nazaretske kuće na Trsat (1291.). Nekako u isto vrijeme kad i na Trsatu, nastaje i slunjski samostan.

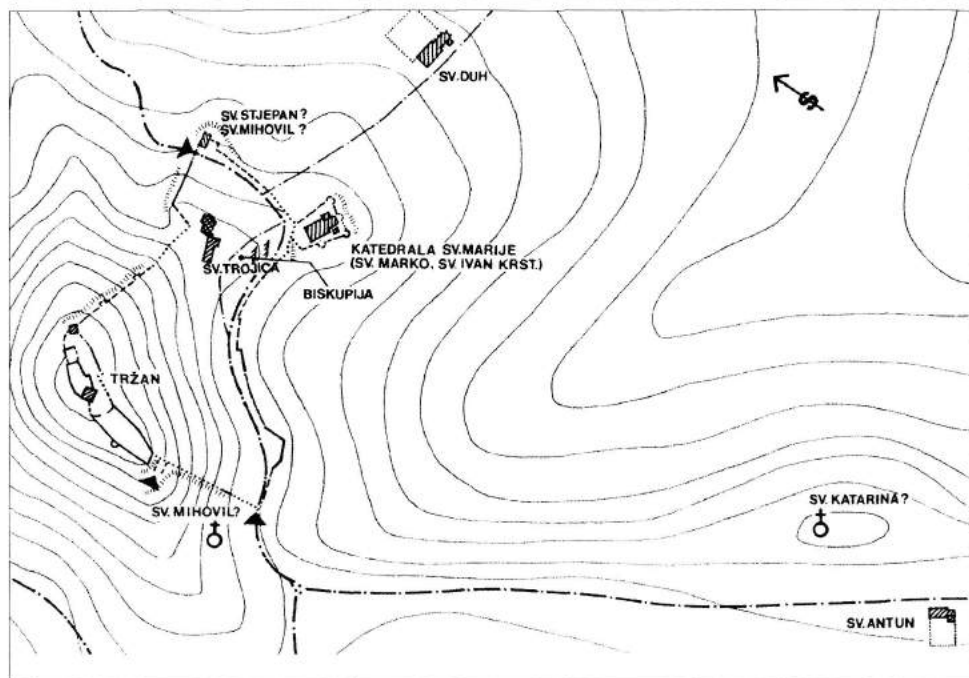
⁵¹ V. članak Emanuela Hoška u *Krbavska biskupija*, str. 83-94.

⁵² ASV, Reg. suppl. vol. 563, f. 269rv. Tu se 1463. izričito kaže: U Modrušu "in domo Sancti Spiritus ordinis fratrum minorum quam progenitores prefati Stephani comitis ...fundaverunt".

⁵³ "Locus Sancti Johannis sub castro Udvigna" (Franciscus GONZAGA, *De origine seraphicae religionis franciscanae*, Romae 1587, str. 445).

Karta 4. Registrirana graditeljska baština na prostoru stare župe Krbave (crtež Z. Horvata prema podacima M. Kruheka).

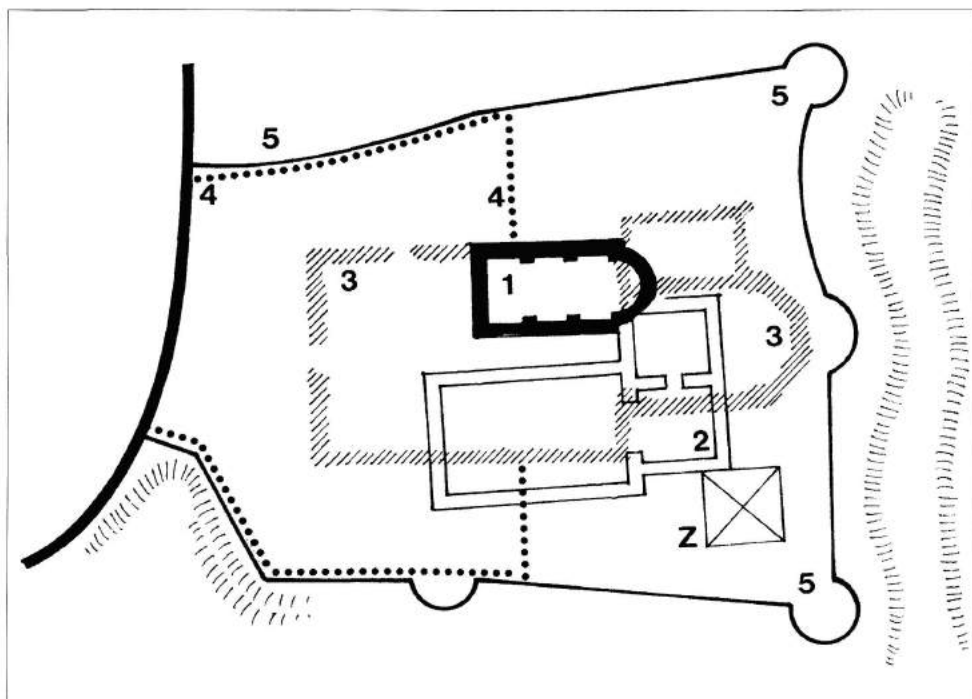
Sl. 6. Današnja situacija utvrda i sakralnih građevina u Modrušu.

U Modrušu je postojao dominikanski samostan s crkvom sv. Antuna. Prvi se put spominje 1379. Godine 1509. spominju se još samostani u Trsatu i Kraljevici. Ondje je njihovo trajanje bilo kratkoga vijeka, a kratko je postojao i samostan u Podslunju u Lici.⁵⁴ Nijedan nije preživio turska razaranja. Bolje sreće bili su pavlini, ali samo oni u Vinodolu. Samostan sv. Marije u Turnu (danas Turjanski) i sv. Nikole u Modruškom Gvozdu spominju se već 1364. Prvome se trag odmah zameće, a samostan u Gvozdu postat će središte cijele provincije. Početkom 15. stoljeća javlja se samostan sv. Marije u Crikvenici ("crikvica" je starija), a sredinom istog stoljeća i samostan sv. Marije na Ospu kraj Novoga. Koncem 15. stoljeća osnovan je pavlinski samostan u Zažićnu (Donje Pazarište). Vjerojatno je u 15. stoljeću postojao samostan u Kosinju. Samostani u Crikvenici i Novom jedini će preživjeti tursku opasnost.

U Vinodolu se u srednjem vijeku zborni *kaptoli* spominju i prije nego je onamo 1493. prešao modruški kaptol. Već 1403. nalazimo u Hreljinu 4 svećenika⁵⁵ koji nose

⁵⁴ S. KRASIĆ, Regesta pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku, *Arhivski vjesnik*, 21-22 (1980), str. 210. Romae, "12. Februarii 1509. licentia acceptandi conventum novum Sancti Ambrosii Podslungunum, in terra comitis Corbaviae."

⁵⁵ Đ. ŠURMIN, str. 104-105.

Sl. 7. Mogući izgled tlocrta sv. Ivana, sv. Marka i katedrale sv. Marije u Modrušu (1. crkva sv. Ivana, 2. crkva sv. Marka, 3. katedrala sv. Marije, 4. ogradni zid, 5. utvrde oko katedrale).

naziv redovnici, što će poslije biti ustaljeni naziv za vinodolske kanonike. U oporuci Tome Partinića iz 1445. spominju se u Bakru plovani Juraj “ki biše arhipred vinodolski”, zatim popovi Vid, Ambroz i Jakov “ki bihu kanonici poli njega”. Iste godine spominju se i “redovnici kapitularni novogradski”.⁵⁶ Ne nalazimo izričito da se spominje kaptol u Grobniku prije 1493., ali iz već rečenoga proizlazi da je i ondje, kao i u drugim središtima vinodolskih župa, i prije postojao zborni kaptol.⁵⁷ Ne znamo kad su svi ti kaptoli nastali i tko ih je ustanovio. Vjerojatno su nastali prirodnim razvitkom, bez nekog imenovanja, na osnovi starog propisa o zajedničkom životu svećenika, poput seoskih kaptola na Krku i u Istri. Kaptolska predaja ojačana je 1493., kad je iz popaljenog i opljačkanog Modruša zajedno s biskupom Kristoforom Dubrovčaninom u

⁵⁶ Đ. ŠURMIN, str. 157-159.

⁵⁷ U predaji o nastanku Trsatskog svetišta spominje se 1291. grobnički kaptol i župnik Ivan. No to nije dokaz za starost kaptola, nego prije dokaz kako ta predaja nije nastala prije kraja 15. stoljeća. Usp. M. BOGOVIĆ, Trsatsko svetište i krbavski te senjsko-modruški biskupi, *Dometi*, XIV (1991), 1-3, str. 1-5.

Vinodol prešao cijeli modruški stolni (katedralni) kaptol, a kanonici se razišli po raznim župama.

U Vinodolu su u srednjem vijeku postojale u pojedinim župama brojne crkve.⁵⁸

4. Područja koja su u srednjem vijeku pripadala drugim biskupijama

Kako je već rečeno, grad Rijeka dan je 1787. na upravu senjsko-modruškom biskupu. Prije toga nalazio se unutar pulske biskupije. Nemamo podataka u kojoj su se biskupiji nalazili u srednjem vijeku gerovski i čabarski kraj. Razni autori nagađaju da su bili u sklopu *akvilejske patrijaršije*.⁵⁹

Kraj oko današnjeg Generalskog Stola i sjeverno od Slunja nalazio se u srednjem vijeku unutar granica *zagrebačke biskupije*. Čini se da granice nisu bile tako jasne jer je između krbavskog biskupa i zagrebačkog kaptola još sredinom 14. stoljeća nastao spor oko granica, koji se protegnuo do u 15. stoljeće.⁶⁰

Nedvojbeno je u srednjem vijeku zagrebačka biskupija obuhvaćala i područje današnjih župa Cvitović, Blagaj i Cetingrad, ali tada je na tom području bilo mnogo više župa.⁶¹ Osim župa, na tom području imamo i poznati franjevački samostan u Cetinu, u kojem je održan i onaj hrvatski sabor na kojemu je 1. siječnja 1527. Ferdinand Habsburški izabran za hrvatskoga kralja.

Područje današnje župe Zavalje kraj Bihaća i općine Donji Lapac nalazilo se u *kninskoj biskupiji*. Kninskoj biskupiji pripadao je i Bihać, a u Cazinu je biskup imao svoje dvore. Sve je to u vrijeme provincijske sinode u Splitu 1185. pripadalo župi Pset.

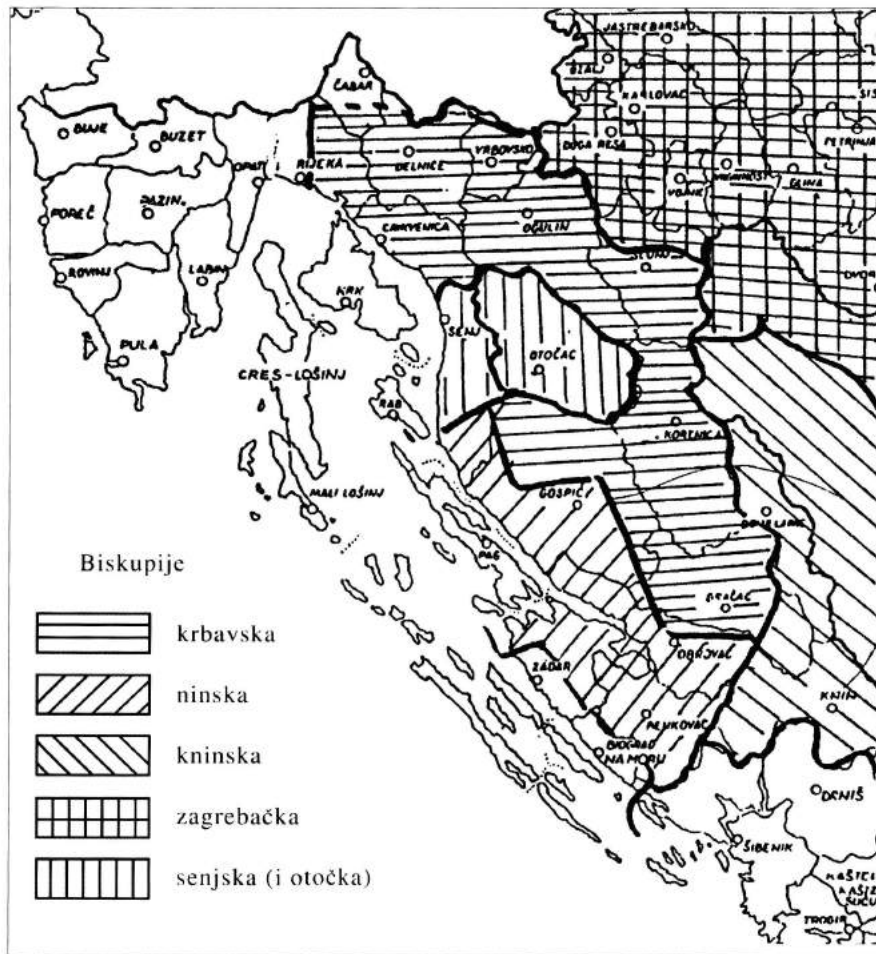
Područje današnjega Gospića pa dalje na jug, tj. srednjovjekovna župa Lika, te obalni pojas južno od Stinice nalazili su se u *ninskoj biskupiji*. Sjeverna granica ličke župe išla je potokom Hotešicom od njezina izvora do ušća u Liku, zatim preko rijeke Like prema Kozjanu, gdje je bila tromeda između župa Lika, Krbava i Bužani. Od Kozjana granica se spuštala prema jugu planinskim visovima tako da je s jedne strane ostalo Ličko a s druge Krbavsko polje. Na jugu, nešto ispod današnjeg Cerja, prelazila je Ričicu i išla u smjeru Sv. brda, a od tuda visovima Velebita u smjeru izvora Hotešice. Gračaki je kraj ranije imao svoju posebnu župu Hotuču, nazvanu prema rijeci Hotuču, ali se područje te župe uglavnom ubrajalo u ličku župu.

⁵⁸ O tome više *Crkveno ustrojstvo*, 323-327. i članak R. MATEJČIĆ, Sakralna i profana arhitektura na području stare župe Vinodol, *Vinodolski zbornik*, V, Rijeka, 1988, str. 249-252.

⁵⁹ M. PELOZA, Razvoj crkvenopokrajinske pripadnosti senjske i krbavsko-modruške biskupije, *SZ*, 6 (1974-1975), str. 248. Usp. također od istoga pisca *Riječka metropolija*, Rijeka, 1973, karte 3 i 4.

⁶⁰ Građa za spor oko kladuških desetina nalazi se u Kaptolskom arhivu u Zagrebu, *Acta Capituli antiqua*, sv. 13, br. 103.

⁶¹ Usp. A. RAČKI, nav. dj., 216-218; J. BUTURAC, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334, *Zbornik zagrebačke biskupije*, I, Zagreb, 1944, str. 436-438.

Karta 5. Biskupije u 15. stoljeću (na podlozi općina iz 1991.).

Područje današnjeg Gospića zvalo se Kasezi. U 15. stoljeću stolovao je ondje i lički vikar.⁶² Godine 1443. spominje se ta crkva kao župna.⁶³ Izvori iz vremena turske uprave govore o postojanju “Gospine crkve” na tom području, od čega bi navodno vuklo svoje podrijetlo i današnje ime Gospić.⁶⁴

⁶² Đ. ŠURMIN, str. 155.

⁶³ LUKCSICS, I, br. 786.

⁶⁴ N. MOAČANIN, Ime Gospić u svijetlu turskih izvora, CCP, XIV (1990), br. 26, str. 51-53. O tome je pisao i P. RUNJE u “Vili Velebita” br. 14 (21. listopada 1993.), str. 13. On misli da

Današnji Karlobag zvao se u srednjovjekovnim spisima Scrisa ili Bag. Postoje indicije da je današnji kapucinski samostan sagrađen na temeljima nekoga srednjovjekovnoga samostana.

II. Novi vijek

Biskupije senjska i modruška ili krbavska prošle su kroz vrata novoga vijeka jako osakaćene, a vrijeme osiromašivanja i gubljenja područja nastavit će se u cijelom 16. stoljeću. Markantun de Dominis u svom izvješću 1602. opisuje samo primorski dio biskupija. U unutrašnjosti ima nekoliko kaštela i uz njih nekoliko vjernika, ali on sam nema uvida u pravo stanje. Nastradalo je dosta ljudi, dosta ih se iselilo u sigurnije krajeve, a nemali broj odveden je u tursko ropstvo.

Početak 17. stoljeća počinje naseljavanje Bunjevaca prema Podgori (Sv. Juraj) i Krmpotama te na ostale slobodne dijelove biskupije. Naseljavanja su se nastavila tijekom toga stoljeća i potrajat će sve do konca 18. stoljeća jer je turska vojska bila u uzmicanju. Možemo reći da je na tom području koncem 18. stoljeća prestalo naseljavanje u većim skupinama. Nakon toga ljudi se počinju iseljavati, naprije prema Slavoniji i Srijemu, a koncem devetnaestog stoljeća početak će masovna iseljavanja u Sjedinjene Američke Države i Kanadu.

Religijska i demografska slika nakon tih doseljavanja vrlo se izmijenila prema srednjovjekovnoj situaciji. Prije je stanovništvo bilo gotovo isključivo hrvatsko i katoličko, sada neka područja nastavaju izmiješano srpsko-pravoslavno i hrvatsko-katoličko stanovništvo. Pogotovo je brojno pravoslavno stanovništvo na području Vojne krajine. Počevši od nekadašnje Senjske kapetanije razvija se Hrvatska, Banska i Slavonska Vojna krajina. Hrvatska je imala središte u Karlovcu. Nakon 1746. Karlovački generalat podijeljen je na 4 regimente ili pukovnije: Slunjsku, Ogulinsku, Otočku i Ličku. One su se prostirale upravo na području senjske i modruške ili krbavske biskupije. Jedino je dio Slunjske pukovnije obuhvaćao neka područja zagrebačke biskupije.

1. Dvije biskupije i odnos među njima

U novom vijeku nećemo promatrati pojedine biskupije odijeljeno, nego zajednički, jer nakon smrti Šimuna Kožičića Benje (1536.) modruška biskupija nije imala više svoga posebnog upravitelja u punom smislu riječi. Neki su biskupi nosili

je srednjovjekovna crkva "Sancte Dominice", koju je našao u izvorima, zapravo Gospina crkva. Ona se 1504. nalazila "in castro Smoylan".

naslov modruškog biskupa, ali uglavnom nisu boravili u biskupiji. Ona više nije bila osobito privlačna ni kao nadarbina, pa je i njezin naslov prestao biti privlačan. Naslov samo modruškog biskupa zadnji je nosio Dionizije Pioppio, profesor i jedno vrijeme rektor Bečkog sveučilišta. Umro je 1569. Nakon toga Rimska kurija odustaje od imenovanja posebnoga modruškog biskupa, a senjskom je biskupu Jurju Živkoviću dala na upravu i modrušku biskupiju.⁶⁵ Ta će se praksa nastaviti do biskupa Agatića (1617.-1640.), za vrijeme kojega će se biskupije trajno i jednakopravno sjediniti pod upravom senjskoga biskupa, jer je bilo malo nade da bi se mogla osloboditi od Turaka zauzeta područja i uspostaviti normalno djelovanje svake biskupije posebno.

Od sredine 16. do sredine 17. stoljeća, modruška biskupija sastojala se uglavnom od vinodolskog dekanata (od Trsata do Ledenica), a preko Kapele pastoral se odvijao izvan biskupske kontrole, kako proizlazi iz najstarijih ovdje objavljenih izvješća. Kupska dolina i Gerovski kraj bili su u crkvenom pogledu više navezani na susjednu Kranjsku, a na ostalim područjima, koliko je bilo svećenika, svi su oni bili tijesno vezani uz kretanje vojske.

Senjska biskupija bila je još skućenija. Samo je Senj funkcionirao kao župa, a u ostalim naseljima bilo je nekoliko vojnih svećenika. Tu je riječ samo o Brinju i Otočcu, a povremeno o Prozoru i Brlogu. Dakako da je uz utvrde bilo uvijek i civilnog stanovništva, koje je sačuvalo dosta predaja iz prethodnog vremena.

Pobjedom hrvatske vojske nad turskom vojskom kod Siska 1593. uspostavljena je ravnoteža snaga i turska vojska nije više bilježila osobite uspjehe. Počevši od Bečkog rata 1683. pa do zaključenja Svištovskog mira 1791., ta je vojska nakon svakog okršaja bila prisiljena uzmicati, tako su ponovno uspostavljane prijašnje granice senjske i modruške biskupije. Pače, te su se granice proširile jer neke biskupije (ninska i zagrebačka) nisu zaživjele u svojim prijašnjim granicama, a kninska biskupija nije čak ni uspostavljena. Tako je pod upravu biskupa u Senju već 1691. stavljena cijela Lika, iako je kraj ispod današnjega Ličkog Osika na jug u srednjem vijeku bio u ninskoj biskupiji, a lapački kraj u kninskoj biskupiji. Slično je i dio zagrebačke biskupije, sjeverno od Slunja, *via facti* pripojen modruškoj biskupiji jer je zbog širokog pojasa pravoslavnih naselja ostao odvojen od zagrebačke biskupije. Kao što smo već rekli, neka pomicanja granice u korist modruške biskupije bila su i kod Generalskog Stola.⁶⁶ Godine 1787. pripojenjem grada Rijeke područje će dobiti svoje trajnije zaokruženje.

To širenje biskupijskih granica otvaralo je uvijek nova pravna pitanja. Tako se oslobođanjem Krbave postavilo pitanje samostalne krbavske biskupije kakva je nekad bila. Naime, Bečki je dvor i za vrijeme dok je Krbava bila pod Turcima nastavio

⁶⁵ M. BOGOVIĆ, *Zadnji modruški biskupi*, *Zvona*, 1985, br. 3, str. 5.

⁶⁶ M. BOGOVIĆ, *Veze senjsko-modruške biskupije i zagrebačke nad/biskupije*, zbornik *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994*, Zagreb, 1995, str. 284-286.

imenovati naslovne krbavske biskupe. Najčešće su to bili zagrebački kanonici. Kad je Krbava s Likom 1689. bila oslobođena, naslovni krbavski biskup, zagrebački kanonik Stjepan Dojčić, trsio se da postane rezidencijalnim biskupom te biskupije. Već je, naime, izbljedad spoznaja da je modruška biskupija istovjetna krbavskoj biskupiji, odnosno da je to jedna te ista biskupija koja je do 1460. imala sjedište u Krbavi i zvala se krbavska, a kad je te godine sjedište preneseno u Modruš, zvat će se modruška. Prema tome, oslobađanjem Krbave oslobođeno je područje modruške biskupije i ono treba biti njoj priključeno. Ta svijest nije tako lako prodirala, pa je biskup Martin Brajković pokrenuo službeni postupak u tom smislu, koji je uspješno završen 1702.⁶⁷ Da ne bi više bilo zabune radi li se o jednoj ili dvije biskupije, ubuduće će se ta biskupija zvati modruška ili krbavska.

Time još nije bilo riješeno pitanje kojoj će od tih dviju biskupija pripasti oslobođeno područje Like i Krbave. Ozbiljno se razmišljalo o obnovi jednog biskupijskog središta na tom prostoru. Ono je privremeno, dok ne sazriju prilike za samostalnu crkvenu jedinicu, dano 1691. na upravu biskupu u Senju, ali ne zato jer bi on imao na to pravo nego kao najbližem biskupu. Vojna je uprava dugo branila senjskom biskupu pohod župa. Tek je dekretom Marije Terezije 23. prosinca 1752. to područje dano na upravu senjsko-modruškom biskupu kao ordinariju, a ne tek kao bližem biskupu.⁶⁸ Dotada su se i samo biskupi, što se vidi u izvješćima, odnosili prema Lici i Krbavi kao području izdvojenom iz senjske i modruške ili krbavske biskupije.

Pravo senjskog biskupa na Liku i Krbavu nisu osporavale samo vojne vlasti nego i ličko-krbavski arhiđakon Ivan Kabalin, rodom iz Novoga, dakle s područja modruške ili krbavske biskupije. On će poslije postati senjsko-modruški biskup (1773.-1782.). Kao biskup on će isticati da su senjska i modruška ili krbavska biskupija dvije različite biskupije pod upravom jednog biskupa. To još nije bilo tako sporno. Spor je nastao kad je on ličko-krbavsko okružje držao sastavnim dijelom modruške biskupije, s čime se senjski kaptol nije htio pomiriti. Senjskom kaptolu išle su u prilog jozefinističke reforme, koje su težile za redukcijom biskupija i kaptola, a za umnožavanjem radnih mjesta, tj. župa i mjesnih kapelanija. Osim toga, isticalo se da je već tako dugo jedan biskup upravljao cijelim područjem, pa zašto sve to skupa ne bi činilo jedinstvenu, tj. senjsku biskupiju? Senjski su kanonici u traženju takva rješenja bili ustrajni i uporni. Razveselio ih je dekret Josipa II., kojim je 1781. dokinuta modruška biskupija i prijelovljeno njezino područje senjskoj biskupiji, a dokinut je i modruški stolni kaptol i svi zborni kaptoli. Ostao je, dakle, samo senjski stolni kaptol. Uskoro nakon Kabalinove

⁶⁷ D. FARLATI, IV, p. 150-152; M. SLADOVIĆ, str. 42-44.

⁶⁸ "Ut eadem Fidelitas Vestra non equidem peramplius, uti Consilium nostrum Aulæ Bellicum rem huc adusque assumpsit titulo vicinioris, verum jure Ordinarii Segniensis et Modrusiensis seu Corbaviensis episcopi" (BAS, B, 8).

smrti došao je za biskupa njegov nećak Ivan Krstitelj Ježić (1789.-1833.), a nastavio je stopama svoga strica. Ježić je svojim jednako ustrajnim i upornim radom uspio ne samo sačuvati ime modruške biskupije nego i isposlovati papinski pravorijek 1833. prema kojem je modruškoj biskupiji priznata opstojnost u vlastitim granicama i s njezinim stolnim kaptolom. Od 1818. do 1822. bilo je ozbiljnih planova da se te dvije biskupije tako razdijele da svaka ima svoju samostalnu upravu. Senjska biskupija obuhvaćala bi sve ono što je bilo pod vojnom upravom (granica bi išla od Ledenica na Brod Moravice), a civilni bi dio pripao modruškoj biskupiji, ali sjedište ne bi bilo ni u Modrušu ni u Novom, nego u Rijeci. Ježić se s tim planom bio složio, ali zbog toga što car nije uspio cjelokupno područje te samostalne biskupije uključiti u svoje nasljedne zemlje, odustao je od daljeg rada na tome. Ipak se ni sva Ježićeva nastojanja nisu ostvarila. Ličko-krbavski arhidiakonat uključen je u senjsku biskupiju. Tako se dogodilo da je samo sjedište krbavske biskupije, za njezina postojanja, pripalo drugoj (senjskoj) biskupiji. Nakon dugo vremena jasno je definirano da je riječ o dvije biskupije pod upravom jednog biskupa, a jasno su također određene granice svake od tih dviju biskupija. Za vrijeme sedisvakancije svaka biskupija birala je svoga kapitularnog vikara, tj. samostalnog upravitelja biskupije.

2. Kaptoli

Senjski kaptol trebao je imati 12 kanonika. Nekoliko ih je poginulo pod Klisom, a zbog nedostaka nadarbina nisu se popunjavala kanonička mjesta, pa je u vrijeme Markantuna de Dominisa (1602.) u Senju bilo samo šest kanonika. Martena 1615. govori o osmočlanom kaptolu. Dimitri je odredio da ih bude 10. Glavinić ih u izvješću spominje samo 8, ali iz spisa vizitacije kaptola 1692. vidi se da ih je trenutačno bilo devet i da je jedno mjesto nepopunjeno. U Brajkovićevo vrijeme broj kanonika dosegao je svoju prvotnu razinu - bilo ih je opet dvanaest. Tako će biti sve do reforme Josipa II. Godine 1785. broj kanonika ograničen je na šest i tako će formalno ostati do najnovijih vremena, kad su biskupi prestali imenovati senjske kanonike pa danas više ne postoji nijedan.

Kad je 1781. dokinuta modruška biskupija, dokinuti su i svi njezini kaptoli: i stolni modruški kaptol, i zborni po vinodolskim župama. Iako je car Josip II. još za života povukao brojne svoje odluke, a poslije njegove smrti dosta će drugih biti stavljeno izvan snage, ipak nisu oživjeli svi zborni kaptoli modruške biskupije koje je car dokinuo. Obnovljeni su samo bakarski, novljanski i bibrirski, a oni su zajedno činili modruški stolni kaptol. Papinska odluka 1833. podržala je takvo stanje, a definitivno je regulirano pitanje modruškog kaptola godine 1848. odlukom kojom je u svakom od tih triju kaptola određen broj kanonika (3), a određeno je također koja će dostojanstva stolnoga modruškog kaptola pripadati nekome od tih triju zbornih kaptola. I ta će odredba

formalno ostati nepromijenjena do 1969., kad je dokinuta modruška ili krbavska biskupija, ali često će kanonička mjesta biti nepopunjena, pa je postalo gotovo pravilo da je kanonik bio samo župnik u tim zbornim kaptolima. Dakako da onda nije bilo ni nekih kanoničkih obveza, kao npr. zajedničko moljenje časoslova i konventualna misa.

Senjski je kaptol dobio povlasticu *capae magnae* i *moecete* 1769. Statute je, nakon 1340., prvi put dobio godine 1906. Budući da je i bakarski kaptol bio dobio pravo *moecete*, to je pravo 1814. podijeljeno bibrirskom i novljanskom kaptolu, ali im car tu povlasticu nije potvrdio jer je planirao dokidanje zbornih kaptola.

3. *Sjemenište i teološko učilište*

Školovanje svećeničkih kadrova u novom vijeku obavljali su iskusniji svećenici, poglavito senjski kanonici. Nakon osnutka Kongregacije za širenje vjere ili Propagande (1622.) te otvaranja isusovačkih zavoda, neki su kandidati imali priliku završiti filozofiju i teologiju na nekim izvanbiskupijskim učilištima: Loreto, Graz, Trnava, Zagreb i Rijeka. Od 1725. u Senju je postojala pavlinska gimnazija koja je kandidatima omogućila osnovno obrazovanje, a onda su mogli lakše nastaviti studije na jednom od tih učilišta. Ipak je većina svećeničkih kandidata dobivala filozofsko-teološko obrazovanje pri privatnim školama u biskupiji. Svećenici koji su te škole završili, nazivani su *glagoljaši*, za razliku od drugih koji su nazivani po službenoj školi što su je završili: retori, filozofi, moralisti, teolozi. Od tada pojam *glagoljaš* počinje dobivati značenje svećenika bez priznate javne škole, što znači ujedno i slabo naobražena čovjeka.

Biskupi su se trudili da u duhu Tridentskog sabora osnuju u Senju vlastito sjemenište i školu, kroz koje bi prošli svi svećenički kandidati. Biskup Ježić 1806. ostvario je san mnogih svojih prethodnika otvorivši sjemenište u Senju, u prostorijama bivšega franjevačkog samostana. Ono je moglo primiti 24 studenta, a poslije i nešto više. Godine 1810. požar je zgradu toliko oštetio da je nastava u njemu mogla biti nastavljena tek 1816. Ono je odgojilo brojne vrijedne svećenike i kulturne djelatnike. Privremeno je zatvoreno 1919. zbog malog broja pitomaca, a 1933. biskup Starčević ponovno ga otvara. Prestaje raditi 1940. Riječko sjemenište, otvoreno 1947., može se držati nastavkom toga sjemeništa u Senju. Prije otvaranja sjemeništa kler je pohađao tzv. glagoljašku školu kod starijih i učenijih kanonika i župnika, a nakon osnutka Propagande neki su imali prilike završiti školovanje u njezinim zavodima (Loreto, Collegium Urbanum u Rimu). U 18. stoljeću već je senjska biskupija imala studente u zavodu Germanicum-Hungaricum. Dakako da je najviše onih koji su studirali izvan biskupije pohađalo škole na području Habsburške Monarhije: u Grazu, Beču, Pešti, Trnavi, Zagrebu i Rijeci. I nakon što je u Senju otvoreno sjemenište, nije prekinuto s praksom da se bolje studente šalje na učilišta izvan biskupije.

4. Redovništvo

Sve su redovničke zajednice u unutrašnjosti biskupije nestale. Ostale su samo neke redovničke zajednice uz more: franjevci na Trsatu i do 1802. u Senju, pavlini u Novom, Crikvenici i Senju do ukinuća reda 1786. i kapucini u Karlobagu od godine 1710. U Senju su do oko 1630. bili i dominikanci, a 1634. ušli su u nj pavlini. Budući da je nakon 1787. i Rijeka pod upravom biskupa u Senju, valja reći da je time taj biskup dobio nove redovničke zajednice. U Rijeci su nakon ukidanja isusovačkog kolegija 1773. i augustinskog samostana 1788. ostali kapucini i benediktinke, a u prošlom stoljeću nastalo je ondje nekoliko ženskih redovničkih družbi. Isusovci su neko vrijeme imali svoju kuću u Kraljevici (1883.-1910.).

Franjevci na Trsatu bez dvojbe su najjača redovnička zajednica u novom vijeku na području senjske i modruške ili krbavske biskupije. Oni su svetište Gospe Trsatske uspjeli pretvoriti u međunarodno poznato svetište. U svom samostanu na Trsatu imali su povremeno i učilište za cijelu provinciju. Senjski franjevački samostan izvan zidina bio je, kako je to već spomenuto, zbog turskih opasnosti porušen, a novi s crkvom sv. Franje sagrađen je u samom gradu. Jozefinističkom duhu izgledao je on u Senju nepotrebnim i franjevci su, nakon više pokušaja da se ondje zadrže, ipak 1802. napustili Senj i otišli na Trsat. U prostorijama samostana 1806. bilo je otvoreno sjemenište.

U napušteni *dominikanski* samostan sv. Nikole u Senju 1634. na poziv senjskog biskupa Agatića došli su *pavlini*. Biskup Pohmajević povjerit će im 1725. vođenje latinske škole (gimnazije), koju će oni držati do ukinuća reda godine 1786. Pavlinski samostani sv. Spasa južno od Senja i sv. Jelene sjeverno od Senja nisu u novom vijeku obnavljani. U Crikvenici i Novom djelovali su kontinuirano od svog osnutka do ukinuća 1786. Samostan u Crikvenici sačuvan je u zidovima današnjeg hotela "Kaštel". Između dvaju ratova jedan kat dogradio je Vladimir Nazor za dječji vrtić, a nedavno je novom dogradnjom uređen spomenuti hotel. Današnja crikvenička župna crkva zapravo je crkva pavlinskog samostana. Novljanski samostan nakon sekularizacije 1786. nije obnavljan niti upotrijebljen u neke druge svrhe. Zato su od njega ostale samo ruševine.

Temeljni kamen *kapucinskog* samostana u Rijeci postavljen je 1610., a za samostansku crkvu služila je sve do ovog stoljeća crkva sv. Augustina. U drugom desetljeću ovog stoljeća građena je današnja kapucinska i župna crkva Gospe Lurdske. Nakon zatvaranja isusovačkog kolegija i augustinskog samostana kapucini su ostali u Rijeci jedina muška redovnička zajednica. U vrijeme francuske vladavine upravljali su dijelom Rijeke kao posebnom župom. Nakon oslobođenja Like i Krbave djeluje ondje kao misionar riječki kapucin Marin Senjanin zajedno sa subratom Izidorom Brinjaninom (Holjevcem). Oni će imati privremene hospicije u Lici (Perušić i Ribnik), a 1710. Marko Mesić blagoslovio je temeljni kamen za samostan u Karlobagu. Neko vrijeme planiralo

se da samostan bude s druge strane Velebita, u Kaniži kraj Gospića, ali nakon duljih iskustava kapucini su od toga odustali, a prekovelebitskim krajevima pomagali su iz Karlobaga. U srednjem vijeku nije poznata nijedna ženska redovnička zajednica na području senjske i modruške ili krbavske biskupije. Godine 1663. dolaze *benediktinke* u Rijeku, gdje će ostati sve do 1949., kad su prešle u S. Daniele Abano kod Padove. Crkvu i samostan imale su na prostoru između današnje katedrale i župne crkve Uznesenja Marijina. Crkva sv. Roka i samostan bili su veoma trošni pa je 1914. sagrađena nova zgrada samostana, a 1930. i nova crkva, ali ne na čast sv. Roka nego na čast sv. Josipa (danas župna crkva).⁶⁹ Držale su u Rijeci žensku pučku školu i preparandiju. Službeni jezik u tim školama bio je do kraja talijanski.

U prošlom stoljeću nastaju u katoličkom svijetu mnoge redovničke družbe (kongregacije), pa ćemo ih naći i u Rijeci.

Milosrdnice dolaze u Rijeku godine 1858. Bile su pretežno zaposlene u bolnicama. One su u početku i stanovale u bolničkim prostorijama, gdje su imale i kapelicu.⁷⁰ Godine 1899. preselile se se iz bolničkih odjela u Vilu Gottardi, koja je prozvana "Villa sv. Vinka". U njoj je uređena i kapelica sv. Josipa.⁷¹ Bile su zaposlene i u raznim privatnim sanatorijima.

U Rijeci je koncem stoljeća Marija Kozulić osnovala novu družbu: *sestre Srca Isusova*. To je jedina družba nastala u Rijeci. Danas je papinskog prava. Cilj je družbe bio skrb za nezbrinutu žensku djecu u gradu.⁷²

Na Sušak su iz Đakova došle *sestre sv. Križa*. Godine 1915. bilo ih je 7. U Rijeci je jedno vrijeme djelovala i *kongregacija sv. Ane*.⁷³ Godine 1910. bilo je 10 sestara.

Postojale su i druge ustanove koje su vodile skrb o socijalno ugroženima. Tako je na prijelazu stoljeća Tereza Hercog osnovala zavod "Marija", koji su držale sestre Marije zaštitnice Ugarskog Kraljevstva.⁷⁴

⁶⁹ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci*, II, str. 142-143.

⁷⁰ BAS, *Spisi*, 1887/398 (posveta oltara u bolničkoj kapelici).

⁷¹ Ondje, 1899/1419.

⁷² A. JENDRIČKO - D. MLAKIĆ, *Život i djelo Marije Kozulić*, Rijeka, 1992.

⁷³ BAS, 1908: 79/VM.

⁷⁴ *Sorores charitatis "Maria Patrona regni Hungariae"*, koje su držale internat za djevojke pod nazivom "Maria Immaculata". Usp. BAS, 1899/1265; 1902/1461, 1467, 1735, 1791; 1904/, 1393, 1418; 1908/ 991/VM, 1909/240/VM, 1140/VM, 1912/1025, 2215, 2215, 2754, 2942, 3025; 1916/2034.

5. Župe i dekanati

Kako je rastao broj stanovništva, tako su osnivane nove župe.

Prije Bečkog rata (1683.-1699.) u senjskoj je biskupiji djelovala samo župa Senj, a donekle i Otočac i Brinje, iako u tim dvjema župama nije siguran kontinuitet neprekinutog trajanja od srednjega vijeka. Martena ih 1615. spominje kao župe. U modruškoj biskupiji taj kontinuitet imaju samo vinodolske župe. Sredinom stoljeća formiraju se još neke župe u jednoj i drugoj biskupiji. Najbolji izvor za to vremensko razdoblje jest izvješće biskupa Hijacinta Dimitrija. Senjskoj biskupiji, osim spomenutih, Dimitri dodaje samo Brlog i Sv. Juraj. Modruška je biskupija imala tada već 20 župa: Bakar, Belgrad, Bosiljevo, Bribir, Brod, Čabar, Drivenik, Gerovo, Grobnik, Hreljin, Kotor, Ledenice, Lukovdol, Modruš, Moravice, Novi, Ogulin, Oštarije, Tounj i Trsat. Naznačene su još Fužine i Zagon, ali u nejasnom kontekstu, pa izgleda da tada još ondje nisu bile župe. Valja naglasiti da je izvan Vinodola jednako toliko župa koliko i u njemu (10+10). To znači da je tada senjska biskupija imala 5 župa, a modruška biskupija 20 župa.

U Glavinićevu izvješću 1695. u senjskoj biskupiji ne spominje se više Brlog kao župa, nego kao filijala župe Otočac. Brinje ima filijalu u Jezeranama a Sv. Juraj u Karlobagu. U modruškoj biskupiji ne spominju se Bosiljevo, Zagon i Fužine. Bosiljevo je u sastavu zagrebačke biskupije (iako će biti još slučajeva da se Bosiljevo veže uz biskupa u Senju), Zagon i Fužine, kako rekosmo, nisu ni bile prave župe. Kao nove župe spominju se Krmpote, Delnice, Grižane i Lešće. Krmpote su se odijelile od Ledenica (zato u modruškoj biskupiji!), Delnice od Moravica, a Lešće je cijelo postojalo još i prije, ali je neko vrijeme upravljano zajedno s Bosiljevom. Mislim da Grižane omaškom nisu spomenute kod Dimitrija. To znači da je senjska biskupija imala tada 4 župe, a modruška biskupija 23 župe.

Bedeković 1708. u senjskoj biskupiji opet spominje Brlog kao samostalnu župu, a pribraja tu još Kosinj, Jablanac i Krmpote (1695. u modruškoj biskupiji). U modruškoj biskupiji ne spominju se Krmpote kao župa, a spominju se Fužine i Lokve. Senjska biskupija ima 8 župa, a modruška biskupija 24 župe, obje biskupije ukupno 32 župe.

U Pohmajevićevu izvješću jedina je promjena što se ne spominju više kao župa Lokve, a župa je uspostavljena u Slunju (1722.). Brojčano nema izmjena. Ukupno su postojale 32 župe.

Kako vidimo, biskupi ne daju izvješće o župama u Lici i Krbavi, osim o Kosinju, koji drže sastavnim dijelom senjske biskupije; druge župe u sastavu su ličko-krbavskog arhiđakonata, koji ima poseban status, o čemu je već bilo riječi. Prvi o cjelokupnom području daje izvješće biskup Benzoni (1741.). On je još 1733. podnio caru opširno izvješće o svakoj župi. Tu se vidi kako je cijelo područje njegove uprave podijeljeno na

tri dijela: (1) senjska biskupija, (2) modruška biskupija i (3) župe Like i Krbave.⁷⁵ U senjskoj biskupiji osnovana je nova župa u Kuterevu, a Kosinj je podijeljen na Donji i Gornji. Bilo je ukupno 10 župa. U modruškoj biskupiji nova je župa samo Saborsko. Ukupno je bilo 25 župa. Uz to je uspostavljena kapelanija "Perlasdorfensis", gdje se proizvodi staklo. U Lici i Krbavi bile su ove župe:⁷⁶ Budak (1690.), Čanke (1719.), Karlobag (1691.),⁷⁷ Lovinac (1700.), Lički Novi (oko 1690.), Pazarišće (1690.), Perušić (1690.), Podlapac (1702.), Ribnik (1790.),⁷⁸ Smiljan (1708.) i Udbina (1706.). Karlobag je, dakle, sada smješten u Liku. Ukupno je bilo 11 župa. Na cijelom je području dakle bilo 46 župa.⁷⁹

Već je u Benzonijevo vrijeme započelo osnivanje vikarijata i mjesnih kapelanija. Župe se relativno rijetko osnivaju, ali svi ti vikarijati i mjesne kapelanije nakon 1789. postat će samostalne župe. Prije te godine osnovane su još župe: Gračac (između 1741. i 1752.), Sv. Križ (1755. dobila je samostalnog župnika, inače je župna i opatijska crkva obnovljena 1723.), Gospić (1767.),⁸⁰ Sinac (između 1768. i 1781.), Ličko Lešće (1777.), Donje Pazarišće i Rakovica (poslije 1781.).⁸¹

Godine 1789. napravljen je temeljni plan prema kojemu će se raditi do uključivo 1807. U to vrijeme broj će župa biti više nego udvostručen.⁸² Godine 1789. postaju župe Stajnica, Cerovnik, Zagorje, Draga, Praputnjak, Kostrena, a iduće 1790. Jezerane, Krivi Put,⁸³ Ričice, Sv. Rok, Jelenje, Kraljevica, Tribalj,⁸⁴ Lipa, Lađevac, Cvitović, Erdelj

⁷⁵ BAS, I, 28.

⁷⁶ U zagradama je godina osnivanja. Nije bilo nekog posebnog dekreta o osnivanju župe pa se godinom osnutka ovdje drži vrijeme kad se ondje počela okupljati zajednica pod vodstvom svećenika.

⁷⁷ Bag ili Scrisa još u srednjem vijeku župa je ninske biskupije. Obnovljena je 1691, kada počinju matice (Hrvatski državni arhiv). Prvi župnik iste godine jest Šimun Šimunović. Taj podatak čini se vjerojatnijim nego Bedekovićev podatak prema kojemu je Karlobag još 1708. filijala župe sv. Jurja.

⁷⁸ Nakon oslobađanja bila je župa i u Bilaju. Poslije će Bilaj postati filijala Ribnika.

⁷⁹ Prema Benzonijevu zbrajanju bilo ih je 48, ali kad ih poimence nabraja, ima ih 46.

⁸⁰ Lički Novi još tada je mjesna kapelanija.

⁸¹ Na popisu župa 1781. nalaze se Sinac i Lešće, a Rakovica još ne (BAS, IV, 2). Rakovica se spominje kao župa izričito u planu za regulaciju župa 1789.

⁸² HDA, *Ugarsko namj. vijeće, Depart. eccl. mixti*, I. series, br. 121.

⁸³ Krivi Put do tada je bila mjesna kapelanija župe Krmpote. Te godine postaje župnim središtem, a Krmpote postaju mjesnom kapelanijom župe Krivi Put. 1807. postat će Krmpote ponovno župno središte.

⁸⁴ Sjedište je trebalo biti preneseno iz Drivenika u Tribalj. Župnik Grbčić najprije se premjestio u novo središte, a nakon žestokih protesta Driveničana vraća se 1800. ponovno u Drivenik. Godine 1804. bit će Driveniku vraćen naslov župe, a Tribalj postaje kuratija, tj. samostalna uprava, ali bez naslova župe. Ipak se Tribalj *via facti* i dalje tretirao kao župa, ali je tek 1863. njezin upravitelj Ivan Balas službeno imenovan župnikom.

(1829. premješteno središte u Generalski Stol) i Vrbovsko.⁸⁵ Kad je Svištovskim mirom 1791. stečeno novo područje, osnovane su nove župe u Drežniku, Vagancu, Cetinu (Vališselo), Zavalju i Boričevcu.

Najviše župa osnovano je 1807. Car odnosno Kraljevsko ugarsko namjesničko vijeće u Budimu, na prijedlog biskupa Ježića od 15. svibnja 1807., izdalo je dekret 11. kolovoza 1807.⁸⁶ prema kojemu se osnivaju župe u mjestima:

1. u senjskom okružju: Krmpote, Letinac, Dabar, Ramljane, Prozor, Krasno, Prizna, Starigrad, Lukovo Otočko, Kropolje, Švica i Vratnik (12);

2. u ličko-krbavskom okružju: Bilaj, Palanka (Zrmanja), Sv. Petar (Bruvno), Bužim, Trnovac, Lukovo Šugarje, Ledenik (Baške Oštarije), Cesarica, Brušane, Novi, Korenica, Bunić, Aleksinica (13);

3. u prekokapelskom okružju: Perjasica u Mateškom Selu, Blagaj, Maljevac, Plaški, Otok ili Trošmarija, Tržić i Josipdol (7);

4. u gorskokotarskom okružju: Prezid, Plešće, Tršće, Turke, Kuželj, Lič, Podstene, Divjake, Završje, Plemenitaš, Ravna Gora, Lokve,⁸⁷ Crni Lug i Razloge⁸⁸ (14);

5. u vinodolskom okružju: Dol (Križišće), Kukuljanovo, Šiljevica kod Sv. Jakova, Selce i Zagon (5).

Tako je jednim dekretom osnovano 49 novih župa. Do konca Prvoga svjetskog rata bit će osnovano još samo 8 župa: Sv. Jelena u Dramlju (1810.), Hrib (1810.), Cernik (1830.), Drenova (1838.), Kostrena Sv. Barbara (1839.), Zlobin (1844.), Lipice (1871.) i Škrljevo (1900.).

U najstarijim izvješćima unutrašnja podjela područja pod upravom biskupa u Senju dijeli se jednostavno prema biskupijskoj pripadnosti: senjska biskupija i modruška ili krbavska biskupija. Područje Like i Krbave, oslobođeno 1689., vodi se kao izdvojeno, pa je od tada podjela trodijelna. Nakon što je to područje 1752. dano na trajnu upravu senjsko-modruškom biskupu, biskupi su ga uglavnom vodili kao sastavni dio modruške biskupije, kao i grad Rijeku nakon 1787. Senjska biskupija ostat će jedinstvena cjelina sve do 1833., tj. do priključenja ličko-krbavskog arhiđakonata. Rijeka je i u vrijeme kad

⁸⁵ U starim shematizmima senjske i modruške biskupije stoji da je župa osnovana 1756. Ondje je 1755. sagrađena crkva sv. Ivana Nepomuka, a iduće godine postavljen je svećenik s nadarbinom, ali ne vodi se kao kao župnik. Godine 1769. za to se mjesto kaže: *Colonia nova commercialis habens animas 241 quibus providit beneficiatus canonice institutus et introductus* (BAS, B, 43). Godine 1781. još se vodi kao mjesna kapelanija

⁸⁶ BAS, XV, 12.

⁸⁷ Lokve se kao župa u prošlosti već spominjala, ali valjda je vraćena na mjesnu kapelaniju, da bi opet bila podignuta na župu.

⁸⁸ Jedino za Razloge stoji da ostaje kuratija, tj. *fialialis curata*. Ona će se tako ubuduće nazivati, ali će biti samostalno upravljana, tako da se u shematizmu 1939. spominje kao župa.

je bila samo jedna župa, uvijek bila posebna cjelina (okrug, dekanat, arhiđakonat). Modruška se biskupija u drugom dijelu 18. stoljeća dijelila na više okruga (distrikta) ili dekanata: vinodolski, gorskokotarski (transalbinski), prekokapelski i ličko-krbavski. 1820. u shematizmu nalazimo da je vinodolski podijeljen na vinodolski i hreljinski, a gorskokotarski na brodski i čabarski.

Nakon novog razgraničenja između dviju biskupija 1833., podjela je ovakva:

Senjska biskupija ima dva arhiđakonata: 1. senjski, s dekanatima senjskim i otočkim, te 2. ličko-krbavski, s dekanatima gospićkim, udbinskim i perušićkim.

Modruška biskupija ima također dva arhiđakonata: 1. vinodolski, s dekanatima vinodolskim, bakarskim, vrbovskim, brodskim i čabarskim, te 2. modruški, s dekanatima ogulinskim i slunjskim.

Riječki je arhiđakonatski izdvojen.

Novost je 1856. da je senjski dekanat podijeljen na katedralni senjski i jablanački. U modruškoj biskupiji drukčiji je raspored arhiđakonata. Uspostavljen je katedralni arhiđakonatski unutar kojega su dekanati vinodolski, slunjski i ogulinski; dekanat ogulinski uskoro će se podijeliti na ogulinski i rakovički. Drugi je arhiđakonatski bakarski, koji osim istoimenog dekanata obuhvaća sve dekanate Gorskog kotara. Ta podjela u biti će se sačuvati sve do 1969., osim što je između dvaju ratova osnovan i sušački dekanat. Bilo je više "seljenja" župa iz jednog dekanata u drugi.

Ogulinski i slunjski dekanat prostirali su se u vrijeme vojne uprave na područja koja su obuhvaćale istoimene regimente (pukovnije). Kad je Vojna krajina dokinuta, prišlo se svrhovitoj podjeli.

6. *Vrela i literatura*

Glavni izvor za povijest senjske i modruške ili krbavske biskupije jest Biskupski i Kaptolski arhiv u Senju. Osim pergamena, građu je do godine 1800. popisao i taj popis objavio Vladimir Kraljić u *Vjesniku Historijskog arhiva Rijeke i Pazina*, u tri nastavka pod naslovom: *Popis arhivske građe Biskupije i Kaptola u Senju* (XX, 1977, 231-299; XXI, 1977, 311-350; XXII, 1978, 163-201). Za novije vrijeme postoje pomoćne knjige, ali one nisu sačuvane u cijelosti, a i građa, pa i ona iz 20. stoljeća, pogotovo za neka godišta, ima dosta praznina. Dosta te građe objavio je Sladović u svojoj *Pověsti*. Mile Magdić objavio je u *VZA*, I., 2/1900, str. 41-49, *Deset isprava koje se čuvaju u arhivu trsatskog manastira*, a te isprave potječu iz senjskog franjevačkog samostana; zatim isti objavljuje *Petnaest isprava koje se čuvaju u arhivu Senjskog kaptola* (ondje, I, 3, str. 47-59).

Prvi veći i sustavniji rad o povijesti senjske i modruške ili krbavske biskupije objavljen je u monumentalnom djelu *Illyricum Sacrum* (I-VIII, Venetiis, 1751-1819), koje je započeo Filip Riceputi, prva četiri sveska objavio je Daniele Farlati, a djelo

dovršio Jakov Coletti. Spomenute su biskupije u vol. IV (1769), na str. 91-167. (Episcopi Corbavienses, pp. 91-105, Episcopi Modrussenses, pp. 106-114, Episcopi Senienses, pp. 114-138, Episcopi Senienses et Modrussenses, pp. 139-163, Episcopi Ottocienses, pp. 163-167). U istom su svesku i biskupije kninska (pp. 282-302) i ninska (pp. 204-238), koje su se prostirale i na neke dijelove novovijekih senjske i modruške ili krbavske biskupije. Prvi pokušaj samostalne monografije predstavlja djelo Jurja Antuna Belića-Ligatića (*Catalogus episcoporum Segniensium, Corbaviensium, Modrussensium et Ottociensium cum aliis scitu dignis*), napisano u drugom desetljeću 19. stoljeća (NSB, R 4171). U mnogočemu slijedi Farlatija, ali sadržajno i kvantitativno je bogatije. Ostalo je u rukopisu. Jedino je Emanuel Sladović uspio sastaviti i objaviti cjelovitu monografiju u knjizi *Povêsti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst, 1856. Sva tri spomenuta djela ujedno su i knjige izvora, jer objavljuju brojne izvore u cijelosti. Kad ovome dodamo knjigu Ivana Črnčića *Najstarija poviest krčkoj, rabskoj, osorskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji* (Rim, 1867.), nabrojili smo sva djela gdje se nastojala dati zaokružena povijest biskupija. Nakon toga najviše je napravio na tome Josip Burić, ali on je uspio samo ispisati dosta građe i pohraniti rukopis u Vatikanskoj biblioteci (*Senjska i Modruška biskupija - povijesni podaci*, I-V. U Bibliotheca Apostolica Vaticana, ms. Vat. Slav. 68-72, 5 svezaka). Drugo su radovi koji tek dijelom dotiču te biskupije, ili pak prikazuju tek dio njihove prošlosti. Ovdje ćemo nabrojiti neke od tih radova za koje držimo da predstavljaju važan doprinos za poznavanje povijest biskupija, ispuštajući druge radove koji bi također bili korisni. Do njih će se moći doći preko literature u ovdje navedenim radovima. Najprije ćemo navesti djela općeg značenja, a potom ona koja se odnose na važnija pitanja.

I. Djela općeg značenja

Daniele FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, Venetiis, 1769.

Giacomo COLETI - Frane BULIĆ, *Accessiones et correctiones ad Illyricum sacrum del P. Daniele Farlati*, Spalato, 1909.

Manojlo SLADOVIĆ, *Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst, 1856.

Augustinus THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantiam*, I-II, Romae, 1859-1860; ISTI, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Romae, 1863; II, Zagreb, 1875.

Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Acta Croatica - Listine hrvatske*, Zagreb, 1863.

Ivan ČRNČIĆ, *Najstarija poviest krčkoj, rabskoj, osorskoj, senjskoj i krbavskoj biskupiji*, Rim, 1867.

Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae spectantia, serie I, vol. IV, Budapest, 1889; vol. VII: *Mathiae Corvini Hungariae regis epistolae ad Romanos Pontifices datae*, Budapest, 1891.

- Đuro ŠURMIN, *Hrvatski spomenici*, Zagreb, 1898.
- Tadija SMIČIKLAS etc, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II-XVIII, Zagreb, 1904-1990.
- Andrija RAČKI, Dijeceza Senjska prema dijecezi Modruškoj ili Krbavskoj, *KL* 59, (1908), 9, 97-99; 10, 110-112; 11, 121-123; 12, 134-136; 13, 145-147; 14, 157-159.
- Lajos THALLÓCZI - Samu BARABÁS, *Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus*, I-II, Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, XXXV, XXXVIII, Budapest, 1910-1913.
- Conradus EUBEL et alii, *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi*, I-VIII, Monasterii - Patavii, 1913-1979.
- H. BASTGEN, *Die Neuerrichtungen der Bistümer in Österreich nach der Säkularisation*, Wien 1914.
- Emilij LASZOWSKI, *Monumenta Habsburgica*, I-III, MSHSM JAZU, 35, 38, 40, Zagreb, 1914-1917.
- Ferdo ŠIŠIĆ, Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Horvatu i o borbi Hrvata s Turcima (1473-1496), *Starine JAZU*, br. 38 (1937).
- Paulus LUKCSICS, *Diplomata Pontificum saec. XV, vol. II, Monumenta Hungariae Italica*, Budapestini, 1938.
- Makso PELOZA, Razvoj crkvenopokrajinske pripadnosti Senjske i Krbavsko-Modruške biskupije, *SZ*, 6 (1974-1975), str. 219-259.
- Makso PELOZA, *Riječka metropolija*, Rijeka, 1973.
- Makso PELOZA, Historijat stvaranja Modruške biskupije sa sjedištem u Rijeci 1818-1822. godine, *Jadranski zbornik*, VII (Rijeka, 1969), str. 417-437.
- Mihovil BOLONIĆ, Crkveni patronat na području Senjsko-modruške biskupije, *SZ*, 5 (1973), str. 218-319.
- Josip BARBARIĆ i dr., *Camera Apostolica: Obligationes et solutiones, Camerale primo (1299-1560)*, Monumenta Vaticana Croatica 1, Croatica Christiana - Fontes 12, Zagreb - Rim, 1996.
- Mile BOGOVIĆ, Veze Zagrebačke i Senjsko-modruške biskupije, *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094-1994*. (zbornik u čast kard. Franje Kuharića), Zagreb, 1995, str. 283-284.
- Mile BOGOVIĆ, Crkveno ustrojstvo današnjeg područja Riječko-senjske nadbiskupije u srednjem vijeku, *RTČ*, IV (1996), 2, str. 291-328.
- Mile BOGOVIĆ, Sadržaji izvješća "ad limina" senjske i modruške ili krbavske biskupije, *SZ*, 23 (1997), str. 161-196.

2. Tarsatica-Rijeka

Giovanni KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica citta di Fiume*, vol. I-III, Fiume 1896; Andrija RAČKI, Crkveno pitanje grada Rijeke, *KL*, 59 (1908), 15, 169-171; 16, 185-187; 17, 197-199; 18, 209-211; Luigi Maria TORCOLETTI, *Tarsatica ed i primordi di Fiume*, Palermo, 1950; Tatjana BLAŽEKOVIĆ, Postanak Riječke biskupije i njezino djelovanje, *Jadranski zbornik*, V (Rijeka-Pula, 1962), str. 139-152; Mile BOGOVIĆ, Fragmenti za povijest Riječke biskupije, u zborniku *Krbavska biskupija*, Rijeka, 1986, str. 292-298; ISTI, Crkvene prilike u Rijeci i u biskupijama Senjskoj i Modruškoj ili Krbavskoj u Kožičičevo vrijeme, *JAZU, Zbornik radova o Šimunu Kožičiću*, Zagreb, 1991, str. 65-75; ISTI, Trsatsko svetište i krbavski te senjsko-modruški biskupi, *Domesti*, XIV. (1991), 1-3, str. 1-5; ISTI, Rijeka kao crkveno središte, zbornik *Sv. Vid*, Rijeka, 1995., str. 91-108.; ISTI, Ivan Kukanić - riječki župnik od 1897. do 1924, zbornik *Sveti Vid*, II, Rijeka, 1997, str. 217-232; Lujo MARGETIĆ, *Rijeka-Vinodol-Istra*, Rijeka, 1990.

3. Senjska biskupija

Ivan ČRNČIĆ, *Dvie razprave: Slovinski Sveti Jeronim u Rimu a Rieka; Drugo je Senj a drugo Segni*, Trst, 1868; Mile BOGOVIĆ, Prijelazno stoljeće Senjske crkve (1450-1550), *SZ*, 17 (1990), str. 69-92.

U *Zvonima* sam objavio o toj temi niz kraćih članaka: 1. *Kada je osnovana Senjska biskupija?* (1984/3, 5); 2. *Zašto je senjski biskup 1248. putovao na papinski dvor?* (1984/5, 5); 3. *Prvi De Dominis na senjskoj biskupskoj stolici* (1984/9, 5); 4. *Senjski kaptol gubi pravo da bira biskupa* (1984/6, 5); 5. *Statuti senjskog kaptola 1380.* (1984/7-8, 5); 6. *Invazija stranaca u Senj - Andrija Drački (1443-1456/7)*. (1984/10, 5); 7. *Senjska biskupija na rubu propasti* (1984/11-12, 5); 8. *Biskupije Senjska i Otočka u drugoj polovici 15. stoljeća* (1985/1, 5); 9. *Nemirni duh Franje Jožefića* (1985/2, 5); 10. *Dvije senjske epopeje* (1985/4, 5).

4. Krbavska ili modruška biskupija

Kaptolski arhiv Zagreb, *Acta capituli antiqua*, sv. 13; Franjo RAČKI, Nêšto o premêštanju biskupske stolice iz Krbave u Modruš, *KL*, 8 (1857), 8, str. 57-60; M. PETRIČEVIĆ, Prijenos sijela biskupije Krbavske s Udbine u Modruš, *Nastavni vjesnik*, 17 (1909), 6, str. 409-424; Josip BARBARIĆ, Građa za povijest Krbavske biskupije u Arhivu Hrvatske, *Krbavska biskupija*, str. 247-270; Mile BOGOVIĆ, Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije od Mateja Marute do Šimuna Kožičića Benje, u zborniku *Krbavska biskupija*, 41-81; ISTI, Crkveno ustrojstvo Like i Krbave u srednjem vijeku, *Zbornik Krbavska bitka i njezine posljedice*, Zagreb, 1997, 79-89; Milan KRUIHEK, Topografija krbavske spomeničke baštine, zbornik *Krbavska bitka*, str. 99-129.

U listu *Zvona* objavio sam niz članaka o tome: 1. *Od hrvatskog do krbavskog biskupa* (1984/2, 5); 2. *Mirej senjski i Matej krbavski* (1984/4, 5); 3. *Krbavska biskupija u 13. stoljeću* (1986/1, 5); 4. *Krbavska biskupija u 14. stoljeću* (1986/3, 5); 5. *Crkveni porez u Krbavskoj biskupiji* (1986/4, 5); 6. *1460. Modruš postaje sjedište biskupije* (1981/1, 4); 7. *Biskup Nikola Modruški veliki diplomat i humanist 15. stoljeća* (1981/2; 8); 8. *Kralj Matijaš Korvin prijeti papi raskolom zbog Modruške biskupije* (1981/3, 5); 9. *Katedrala krbavskih biskupa* (1986/5, 5); 10. *Modruški biskup Kristofor bježi 1493. u Novi Vinodolski* (1981/5, 4); 11. *Zašto je biskup Šimun Kožičić došao u Rijeku* (1981/5, 5); 12. *Zadnji modruški biskupi* (1985/3, 5); 13. *Modruška sinoda u Bakru 1589.* (1983/5, 5); 15. *Kako preboljeti ranu iz 1493. godine?* (1993/12, 5).

5. Senjsko-modruška biskupija

Mile BOGOVIĆ, Vjersko-crkvena situacija u zapadnoj Hrvatskoj u Glavinićevo vrijeme, u *Zborniku radova o Franji Glaviniću*, JAZU, Zagreb 1989, str. 23-32; Marijina svetišta u Riječko-senjskoj nadbiskupiji nakon koncila, *BS*, LXIII (Zagreb, 1993), 1-2, str. 59-63.

6. Otočka biskupija

Karlo MIRTH, Biskupija u Otočcu, *Lički zbornik za 1937.*, str. 29-31; pretisak u kalendaru *Lika - hrvatska dika* (Lički godišnjak za 1993. godinu), Zagreb, 1992, str. 141-145; Mile BOGOVIĆ, Otočka biskupija, zbornik *Grad Otočac*, 3, Otočac, 1997, str. 27-45.

7. Biskupi

Tu su, dakako, nezaobilazni Farlati, Sladović i *Hierarchia catholica (HC)*, a koristan je i gore spomenuti rukopis Jurja Belića-Ligatića. Za one koji su prethodno bili zagrebački kanonici, v. Ljudevit IVANČAN, *Podaci o zagrebačkim kanonicima*. Rukopis u Arhivu HAZU, II d 243; uz životopis biskupa koji su slali izvješća u Rim navedena je i glavna literatura. Osim toga v. Mile BOGOVIĆ, Biskup Mirko Ožegović, *SZ*, 17 (1990), str. 249-260; Marijan ŽUGAJ, Franjevci konventualci biskupi u Senjskoj i Krbavskoj ili Modruškoj biskupiji, *CCP*, br. 38 (1996), str. 45-72.

U listu *Zvona* i *HBL* objavio sam niz kraćih članaka i enciklopedijskih jedinica o tome: 1. *Biskup Agatić pokušava u Rijeci obnoviti Kožičićevu tiskarsku djelatnost* (1981/11, 5, *HBL*, I); 2. *Sukob biskupa Marianija sa Zrinjskim i glagoljašima* (1981/12, 5); Andrija de Francisci, *HBL*, IV; 3. *Bakranin Ivan Smoljanović - biskup senjski i modruški* (1982/1, 5); 4. *Čikulini i Dimitri* (1983/2, 5; *HBL*, III); 5. *Biskup Sebastijan Glavinić* (1982/5, 4, *HBL*, IV); 6. *Martin Brajković - biskup banski namjesnik* (1982/2, 5, *HBL*, II); 7. *Biskup Benedikt Bedeković 1704-1709.* (1982./5, 5, *HBL*, I); 8. *Grof na*

senjskoj biskupskoj stolici - Adam Ratkaj 1709-1717. (1982/6, 5); 9. *Godine plodnih nemira u biskupijama Senjskoj i Modruškoj - Nikola Pohmajević 1717-1730.* (1982/7-8, 5); 10. *Biskup Ivan Anton Benzoni 1730-1745.* (1982/9, 5, *HBL*, I); 11. *Biskup Juraj Vuk Čolić 1746-1764.* (1982/10, 5, *HBL*, III); 12. *Biskup s carskoga dvora: Pijo Manzador 1764-1773.* (1982/11, 5); 13. *Jozefinizam u biskupšijama Senjskoj i Modruškoj* (1982/12, 5); 14. *Najduži biskupski staž - Ivan Krstitelj Ježić* (1983/1, 5); 15. *Senjski prosvjetitelj biskup Mirko Ožegović 1833-1869.* (1983/2, 5); 16. *Biskup Mirko Ožegović - povodom 120. godišnjice smrti i 150. godišnjice Senjske gimnazije* (1989/10, 5); 17. *Treći biskup iz bakarske župe - Vjenceslav Soić* (1983/3, 5); 18. *Juraj Posilović - senjsko modruški biskup i zagrebački nadbiskup* (1983/3, 5); 19. *Senjska sinoda 1906.* (1983/7-8, 5); 20. *Sazivač Senjske sinode 1906. - biskup Antun Maurović* (1983/6, 5); 21. *Biskup iz Kraljevice Roko Vučić 1910-1914.* (1983/10, 5); 22. *Josip Marušić - biskup senjski i modruški 1915-1930.* (1983/11, 5); 23. *Dekanatska konferencija u Senju 1926. godine* (1983/12, 5); 24. *Konačno jedan biskup iz unutrašnjosti - Ivan Starčević 1932-1934.* (1984/1, 5); 25. *Msgr. dr. Viktor Burić, Kana, XIV* (1983), 9, 6-7.

8. Pojedini krajevi

1) Senj

Mile MAGDIĆ, *Topografija i povijest grada Senja*, Senj, 1877; *Hrvatski kulturni spomenici*, 1, Senj (JAZU), Zagreb, 1940; Mile BOGOVIĆ, *Sv. Juraj i Senj*, *SZ*, 19 (1992), str. 25-33; ISTI, *Senjska katedrala u biskupskim izvješćima i u postupcima izbora za biskupe*, *SZ*, 22 (1996), str. 81-94.

2) Lika, Krbava i Kordun

Radoslav LOPAŠIĆ, *Spomenici Hrvatske krajine I-III*, MSHSM, 15, 16, 20, Zagreb, 1884-1889; ISTI, *Dva hrvatska junaka: Marko Mesić i Luka Ibrišimović*, Zagreb, 1888; Stjepan PAVIČIĆ, *Seobe i naselja u Lici*, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, br. 41, Zagreb, 1962, str. 48-60; Franz Julius FRAS, *Cjelovita topografija karlovačke Vojne krajine, Ličke župe, Gospić*, 1988; Mile BOGOVIĆ, *Restauracija katoličke Crkve u Lici i Krbavi nakon oslobođenja od Turaka godine 1689.*, *SZ*, 20 (1993), str. 103-117; ISTI, *Takozvani Glavinićev opis Like i Krbave iz 1696. godine*, *CCP*, 27 (1991), str. 117-128; Nenad MOAČANIN, *Ime Gospić u svijetlu turskih izvora*, *CCP*, XIV (1990), br. 26, str. 51-53. O tome je pisao i Petar RUNJE u "Vili Velebita" br. 14 (21. listopada 1993), str. 13; Emanuel HOŠKO, *Biskup Pijo Manzador i preuređenje župa u Lici i Krbavi*, *RTČ*, III (1995), str. 269-279; Stjepan KRPAN, *Brinjski kraj u prošlosti i sadašnjosti*, Zagreb, 1995; Zorislav HORVAT, *Katedrala Sv. Jakova u Krbavi kraj Udbine*, *zbornik Krbavska bitka*, str. 151-162.

O tome sam pisao u *Zvonima* i nekim drugim časopisima: 1. *Crkva i narod biskupije Krbavske lii Modruške u tijeku minulih vijekova* (1986/7-8, 2); 2. *Čija je Lika?* (1989/1, 5); 3. *Lika i Krbava misijsko područje* (1989/2, 5); 4. *Obnova na ruševinama nekad cvatuće Crkve u Lici i Krbavi* (1988/12, 5); 5. *Katoličke župe u Lici i Krbavi od osnutka do 1723. godine* (1989/4, 5); 6. *Pravoslavci u Lici i Krbavi* (1989/3, 5); 7. *Usponi i uzmicanja Crkve u Lici, Krbavi i Kordunu od početaka do današnjih dana* (1989/7-8, 5); 8. *U slavu popa Marka Mesića* (1989/9, 5); 9. *Crkvena obnova u brinjskom i otočkom kraju do 1723. godine* (1989/5, 5); 10. *Kordun i njegova Crkva u zadnjih tristo godina* (1989/6,5; *Mostovi*, Slunj, 1990, str. 95-99); 11. *Kako je nastala zajednica slunjskih župa ili slunjski dekanat* (*Mostovi*, I, Slunj, 1980/2, 8-9); 12. *Raseljavanje i naseljavanje katolika na području današnjeg Korduna* (*Mostovi*, II, Slunj, 1981/1, 9-11); 13. *Kapucini u obnovi Crkve u Lici* (*Ljudima prijatelj - Leopold*, XIX /1989/2, 17-19); 14. *Statistički pogled u naselja slunjskog dekanata od 1828. do 1916. godine* (*Mostovi*, Slunj, 1987, str. 69-76); 15. *Naši krajevi u vrijeme Vojne krajine* (*Mostovi*, Slunj 1989, str. 95-99).

Zatim u *Kani* i *Vili Velebita*: 1. Crkvena organizacija u Hrvatskom kraljevstvu, *Kana*, XXIII (1992), 3, str. 42-44., *Vila Velebita*, br. 13 (1993), str. 16. Počeci hrvatske državne i crkvene povijesti; 2. Banska Hrvatska, *Kana*, XXIII (1992), 4, str. 41-43. *Vila Velebita*, br. 14 (1993), str. 16. objavila je članak pod naslovom: Važnost Krbavske biskupije; 3. Nalegoše na jzik hrvatski, *Kana*, XXIII (1992), 5, str. 38-40. *Vila Velebita*, br. 15 (1993), str. 16. objavila je članak pod naslovom: Provala Turaka i bijeg Krbavsko-modruškog biskupa; 4. Lika i Krbava 1689. oslobođene od Turaka. *Kana*, XXIII (1992), 6, str. 39-41. *Vila Velebita*, br. 16 (1993), str. 24. objavila je članak pod naslovom: Vrijeme popa Marka Mesića, a drugi dio u br. 17. pod naslovom: Uprava biskupa Glavinića, str. 16; 5. Katolička crkva u Lici, Krbavi i Kordunu u 18. stoljeću. *Kana*, XXIII (1992), 7-8, str. 31-33; *Vila Velebita*, br. 18 i 19 (1993), str. 16; 6. Lika i njezina Crkva u 19. stoljeću, *Kana*, XXIII (1992), 9, str. 35-37. *Vila Velebita*, br. 20 (1993), str. 16; 7. Lika i njena Crkva u prvoj polovici 20. stoljeća, *Kana*, XXIII (1992), 10, str. 35-37; *Vila Velebita*, br. 21 (1993), str. 16 i br. 22, str. 16 nastavak pod naslovom: Euharistijski kongresi; 8. Crkva u Lici i Krbavi od 1941. do 1969. (naslov: Iskušenja i nade), *Kana*, XXIII (1992), 11, str. 35-37; *Vila Velebita*, br. 23 i 24 (1993), str. 16, pod naslovima: Drugi svjetski rat i nakon njega, te: Ukidanje biskupije i prijedlog za obnovu; 9. Crkva u Lici i Krbavi od 1969. do 1992. (naslov: Došašće u ruševinama), *Kana*, XXIII (1992), 12, str. 40-42. *Vila Velebita*, 25 (1993), str. 16 pod naslovom: Uoči i tijekom Domovinskog rata.

3) Modruš

Radoslav LOPAŠIĆ, *Hrvatski urbari*, Monumenta historico-juridica JAZU, vol. VI, Zagreb 1894; Milan KRUHEK - Zorislav HORVAT, *Castrum Thersan et civitas*

Modrussa, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 16 (Zagreb, 1990), str. 89-131. Uz taj rad valja pogledati u listu *Zvona*, 1993/6, str. 5, prikaz i nadopune; Zorislav HORVAT, Pregled sakralne arhitekture Modruša i okolice u srednjem vijeku, zbornik *Krbavska bitka*, str. 130-150.

4) Vinodol i Grobinština

Mile BOGOVIĆ, Crkva u Vinodolskom zakonu 1288. godine, *RTČ*, II (1994), 1, str. 63-77; ISTI, Crkvena prošlost Grobinštine, *Grobnički zbornik*, II, Rijeka, 1992, str. 58-68; Grobnički kaptol, *Grobnički zbornik*, IV, Rijeka, 1996, str. 76-84. U *Zvonima* sam o tome pisao: 1. Prošlost Crkve u Vinodolu (1967/4 5) 2. Vinodolske župe (1987/10, 5); 3. Crkva u Vinodolskom zakonu 1288. (1986/2, 5); 4. Predavanje o Crkvi u Vinodolskom zakonu (1988/25).

9. Kaptoli

1) Senjski

Ante GULIN: Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjega vijeka, *SZ*, 15 (1988.), 29-40; ISTI, Srednjovjekovni Senjski kaptol i njegovi pečatnjaci pečat senjskog biskupa Martina, *SZ*, 15 (1988), str. 91-108; Mile BOGOVIĆ, Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i Statut Senjskog kaptola, *SZ*, 15 (1988) str. 15-28;

2) Krbavsko-modruški

Ante GULIN, Pečat prvog krbavskog biskupa Mateja i olovni pečat vjerojatno splitskog kaptola, *Krbavska biskupija*, str. 235-238; ISTI, Krbavsko-modruški kaptol prije i poslije krbavske bitke, zbornik *Krbavska bitka*, str. 90-95; Mile BOGOVIĆ, Vinodolski kaptoli (*Zvona*, 1987/5, 5); ISTI, Stolni kaptol u Vinodolu (*Zvona*, 1987/6, 7).

10. Redovništvo

Templari

Ljelja DOBRONIĆ, *Viteški redovi*, Zagreb, 1984, str. 21-84; ISTA, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU, 406 (1984).

Benediktinci

Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I-III, Split, 1963-1964. (Za naše područje v. sv. II, str. 201-214); Josip FRANČIŠKOVIĆ, Gdje je bila opatija Sv. Jurja, *BS*, 15 (1927), str. 489-492; Benedicta CRISTOFOLI, *Pagine di storia fiumana e benedettina - Il monastero delle Benedittine di Fiume*, Fiume 1930; Vladimir KRALJIĆ, Benediktinska opatija Sv. Križa u Senjskoj Dragi, *SZ*, 6 (1975), str. 77-60; Branko KRMPOTIĆ, Benediktinci u gradu Senju i okolici, *SZ*, 8 (1980), 325-328.

Franjevci

Franjo GLAVINIĆ, *Origine della provincia Bosna Croazia*, Udine, 1648, str. 21-41; Franjo Emanuel HOŠKO, Franjevci u Krbavskoj biskupiji, *Zbornik Krbavska biskupija*, str. 83-94; Mile BOGOVIĆ, Franjevci u biskupijama Senjskoj i Modruškoj ili Krbavskoj (*Zvona*, 1986/11, 5); Marijan ŽUGAJ, *I conventi dei Minori Conventuali tra i Croati dalle origini fino al 1500.*, Roma, 1989.

Dominikanci

Pavao TIJAN, Dominikanci u Senju i Senjskoj biskupiji, *Kalendar Gospine krunice*, IV (1937), str. 67-71; Stjepan KRASIĆ, Regesta pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku, *Arhivski vjesnik*, 17-18 (1974-1975), str. 157-246; 21-22 (1980), str. 201-321; ISTI, Seraphinus M. CERVA, *Bibliotheca Ragusina*, izd. JAZU, Hrvatski latinisti 8a, priredio Stjepan Krasić, sv. I, Zagreb, 1975; ISTI, Hrvatska dominikanska kongregacija (1508-1587), *BS*, 41 (1971) str. 293-309; ISTI, *Generalno učilište dominikanskog reda u Zadru ili Universitas Jadretina 1396.-1807.*, Filozofski fakultet, Zadar, 1996.

Pavlini

Marinko IVANKOVIĆ, u *Krbavska biskupija*, str. 95-102; Mile BOGOVIĆ, Pavlini u Senju, *SZ*, 15 (1988), str. 109-120; ISTI, Pavlini u Crikvenici (*Zvona*, 1987/7-8, 5); Pavlini u Novom Vinodolskom (*Zvona*, 1987/9, 5).

Augustinci

Luigi Maria TORCOLETTI, *La chiesa e il covento degli agostiniani di Fiume*, Fiume, 1944; Mile BOGOVIĆ, Augustinci u Rijeci i Brinju (*Zvona*, 1987/1, 5).

Kapucini

Fran BINIČKI, Kapucini u Hrvatskoj - Karlobag i Lika, *Vrhbosna*, 1927/2, 33-35; Mile BOGOVIĆ, Kapucini u Rijeci i Karlobagu (*Zvona*, 1987/2, 5).

Kongregacije

Livija KIRN - Vincencija NOSIĆ, *Sestre milosrdnice u Rijeci*, Rijeka, 1980; Ancila JENDRIČKO - Dobroslava MLAKIĆ, *Život i djelo Marije Kozulić*, Rijeka, 1992.

II. Graditeljstvo

Josip FRANČIŠKOVIĆ, Stolna crkva u Senju sa zvonikom iz 1000. godine, *BS*, XV (1927), str. 417-432.; ISTI, Posveta stolne crkve u Senju, *BS*, XX (1932), str. 83-87; Melita VILIČIĆ, Arhitektonski spomenici Senja, *Rad JAZU*, 360, Zagreb, (1971), str. 97-104; ISTA, Grafička rekonstrukcija katedrale sv. Marije u Senju, *SZ*, 3 (1967-1968), str. 54-87; ISTA, Kakvu namjenu dati prostoru porušene crkve Sv. Franje u Senju, *SZ*, 4 (1970), 223-240; Anđela HORVAT, O srednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti Like, u zborniku *Arheološka problematika Like*, Split, 1975, str. 127-140; Zorislav HORVAT, Crkva sv. Marije Magdalene u Otočcu, *SZ*, 19 (1992), str. 47-56; Milan KRUHEK - Zorislav HORVAT, Sakralna arhitektura na području Krbavsko-modruške biskupije,

Kr̂avska biskupija, str. 185-238; Radmila MATEJČIĆ, Pregled kulturno-povijesnih spomenika Vinodola, *Vinodolski zbornik*, II, Crikvenica, 1981, str. 249-281; ISTA, Sakralna i profana arhitektura na području stare župe Vinodol, *Vinodolski zbornik*, V, Rijeka, 1988, str. 249-252; Mile BOGOVIĆ, Senjska katedrala u biskupskim izvješćima za Rim i u postupcima za biskupska imenovanja, *SZ*, 22 (1995), str. 81-94.

12. Sjemenište i škole

Andrija RAČKI, Stogodišnjica Senjskog sjemeništa (1806-1906), *KL*, 57 (1906), 1, 2-5; 2, 13-15; 3, 25-27; Josip FRKOVIĆ, Počeci sjemeništa, *Zvona*, 1982/4, str. 6; Mile BOGOVIĆ, Studij teologije u povijesti naše mjesne Crkve, *RTČ*, V (1997), 1, str. 216-224; ISTI, Sjemenište i Teologija u povijesti naše mjesne Crkve, 1996/11, str. 4; ISTI, Senjska gimnazija od osnutka do smrti biskupa Mirka Ožegovića (1725-1869), *SZ*, 16 (1989), str. 3-30; ISTI, Prilozi za povijest Riječke gimnazije iz Biskupskog arhiva u Senju, *Zbornik radova s dvodnevnog znanstvenog skupa uz 365. godinu osnutka Gimnazije*, Rijeka, 1993, str. 17-36; Ivan DEVČIĆ, Senjsko bogoslovno učilište, *SZ*, 16 (1989), 62-69; ISTI, Povijest sjemeništa u Rijeci - od niže gimnazije do teološkog učilišta, zbornik *Sv. Vid*, I (Rijeka, 1995), str. 127-134; ISTI, Nasilno zatvaranje sjemeništa u Rijeci prije četrdeset godina, u zborniku *Sv. Vid*, II (Rijeka, 1997), str. 233-240.

13. Župe

Neke župe već imaju svoje monografije: Trsat (Andrija RAČKI, *Povijest grada Sušaka*, Sušak, 1929), Delnice (*Delnice - 150 godina župne crkve*, Zagreb, 1975), Gospić (*Crkva u prošlosti Gospića*, Gospić, s. a.), Drežnik, Vaganac i Korenica (*Spomenica župa Drežnik-града, Vaganca i Korenice*, Drežnik-grad, 1983), Zagorje (Ante LUKETIĆ, *Zagorje kod Ogulina. Mjesto i župa*, Zagorje, 1994), Otočac (opširan članak Mile Rajkovića (*Župa Otočac*) u zborniku *Grad Otočac*, 3, Otočac 1997, str. 47-83), Kraljevica (Josip BURIC, *Iz prošlosti Kraljevice*, Kraljevica, 1990), Baške Oštarije (Ante RUKAVINA, *Baške Oštarije i šira okolica*, Zagreb, 1991), Krasnarsko svetište (Ante RUKAVINA, *Zvona ispod zvijezda*, Ličke župe, Gospić, 1989, str. 20-34); Lađevac (Zdenko SKENDER, *Lađevac*, Zagreb, 1977; prošireno izdanje, Lađevac, 1985).

Druge imaju svoje župne listove ili godišnjake pa je u njima nazočna povijest župe (*Župna panorama* i *Mostovi* za župe slunjskog dekanata, *Ličke župe* za župe u Lici, *ZOV*, za župe ogulinskog dekanata).

U riječkom mjesečniku za kršćansku kulturu *Zvona*, i nekim drugim listovima (ovdje navedenim u zagradama) obradio sam mnoge župe: Bakar (1983/3, 6; 1988/7-8, 5, 1993/10, 5), Bakarac (1983/3, 6), Bribir (1987/11, 5), Borićevac (1996/10, 7), Cernik

(1983/3, 6), Cetinograd (*Župna panorama*, VIII, Slunj, 1976/2, 4-5, 8-9), Crikvenica (1988/1, 5), Cvitović (*Zvona*, 1990/10, 5; *Mostovi*, katolički godišnjak slunjskog dekanata za 1991, str. 78-84), Čabar (1993/7-8, 5; nešto izmjenjen tekst objavljen je u *Novom listu* u rubrici "Gorski kotar" u tri nastavka: 14, 15. i 16. rujna 1993), Drežnik (1985/5, 5, također *Mostovi*, II (Slunj, 1981/2, str. 7-8), Drivenik. (1988/5, 5), Generalski Stol (1995/2, 5), Grižane 1769 (1988/3, 5), Grobnik (1988/9, 5; 1983/3, 6), Hreljin (1983/3, 7; 1988/6, 5), Jelenje (1990/11, 5), Karlobag (1991/5, 5), Korenica (*Mostovi* 1997, str. 183-194. U *Zvonima* 1997/2. na str. 5. dio o Plitvicama pod naslovom: Planovi o gradnji crkve na Plitvicama; 1997/3, 12). Kraljevica (1991/1, 5), Krasica (1983/3, 6), Krasno (1991/6, 5), Krivi Put (*Zvona*, 1990/9, 5); Tužaljke nad Krivim putem ili umiranje našega sela (*Zvona*, 1987/2, 7), Kukuljanovo (1983/3, 6), Ledenice (1988/4, 5), Lešće na Dobri (1992/9, 5; 1992/10, 5), Modruš (1993/6, 5), Mrkopalj (1991/7-8, 5), Novi Vinodolski (1987/11, 5), Ogulin (*ZOV I* ,Ogulin 1994, 2, str. 3-6, Oštarije kraj Ogulina (1976/10, 6), Praputnjak (1989/11, 5; 1983/3, 6), Rakovica (*Mostovi* za 1987, str. 79-84), Saborsko (1995/6, 5), Selce (1993/2, 5), Slunj (*Župna panorama*, 1974/2, 15-16; *Mostovi* 1983/1, 11-13); 1992/4, 5; 1994, str. 189-193, Sv. Jakov Šiljevica ili Jadranovo (1991/9, 5), Sv. Jelene u Dramlju (1991/10, 5), Sv. Juraj (1991/4, 5), Škrljevo (1983/3, 8), Tribalj (1990/7-8, 5), Trsat (1988/10, 5), Udbina (1996/12, 12), Vratnik (1990/12, 5), Zlobin (1983/3, 7).

14. Bratovštine

Josip FRANČIŠKOVIĆ, Zaboravljene senjske bratovštine, *BS*, XX (Zagreb, 1932), str. 259-262; Irvin LUKEŽIĆ, Braščina Svete Marije Tapačke, *Grobnički zbornik*, III (Rijeka, 1992), str. 71-77; Željko BARTULOVIĆ, Pravni aspekt srednjovjekovnih bratovština sa osvrtom na Rijeku, u zborniku *Sv. Vid*, I (Rijeka, 1995), str. 109-125; ISTI, Srednjovjekovne bratovštine s osvrtom na Braščinu Svete Marije Tapačke na Grobniku, *Grobnički zbornik*, IV (Rijeka, 1996), str. 90-109.

GLAGOLJICA

I. Put glagoljice do biskupa Filipa i senjske katedrale

1. *Doprinos hrvatskog prostora nastanku i razvoju glagoljice*

U Senju je glagoljica doživjela najviši doseg svoga liturgijskog i kulturnog hoda. Ona je u Senju prešla prag katedrale, ušla u kanoničke klupe, u katedralni zbor, u biskupsku kancelariju, a na koncu i u biskupsku tiskaru. Njezin ključni iskorak zbio se godine 1248. za vrijeme biskupa Filipa.⁸⁹ Koji je put ona prije toga prešla, o tome postoje mnoge teorije. Većinom su ih lansirali filolozi i povjesničari književnosti. Tim teorijama najviše nedostaje dublje poznavanje povijesnog konteksta, pa zato do danas nije pronađeno tumačenje koje bi bilo općenito prihvaćeno. U ovom radu pokušat ću kao crkveni povjesničar voditi računa o povijesnom kontekstu nastanka glagoljice na našem području, a zatim prikazati glavne faze njezina hoda od prvog prihvata u monaškim zajednicama do njezina ulaska u senjsku katedralu u vrijeme biskupa Filipa godine 1248.

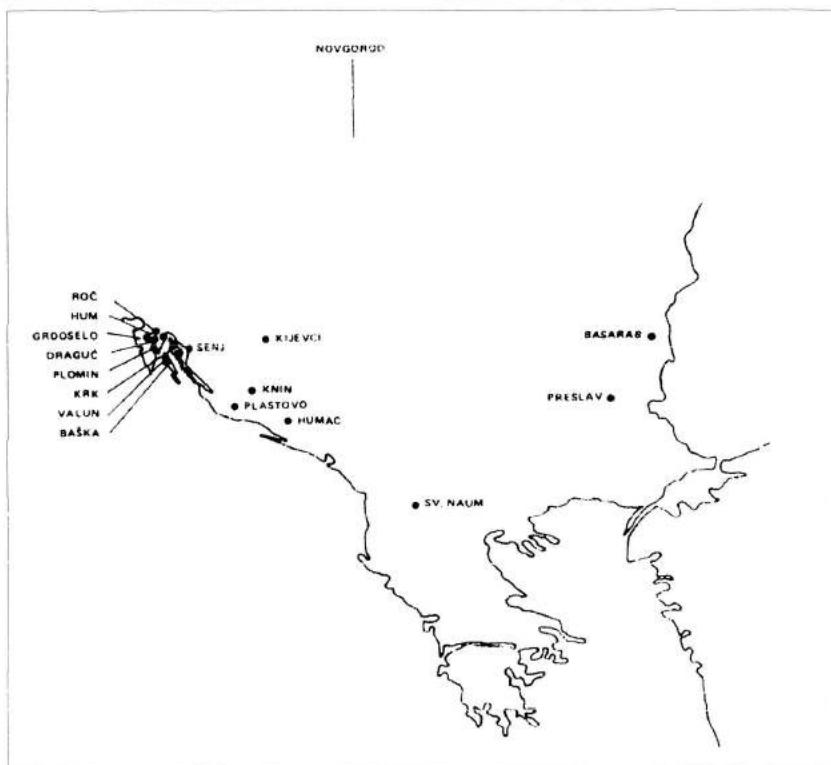
Odmah želim naglasiti da pripadam onom krugu ljudi koje ne zadovoljava ćirilometodska teorija o nastanku glagoljice i njezinoj pojavi na našem području. Opravdanje za drukčije razmišljanje našao sam i u radovima najvećih autoriteta kao što su Radoslav Katičić i Branko Fučić, iako su jedan i drugi pristalice upravo rečene teorije.

Naime, u jednom svom novijem radu Katičić kaže: "Kada je pak riječ o postanku i starosti glagoljice, te o tome kako se ona našla u Hrvata, treba na prvom mjestu reći da o tome nema znanja tako pouzdanog i utvrđenog da bi se ta pitanja mogla potpuno skinuti s dnevnog reda".⁹⁰ Jasno je da je kod nekin Slavena "još prije učiteljstva Solunske braće" - nastavlja Katičić - "započelo njihovo pokrštavanje, pa je moralo biti i crkvenih tekstova sastavljenih na slavenskom jeziku za potrebe puka i njegove vjerske pouke." Konstantin je - kaže Katičić - pripremajući se da pođe Slavenima, "nabavio takvih knjiga i poslužio se njima".⁹¹ Na drugom mjestu on kaže da se "s velikim

⁸⁹ Zanimljivo je da je uz svaki značajniji događaj u svezi s glagoljicom u predaji vezano i ime nekog od biskupa, iako je tek Filipu odobreno da se uključi u krug glagoljaša. Tako je biskup ninski Grgur proglašavan kao žestoki borac u obrani glagoljice na saboru u Splitu 925, a sredinom 11. stoljeća Toma Arhiđakon spominje lažnog biskupa Cededu (Zdedu) kao zagovornika glagoljice.

⁹⁰ Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice, *Croatica*, 42-44 (Zagreb, 1996), str. 187.

⁹¹ Nav. dj., str. 192-193.

Sl. 8. Topografija najstarijih glagoljskih natpisa u razdoblju od 10. do 13. stoljeća.

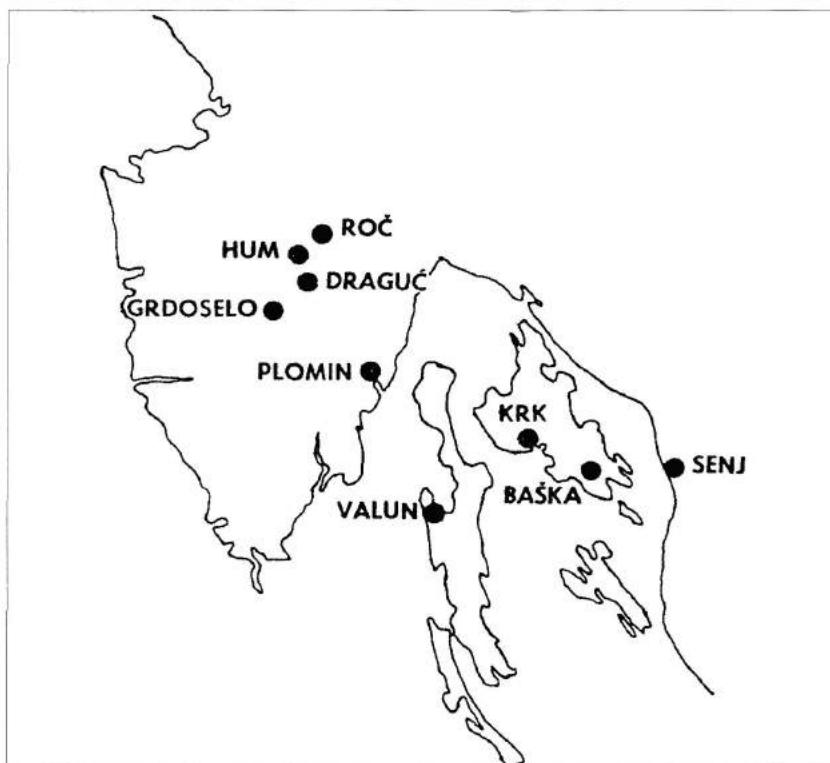
pouzdanjem može tvrditi da je crkvena književnost na hrvatskom jeziku starija od ćirilometodske”.⁹² Katičić, doduše, kaže da su ti tekstovi bili pisani latinskim pismom, ali poslije dodaje: “Vjerojatnije je da su poticaji pri izumu glagoljice došli s alpskog ili jadranskog Zapada ili pak s kavkaskog Istoka, nego od grčkog kurzivnog pisma”. Ipak on zaključuje: “No time se se može pobijati pretpostavka da je ona nadahnut izum sv. Ćirila. Nikoji čovjek ne može stvoriti novo doista ni iz čega. Uvijek treba neki oslonac i predložak za svoju zamisao”.⁹³ “Slova su Slaveni imali i prije grčkih i latinskih. Njima su pisali ‘bez ustroja’ (bez ustrojenija)”,⁹⁴ kako kaže Črnorizac Hrabar.

Katičić je, dakle, otvoren i za druga tumačenja osim onih koja nudi ćirilometodska teorija, ali drži da do danas nije pronađen uvjerljiv razlog koji bi tu teoriju opovrgnuo. Dakako, ni ja nemam tako uvjerljivih dokaza, ali mislim da imam

⁹² Nav. dj., str. 196.

⁹³ Nav. dj., str. 191.

⁹⁴ Nav. dj., str. 195.

Sl. 9. Topografija glagoljskih natpisa 11.-13. stoljća u Istri, Hrvatskom primorju i na Kvarnerskim otocima.

takvih koji bar opravdavaju legitimnost drukčijeg razmišljanja o postanku glagoljice od onoga koje nudi spomenuta teorija.⁹⁵

Pođimo od činjenice da je jedino naš hrvatski prostor ono područje gdje je glagoljica normalno rasla, cvjetala i donosila plodove, a u smislu crkvenog razgraničenja to je područje današnje riječke metropolije. Uz to što je ona na tom području bila najplodnija, ona je ovdje i najdužega vijeka. To je neosporna činjenica. Koji drugi narod osim hrvatskoga ima svoju glagoljsku kulturu?

Odgovor na pitanje gdje je nastala glagoljica mogu nam dati neprenosivi glagoljski spomenici, analiza glagoljskih tekstova i razna povijesna svjedočanstva.

⁹⁵ U dijelu ovoga rada gdje je riječ o podrijetlu glagoljice nemam namjeru podastrijeti neku svoju novu teoriju, dokazujući kako je ona bolja od onih dosadašnjih. Namjera mi je samo upozoriti na neke činjenice za koje mi se čini da u dosadašnjim proukama nisu bile dovoljno uočene. Zato ne nabrajam ovdje svu literaturu koja je o tom spornom pitanju do sada nastala. Osobno mislim da su mnogi elementi ćirilometodske teorije pothranjivani idejom da su Hrvati tek grana sveslavenskog odnosno jugoslavenskog debla; to se ne može u cijelosti poreći, ali nije potrebno zbog toga sumnjati u svaku izvornost našega duha i podneblja.

Kad bismo na temelju natpisa prosuđivali gdje je nastala glagoljica, najlogičniji bi zaključak bio: nastala je ondje gdje su joj najstariji kameni spomenici. Najstariji, najbrojniji i najvredniji glagoljski natpisi u kamenu smješteni su u Kvarnerskom bazenu i njegovoj okolini. Možemo bez oklijevanja zaključiti s Brankom Fučićem "da se kompaktna teritorijalna jezgra naših najstarijih glagoljskih natpisa iz XI, XII i XIII stoljeća nalazi na hrvatskom sjeverozapadu".⁹⁶ Istina je da se neki spomenici izvan hrvatskog prostora obično datiraju kao stariji od prvih naših kamenih spomenika, ali to ipak ne mora biti presudno, jer mi imamo dokaza da se glagoljica kod nas upotrebljavala mnogo prije pojave pronađenih kamenih spomenika. U vrijeme sabora u Splitu 925. ona je već raširena: u redovnoj je upotrebi u liturgiji. Ona se ne javlja tada kao neka nadolazeća mogućnost. Neke dalmatinske biskupije već su dobrano njome "zaražene". Osim toga, ti "stariji" natpisi koji su stariji od onih na "hrvatskom sjeverozapadu", imaju uglavnom osobine grafita, tj. ugrebotina, što može biti djelo i slučajnog prolaznika, dok natpisi uklesani u kamen poput Bašćanske ploče, Krčkog natpisa, Valunske ploče, i dr. odaju trajnost i stabilnost.

Što se tiče najstarijih glagoljskih tekstova pisanih na papiru i pergameni, dakle prenosivih, njihov nastanak znanstvena analiza nije smjestila na spomenuto naše područje. Glavni su dokaz za njihovo podrijetlo razni jezični izrazi koji upućuju na određene krajeve i narode. Tu argumentaciju ne smijemo omalovažiti, ali ne treba također smetnuti s uma da se takvi spomenici lako kreću, prenose, a putem mogu dobivati lokalne osobine, što otežava procjenu gdje su oni nastali. U tom smislu dokazna moć tih spisa za mjesto njihova nastanka mnogo je slabija od one kamenih spomenika. Tekstovi na papiru i pergameni lakše se sačuvaju baš ondje gdje se ne upotrebljavaju. Nemamo ni u Senju ni u Rijeci nijednu knjigu iz njihovih glagoljskih tiskara. Knjige su potrošene. Sačuvale su se ondje gdje se nisu trošile.⁹⁷

Glavna pisana svjedočanstva koja vežu nastanak glagoljice i staroslavenske liturgije uz djelo Sv. Braće Ćirila i Metoda jesu *Žitje Konstantina Ćirila i Traktat o pismenima Ćrnorisca Hrabra*.⁹⁸

⁹⁶ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, Djela JAZU, knj. 57, Zagreb, 1982, str. 2.

⁹⁷ Zanimljivo je pogledati gdje se nalaze knjige npr. Riječke glagoljske tiskare (1530-1531), što pokazuje ilustrativna karta koju je objavio Stanislav Škrbec (*Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*, Rijeka, 1995, str. 157). Usp. također kartu u istoj knjizi na kojoj je vizualno prikazano gdje se nalaze naše prve tiskane glagoljske knjige (str. 65). U naše vrijeme, kada svi pišu pa ima malo vremena za čitanje, ostala je nezapažena ta vrijedna knjiga Stanislava Škrbeća. Osim drugih dobrih osobina, ona daje do danas najpotpuniji pregled glagoljskog tiskarstva (str. 63-205). Zanimljiva je i autorova slutnja "da su na tom istom kvarnersko-istarskom prostoru, jedino na njemu, ugrađeni možda i najstariji temelji hrvatske nacije i kulture: hrvatski (čakavski) govor, hrvatsko (glagoljsko) pismo, hrvatsko (glagoljsko) tiskarstvo, hrvatski melos, hrvatska arhitektura (str. 29).

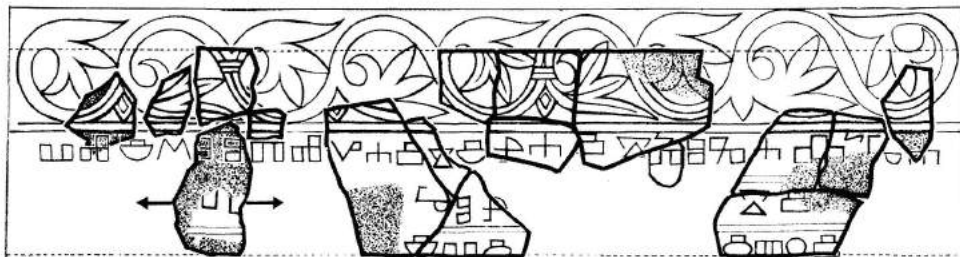
⁹⁸ Poznati su mi, dakako, i drugi izvori, ali držim da su ta dva najvažniji i najcitiraniji.

srednjovjekovnog pisca, koji sve velike stvari pripisuje izravnoj Božjoj objavi. Kad bismo tu rečenicu prevodili na suvremeni govor, onda bismo rekli da su Sv. Braća (ili sv. Ćiril) dugo radili dok su sastavili novo pismo, ili pak da su se dali na istraživanje postoji li gdje već neko stvoreno pismo za slavenski jezik. Ako uzmemo ovu drugu pretpostavku, pismo je moglo nastati ondje gdje je brojnije slavensko žiteljstvo došlo u susret s pismenošću i tražilo načina da svoje riječi izrazi pismom, kako su to činili drugi narodi. Najbolje prilike za to bile su u Dalmaciji i Makedoniji, odnosno, sjevernoj Grčkoj, domovini Sv. Braće. Ti su krajevi pogodni jer su bili pod bizantskim utjecajem, a Bizant je dopuštao upotrebu raznih pisama i jezika, jednostavno zato što je njegovo carstvo imalo više razvijenijih kultura. Na Zapadu postojala je samo rimska, odnosno latinska kultura, pa se stvorio dojam da druga i nije opravdana. Ta kultura izrazila se latinskim jezikom. Takva zapadnjačka svijest nije se mogla učvrstiti na našim prostorima, pogotovo ne na onima koji su bili pod trajnijim bizantskim utjecajem, kao što su dalmatinsko priobalje i otoci. U svoju svijest Bizant je, dakle, ugradio postojanje različitih kultura i književnih jezika. Ovdje pod "dalmatinskim" uključujem cijelu istočnu obalu Jadrana.

Zona s najvećim mogućnostima da se stvori novo pismo, pogodno za slavenski jezik, bila je ono područje na kojem su Slaveni došli u najtješnji odnos s pismenim grčko-rimskim svijetom. Što se tiče sjeverne Grčke, bez sumnje da se ondje grčko pismo samo od sebe nametalo kao polazište za novi alfabet. Ono je i odigralo ulogu pri formiranju ćirilske azbuke. Na dalmatinskim otocima i priobalju ni u vrijeme bizantske dominacije nije se mogao potisnuti zapadni utjecaj i latinsko pismo. Tu se tražila veća originalnost u stvaranju pisma za novi narod "Slavene", koji su ulazili na povijesnu pozornicu i u kršćanstvo. Nije bez značenja ni činjenica da se u moravskim krajevima nije sačuvalo na kamenu nijedno glagoljsko slovo (a drugdje su izvan hrvatskog prostora na čvrstoj podlozi samo grafiti!). Slušajući govor glagoljskih tekstova uklesanih u kamen, ne bismo mogli nipošto doći do zaključka da je to pismo presađeno u našu zemlju iz Moravske: mnogo se vjerojatnijom čini pretpostavka da se ono ovdje najprije ukorijenilo, pa su ga odavde Sv. Braća odnijela u Moravsku?¹⁰¹

Jedan od starijih glagoljskih natpisa u kamenu pronađen je i u Senju. Pri uređenju tvrđave Nehaj 1964. prof. Ante Glavičić spasio je 25, što većih, što manjih, glagoljskih

¹⁰¹ Nije mi ovdje namjera podvrgavati kritici razne teorije o postanku glagoljice, nego samo istaknuti da se u dosadašnjem istraživanju premalo uzimala u obzir činjenica kako su najstariji i najbrojniji glagoljski natpisi u Kvarnerskom bazenu i oko njega, pa bi stoga glagoljica mogla imati odavde svoje polazište u slavenski svijet, a ne da je ona ovamo uvezena s Istoka. Time ne potvrđujem niti isključujem vrijednost dosadašnjih zapadnih teorija. Imamo i u najnovije vrijeme pristalice teorije da je sv. Virgil, misionar karantanskih Slavena, stvorio glagoljicu (v. L. JAROSCHKA, *Vječna glagoljica, Logos kai mysterion*, Spomenica prigodom 80. obljetnice rođenja o. Martina Kirigina, Makarska, 1989, str. 255-278).

Sl. 10. Ulomci Senjske ploče u rekonstrukciji B. Fučića.

ulomaka jednoga većeg natpisa koji je više puta prelaman i upotrebljavan u razne svrhe, a spomenute godine je bio u opasnosti da nakon lomljenja završi kao materijal za betoniranje teniskog igrališta.¹⁰² Upostavilo se da se radi o ploči koja je po obliku i vremenu nastanka slična Bašćanskoj ploči. Ova je nazvana Senjskom pločom, a stručno ju je obradio Branko Fučić.¹⁰³ Glavičić s pravom naslućuje da je Ploča bila pregradni plutej u crkvi sv. Jurja, na mjestu današnjeg Nehaja,¹⁰⁴ slično kao što je slučaj s Bašćanskom pločom u crkvi sv. Lucije.

Taj nalaz otkrio je da je u Senju glagoljica već u 11. stoljeću jednako prošireno pismo kao i na susjednom Krku. Ona je bila narodno pismo, jer se u kamen uklesuje ono što svi pismeni ljudi mogu pročitati. To je ono "gotsko pismo" o kojemu govori Toma Arhidakon; upravo na te prostore smješta on svoga Cedu kao uzurpatora krčke biskupije (druga polovica 11. stoljeća).¹⁰⁵

Postavlja se pitanje: koje su stvaralačke snage pri tome bile najdjelatnije?

2. Ključna uloga monaštva pri čuvanju i prenošenju glagoljice i staroslavenskog bogoslužja

Prvi se put u povijesnim spomenicima govori o glagoljici na našim prostorima godine 925. u pismima pape Ivana X. dalmatinskim biskupima i hrvatskom kralju. Papa se protivi krivim naucima koji se šire, a izričito spominje "Methodii doctrina". Već tu je stavljen naglasak na nauku, "doctrini", kao onom što je opasno. Drugo čemu se papa

¹⁰² Usp. A. GLAVIČIĆ, Izvještaj o značajnim arheološkim nalazima u tvrđavi Nehaj u Senju, maja 1964. godine, *SZ*, 1 (1965), str. 316-322.

¹⁰³ B. FUČIĆ, Senjska ploča, *SZ*, 5 (1973), str.121-132. Vidi također B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, str. 315-316.

¹⁰⁴ A. GLAVIČIĆ, nav. dj., str. 320-321. O toj crkvi gore je rečeno gdje bi se ona mogla nalaziti.

¹⁰⁵ B. ZELIĆ-BUČAN, Slavensko bogoslužje i glagoljica kod Hrvata do kraja XI. stoljeća, *Marulić*, XIX (1986), 3, str. 379.

protivi, a iz konteksta se daje zaključiti da se radi o nečemu što je povezano s "Metodijevim naukom", jest služba Božja na slavenskom jeziku.¹⁰⁶ Ne govori se, dakle, o slovima, nego o liturgiji na slavenskom jeziku. Ipak nema sumnje da je tu riječ o liturgiji pisanoj slovima koja će poslije biti nazvana glagoljicom.

Splitski sabor donijet će odluku:

"Neka se nijedan biskup naše pokrajine ne usudi promaknuti na bilo koji stupanj ikoga koji upotrebljava slavenski jezik; on ipak može služiti Bogu kao *klerik* ili kao *redovnik* (istaknuo M. B.). Nadalje, neka mu ne dopusti da služi misu u njegovoj biskupiji, osim ako bi bila oskudica svećenika; samo po odobrenju rimskog biskupa može mu se dopustiti da vrši svećeničku službu."¹⁰⁷

Kada splitski sabor dopušta klericima i redovnicima uporabu glagoljice, onda je potrebno reći što to znači u ono vrijeme. Svaki klerik u ono vrijeme nije postajao svećenik. Mnogi su ostajali u nižim redovima do kraja života. Takvima nije bilo potrebno učiti književni jezik (latinski). Dovoljan im je bio pučki (vulgaris). Ali ondje gdje se taj s narodnim jezikom "probio" u svećeničke redove, on je sa sobom donio narodni jezik. Na područjima gdje to nije zvučalo heretično, gdje je bila bizantska dominacija, on je taj jezik mogao i zadržati. To je još očitije kod redovnika. Oni su bili na osami, nisu držali bogoslužje za puk, i prema tome nije bilo tako važno hoće li oni svoje molitve vršiti ovim ili onim jezikom. Zato njima splitski sabor 925. dopušta ono što je tada dobilo naziv po jednom poznatom misionaru "Methodii doctrina". U ono vrijeme bilo je dosta ljudi koji su napuštali svjetovni život i odijeljeni od svijeta slavili Boga svojom molitvom. Redovito nisu bili svećenici. Nije bilo posebnih razloga da oni u svojim zajednicama ne mole na onom jeziku s kojim su ušli u zajednicu, tj. na narodnom. Ali i redovništvo u 11. stoljeću u našim stranama doživljava snažan zaokret prema zapadnjačkim oblicima redovničkog života i prema ulasku u svećeničku službu. Takav razvoj događaja pospješila je i shizma koja je podijelila Crkvu na pravoslavnu i katoličku. Uz to je Gregorijanska reforma išla za tim da se Zapad očisti od istočnjačkih običaja. Tu, dakle, redovništvo, ulazi u svećeničke redove, ali ne napušta uvijek sve stečene tradicije, a među njima i uporabu staroslavenskog i glagoljice u liturgiji.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Vidi o tome: R. KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Književni krug Split, Split, 1993, str. 67-98. To je preisak članka objavljenog u *Slovu* br. 36 (Zagreb, 1986), str. 11-44.

¹⁰⁷ "tantum in clericatu et monachatu Deo deservire" (CD, I, str. 32).

¹⁰⁸ Da to ne ispadne čisto doumljivanje o nečemu što je tek bilo u jednom povijesnom momentu moguće, pokazat ću istu logiku kod drugih redovnika koji i danas žive među nama.

Franjevačka se zajednica dijeli na tri reda: prvi samostanski muški, drugi samostanski ženski (klarise) i treći nesamostanski muški i ženski. Taj red je i kod nas poznat kao latinaški. Ali nisu mogli tražiti od trećega reda da se moli iz latinskih knjiga. Imali su oni kod nas svoje molitvenike na hrvatskom jeziku i na hrvatskom pismu (glagoljici). U vrijeme kada su cijele pokrajine željele živjeti redovničkim životom (usp. pokret siromaštva), neki su i od tih trećoredaca oformili pravu redovničku samostansku zajednicu. Tako imamo redovnike trećoredce. Oni su unijeli u samostan

Nije tek neka slučajnost da je naš najznačajniji glagoljski natpis vezan uz jednu monašku zajednicu, uz onu samostana i crkve sv. Lucije u Baški. Ondje imamo jasnu činjenicu postojanja monaha glagoljaša. Tu se misli na monahe odijeljene od puka i redovito nesvećenike. Razvoj monaštva, međutim, pogotovo na Zapadu, išao je u smjeru njegova uključivanja u redovni pastoral i primanja svećeničkog reda. Možda nije bez temelja da nastanak tzv. seoskih kaptola na Krku i kolegijalnih u biskupijama oko Krka tražimo na crti tog razvoja.

Vratimo se ponovno prvobitnim monaškim zajednicama koje su nastale u vrijeme bizantske dominacije.

Razumljivo je da će s porastom zapadnoga političkog i crkvenog utjecaja na tim prostorima takve monaške zajednice postupno prihvaćati obnoviteljske smjernice zapadnog redovništva. Taj proces bit će to brži što je više slabila politička, kulturna i duhovna veza između Istoka i Zapada. Ipak nešto što je stvoreno i očuvalo se u prijašnjim uvjetima - glagoljsko pismo i liturgija na staroslavenskom (starohrvatskom) jeziku - čuvat će se i dalje, najprije uz prešutno, a u 13. stoljeću i uz izričito, dopuštenje službene crkvene vlasti. Poznato je da je monasima (benediktincima) opatije sv. Nikole u Omišlju 1252. potvrđeno pravo glagoljanja.¹⁰⁹

Kako je svuda u Europi narod naučio čitati i pisati posredstvom Crkve, tako se zbilo i ovdje, samo što je ovdje po monasima u Crkvu ušao narodni jezik, pa je povratno narod dobio pismo prilagođeno tom istom jeziku, tj. predana mu je glagoljica, koja je time postala narodnim pismom. Već je rečeno da je posebno pismo bilo slavenskom (hrvatskom) monaštvu potrebno, a postojanje najstarijih glagoljskih natpisa na ovom našem području daje nam pravo naslućivati da se je ono ovdje najprije udomaćilo i odavde se drugamo širilo.

Može zavarati činjenica što je o glagoljici riječ na saboru koji je održan u Splitu. Ondje je metropolitansko središte, što ne znači da je ondje i glagoljaško središte. Biskupi u Krku, Rabu i Osoru tada su sufragani splitske metropolitanske crkve. Najbolji uvjeti za slavensku službu Božju bili su upravo u tim biskupijama. One su svoje župe imale i na kopnu, gdje će poslije nastati senjska i krbavska biskupija. Hrvati su u velikom broju napučili osim kvarnerskih otoka i Istru. Važno je naglasiti da su sva ta područja bila dugo pod jakim bizantskim utjecajem.

onaj svoj prijašnji, laički način moljenja (na narodnom jeziku i pismu), a poslije su postali i svećenici.

¹⁰⁹ *CD*, IV, str. 479. Dopuštenje se daje za "Slavene" koji ne mogu učiti latinski ("discere latinas litteras non possunt"), što bi značilo, bar što se tiče svećenika monaha, da se znanje latinskog jezika više ne postavlja kao uvjet za svećeničko ređenje. Vjerojatno je u praksi to vrijedilo i za pastoralni kler. U ovo vrijeme prilike su omekšale nekadanji tvrdi stav službenoga crkvenog učiteljstva.

3. *Glagoljati mogu i svećenici uz uvjet da nauče latinski*

Sljedeći provincijalni sabor na kojemu je bilo riječ o glagoljici održan je u Splitu godine 1060. O sadržaju tog sabora doznajemo samo iz pisma pape Aleksandra II. 1061. kojim on potvrđuje zaključke spomenutog sabora. Tu se kaže:

“Na svaki način zabranjujemo pod prijetnjom izopćenja da se Slaveni promiču na svete redove ako nisu naučili latinski.”¹¹⁰

Premda po samom izričaju izgleda da je naglasak na zabrani, riječ je zapravo o odobrenju staroslavenske službe za svećenike u pastoralu, uz uvjet da nauče latinski.

Dakle, 925. dopušteno je *redovnicima* da se služe staroslavenskom službom Božjom i glagoljicom, a svećenicima samo ako papa dopusti. Godine 1061. dano je načelno dopuštenje i svećenicima u pastoralu, bez potrebe da se za pojedine slučajeve obraćaju papi. Time je učinjen drugi korak: postoje glagoljaši koji znadu latinski. Razumljiv nam je taj oprez iz Rima. U slučaju da svećenici ne znaju latinski, ne bi mogli ni razumjeti pouke iz crkvenog središta, a niti bi njih mogao tko iz tog središta razumjeti. Bila bi ugrožena “doctrina”. Tim putem u glagoljaški krug ulazi latinska kultura, odnosno, glagoljaši se uključuju u sve književne i kulturne tokove tadanjeg europskog svijeta. Stroge norme za staroslavensku službu Božju nisu uspjele da ona bude isključena iz crkvenog života, pa je ona trebala biti priključena tom životu Crkve. Ipak još nema ravnopravnosti.

Budući da su se množili slučajevi redovnika koji ulaze u pastvu i neredovničkog klera koji je ostajao glagoljaški, dogodilo se da su seoske crkve u nekim krajevima postale sve glagoljaške. Toma Arhiđakon kaže da su sve slavenske (hrvatske) crkve bile zatvorene kad je (oko 1060.) zabranjena staroslavenska liturgija.¹¹¹ To zapravo znači da je u nekim krajevima već u ono vrijeme seosko svećenstvo bilo uglavnom glagoljaško. Te će crkve poslije opet biti otvarane za svećenike glagoljaše koji pokažu neku volju da žele učiti i službeni crkveni jezik. Ali gradovi sa svojim kaptolima i biskupom ostajali su i dalje latinaši. Možda u to vrijeme Senj još nije imao osobine grada, pa se glagoljica u njemu mogla nesmetano širiti. Kada je postao grad i kada je dobio biskupa (sredinom 12. stoljeća), stara se predaja i dalje ondje uspjela sačuvati. Svakako je i na tom području rekristijanizacija napredovala najviše djelovanjem monaških zajednica.¹¹² Toma Arhiđakon izrugao je pokušaj glagoljaša da zauzme biskupsku stolicu u Krku.

¹¹⁰ “Sclavos, nisi Latinas litteras didicerint, ad sacros ordines promoveri.... prohibemus” (CD, I, 96).

¹¹¹ Usp. A. RAČKI, *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*, MSHSM vol. 26 (Zagreb, 1894), str. 49-50.

¹¹² Za potvrdu može služiti i podatak koji je uklesan u Bašćansku ploču da su samostan sv. Lucije u Baški i onaj sv. Nikole u Otočcu bili u ono vrijeme u zajedništvu. To dakako vrijedi ako se dokaže da je riječ o benediktinskoj opatiji sv. Nikole u Gackoj, što danas neki pokušavaju

Vjerojatno se htio narugati svom suvremeniku senjskom biskupu Filipu koji je od pape zatražio da se u liturgiji izjednači sa svojim glagoljaškim svećenstvom. Pretenzije te glagoljaške crkvene zajednice da ima svoga biskupa, bile su izvor sablazni za reformirani latinski kler i redovnike.¹¹³ Ipak izvor te "sablazni" nije presušio. Jasan su dokazi najstariji glagoljski natpisi, a među njima i Senjska ploča. Uz to imamo podataka da je ondje u 12. stoljeću postojala predbenediktinska, odnosno, istočnjačka monaška zajednica.¹¹⁴ U taj samostan monaha glagoljaša nije još bio u potpunosti prodro duh reformiranog zapadnog redovništva, jednako kao i u sličnim samostanima na Krku.¹¹⁵

4. *Glagoljati može i senjski biskup*

Glagoljica se širila i unatoč brojnim zabranama i ograničenjima. To je činjenica koja se nije mogla osporiti. Ona, dakako, svoje početke i prve veće korake duguje povezanosti i potpori Istoka, odnosno Bizanta.¹¹⁶ Bizantska nazočnost na istočnoj

osporiti. Teškoća da se te dvije opatije povezuje u jedno, nije u njihovoj međusobnoj udaljenosti, nego u tome što je samostan u Bašćanskoj Dragi tada bio u nastajanju, što znači da je morao tada biti u zajedništvu s nekom starijom opatijom. Za tu stariju veća je mogućnost da je ona negdje na Krku nego na kopnu, iako ni ova druga mogućnost nije isključena.

¹¹³ A. RAČKI, nav. dj., str. 49-53. Nada Klaić je tu dala svoje originalno tumačenje. Ona drži da je protureformni pokret u zapadnoj Crkvi u drugoj polovici 11. stoljeća na području kvarnerskih otoka i susjednog kopna, koja su se područja tada nalazila unutar Dalmatinske marke, bio vrlo snažan i da je imao potporu tadanjeg gospodara Marke Ulrika I, koji je i sam bio pristaša protureformnog cara Henrika IV. U istom krugu carevaca nalazio se i Ulrikov šurjak Zvonimir, koji će se nakon Ulrikove smrti domoći Dalmatinske marke. Klaićka misli kako je takva situacija stvorila uvjete da se glagoljica počne širiti u Istru i da se počne upotrebljavati u dnevnom životu, ne samo u liturgiji (N. KLAIĆ, *Kako i kada postaje "Metodova doktrina"* kulturno dobro Hrvata, CCP, X (1986), br. 17, str. 17-39. Posebno v. str. 36-37).

¹¹⁴ Papa Inocent III. 1216. potvrđuje pravo ugarskim hospitalcima na samostan sv. Jurja u Senju, za koji ima ozbiljnih razloga da je bio istočnog obreda. Vidi o tome M. BOGOVIĆ, *Sveti Juraj i Senj*, SZ, 19 (1992), str. 25-33.

¹¹⁵ Kada govorim o nereformiranom redovništvu, ne mislim da je to nužno vezati uz antireformni pokret o kojemu govori Nada Klaić (*Kako i kada postaje...*). Teškoće mogu biti jednostavno u tome što su svi redovnici trebali prihvatiti benediktinsko pravilo, a praksa u raznim zajednicama, pogotovo ovima našima koje su bile dugo vremena pod bizantskim utjecajem, bila je često daleko od tog pravila.

¹¹⁶ Usp E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Liber-Mladost, Zagreb, 1975, str. 22. Tu Hercigonja ispravno kaže da su odobrenja dana senjskom biskupu Filipu (1248) i omišaljskom opatu (1252) bila u stvari "više refleksa crkvenopolitičke strategije Kurije, aktualne usmjerenosti u pravcu poboljšanja s istočnom crkvom i slavenstvom nego želja da se pomogne glagoljaštvu", ali tomu treba dodati da Rimu glagoljica nije sve do 19. stoljeća bila sumnjiva kao pismo, nego kao sredstvo da se preko njega širi kriva nauka. Kad god su postavljane neke ograde glagoljici, uvijek se radilo o brizi za čistoću vjere. U tom je smislu shvatljiva naklonost Kurije glagoljici i staroslavenskoj liturgiji u onim vremenima

jadranskoj obali bila je duga. Bilo bi krivo misliti da je taj utjecaj prestao kad je 1054. došlo do raskola u Crkvi na pravoslavne i katolike. Senjska ploča jasno nam govori da je glagoljica oko godine 1100. bila proširena i općeprihvaćeno pismo na senjskom području. Slova koja se u kamen uklesavaju poznata su svim pismenim ljudima tog kraja. Osim toga u drugoj polovici 12. stoljeća imao je Bizant pod izravnom svojom vlašću veliki dio hrvatskih zemalja. Tek smrću Emanuela Komnena (1180.) uspostavljena je ondje ponovno vlast hrvatsko-ugarskog kralja. A gdje je bila bizantska vlast, tu je bio snažan utjecaj bizantskih svjetovnih i duhovnih institucija. Taj se utjecaj najviše odrazio na krajeve u kojima nisu sačuvani stara rimska predaja, rimski običaji i organizirana uprava. Takvi su krajevi bili na sjevernom Jadranu. Poslije Senjske ploče nemamo dugo nikakvih pisanih tragova o uporabi tog pisma u Senju i okolici. Lako bismo upali u zabludu da je ono izišlo iz uporabe. Neki se trag tek nazire u gore spomenutom pismu Honorija III., koji manastir sv. Teodozija, bizantskog obreda, povezuje sa samostanom i crkvom sv. Jurja "de Casteluz" kod Senja.¹¹⁷ Istočna tradicija unutar koje se razvilo staroslavensko bogoslužje još je na neki način nazočna u Senju još u 13. stoljeću. Najveće otkriće proširenosti glagoljice jest pismo pape Inocenta IV. od 29. ožujka 1248. Tu doznajemo, ne samo da pismo nije nestalo nego da je ono prošireno po senjskoj biskupiji i po drugim područjima gdje su živjeli Hrvati. Kroz vrata koja su otkrivena za glagoljaške svećenike koji nauče latinski, prošao je gotovo sav pastoralni kler seoskih župa na hrvatskom sjeverozapadu.

Evo što papa piše senjskom biskupu:

*"Predana nam tvoja molba sadržavala je da u Slavoniji postoji posebno pismo kojim se kler te zemlje, tvrdeći da ga ima od sv. Jeronima, služi u slavljenju bogoslužja. Zbog toga da bi se s njime suobličio i prilagodio se običaju zemlje u kojoj si biskup, ponizno si od nas zatražio dopuštenje da možeš bogoslužje slaviti prema rečenom pismu. Mi, dakle, imajući na umu da je govor podložan stvari, a ne stvar govoru, podjeljujemo ti ovim pismom zatraženo dopuštenje i to u onim krajevima gdje već postoji spomenuti običaj, s time da se različitošću pisma ne povrijedi smisao. Nikome dakle, itd. Našega dopuštenja, itd. Dano u Lyonu 29. ožujka 1248. pete godine (našeg pontifikata)."*¹¹⁸

kada se tim putem pospješivalo širenje prave vjere. Jasno je da je u 19. stoljeću, kada su glagoljica i staroslavenska liturgija predstavljane više kao političko nego liturgijsko-pravno pitanje, na glagoljicu i iz Rima gledalo drukčijim očima (usp. M. BOGOVIĆ, Staroslavenska liturgija u biskupijama senjskoj i modruškoj i Parčičev misal, *RTČ*, I (1993), 2, str. 208-225).

¹¹⁷ M. JAPUNĐIĆ, str.102-103. O lokaciji te crkve već je gore rečeno.

¹¹⁸ "Episcopo Sceniensi. Porrecta nobis tua petitio continebat quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis, et in terre consuetudinem in qua consistis episcopus immiteris, celebrandi divina secundum dictam litteram a nobis supplicitar licentiam postulasti. Nos igitur, attendentes quod sermo rei et non est res sermoni subiecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus ubi de consuetudine observantur premissa, dummodo sententia ex ipsius

Portata nob̄ tua .pe. con. qd̄ in edaunia est lecta specialis quā illius t̄r̄ dia se h̄t̄ a beato Jeronimo: affectuū / can ob̄s̄uauū iudiciū offiā celebrandū. V̄t̄ ut illis efficiant̄ conformis t̄ ut t̄r̄ cōf̄uet̄ dūc̄ ut qui cōf̄it̄ q̄ē in̄t̄eris celebrandi dūc̄ū sedm̄ d̄m̄ l̄it̄r̄ā a t̄ōt̄ sup̄plet̄ licent̄ā post̄l̄at̄. s̄lō ḡāt̄end̄it̄as. q̄. s̄mō t̄r̄ā nō̄ it̄c̄ ē. s̄m̄on̄ sub̄ic̄c̄t̄ licent̄ā t̄ illis d̄m̄p̄at̄ p̄t̄ib̄ ubi de cōf̄uet̄ud̄ē ob̄s̄uauū p̄m̄issa d̄m̄n̄ō s̄n̄c̄ā ex̄ ip̄s̄iū uac̄c̄at̄ l̄it̄r̄ā nō̄ led̄it̄ā n̄ō̄ p̄t̄ c̄c̄c̄d̄m̄ post̄l̄at̄. s̄t̄ill̄ḡ. t̄ō̄ q̄t̄. p̄ōn̄ōff̄iā. 7c̄. Dat̄ Lugd̄. iij. kal̄. April̄. Anno d̄.

Sl. 11. Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu, 29. ožujka 1248.

Iz samog pisma naziremo da Filip nije izrastao iz glagoljaškog kruga, jer će se i on suobličiti svom kleru kada počne vršiti službu Božju kao i kler kojemu je biskup. Ipak to nije tako jasno. Znamo da je zaređen za biskupa u Lyonu; vjerojatno zato što je metropolitanska stolica u Splitu u to vrijeme bila prazna. On je nakon svoga ređenja bio suposvetitelj svoga metropolita i za njega je išao u Lyon po palij. Iz Lyona je dobio dopuštenje glagoljanja i naredbu da ide u Bosnu ispitati pravovjernost bana Ninoslava. I to je sve. Drugo se može samo nagađati: je li biskupijski svećenik ili redovnik, je li iz glagoljaškog klera ili je latinaš. Moguće je u ovom slučaju tekst shvatiti i na taj način da se stavi u prvi plan služba biskupa: biskupu nije bilo do tada dopušteno da jednako vrši bogoslužje kao njegov kler, a sada se to dopušta da se “suobličiti” s klerom. On bi, dakle, mogao biti glagoljaš, ali je to pravo izgubio kada je postao biskup i sada ga papinim dopuštanjem dobiva. Na takvo me razmišljanje potaknulo pismo koje je Filipu uputio isti papa 17. ožujka 1253., dakle pet godina poslije gore navedenoga. U tom pismu spominje se senjski kanonik Šimun zvani “Musca”, koji je Filipu “familiaris”. Šimun dobiva kao nadarbinu senjsku crkvu sv. Jurja.¹¹⁹ Ako bi *Musca* ovdje bilo isto što i *Muscla*

varietate littere non ledatur, auctoritate presentium concedimus postulatum. Nulli ergo etc. Nostre concessionis etc. Datum Lugduni IV Kalendas Aprilis [Pontificatus Nostri] anno quinto” (ASV, Reg. Vat. n. 21, f. 522rv).

Pismo, dakle, nije sačuvano kakvo je poslano, nego kako je registrirano u vatikanskim registrima. Tu se ne navode sve riječi koje su sastavni dio uobičajenoga formulara, nego se stavi samo *etc.* (itd.). Pismo-otpis objavljeno je u više navrata. Prvi ga je objavio A. Theiner (*Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, vol. I, Romae, 1863, p. 78). Od njega su ga prepisivali mnogi drugi, prenoseći jednu Theinerovu pogrešku. Naime, Theiner je pročitao “*cum illis efficiaris conformis*”, dok se u rukopisu jasno čita “*ut illis efficiaris conformis*”. Theinerovo čitanje prenosi i CD (IV, str. 343), Svetozar Ritig (*Povijest i pravo slovenštine*, Zagreb, 1910, str. 216) i Luka Jelić (nav. dj., str. 9). Jelić je revidirao Theinera, ali je onaj “*cum*” i dalje ostao. Uz to je, valjda tipkarskom greškom, unio novu zabunu navodeći da je pismo izdano u Rimu. Usp. također M. BOLONIĆ, *Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša*, SZ, 6 (1975), str. 91-94. Noviji prijepis pisma nalazi se u Vatikanskoj apostolskoj biblioteci (Vat. Lat. 7157, p. 184), u kojemu su ispuštene riječi *immiteris, partibus, nostre concessionis etc.* Također je stavljano za genitiv imenica ženskoga roda *ae*, dok je u registru samo *e* (tako ovdje *terae*, a u registru *terre*).

¹¹⁹ “Episcopo Signin. Dignum est, ut eos, qui tuis fideliter et devote insistunt obsequiis, gratiosa benivolentia prosequareis. Cum igitur sicut accepimus, ecclesia Sancti Gregorii Signin.

(Omišalj), onda bi to moglo značiti da je i Filip iz Omišlja jer je isti Musca iz njegove rodbine (*familiaris*). Dakako da je to samo slutnja, jer ostaje ne samo upitno je li Musca identično s Muscla nego i to treba li se “*familiaris*” ovdje shvatiti u smislu rodbinskih veza, jer ta riječ ima i neka druga značenja.

Nedvojbeno je da od tada senjski biskup ima pravo vršiti službu na staroslavenskom jeziku iz glagoljskih knjiga.

Kao da taj ulazak biskupa u glagoljaški krug treba opravdati nekim crkvenim ocem, pa se navodi sv. Jeronim kao začetnik tog običaja. No još jači naglasak stavljen je na načelo da je govor podložan stvari, a ne stvar govoru (“*quod sermo rei, et non res est sermoni subiecta*”). To znači da je važno upoznati istinu (*res*) kakva ona jest, a nije toliko važno hoćemo li to izreći ovim ili onim riječima (*sermo*). Treba se jedino čuvati da zbog nejasnoće riječi i istina ostane zamagljena. U slučaju glagoljice Rim je uvijek stavlja naglasak na nauk (doktrinu), a jezik i pismo bili su utoliko opasni što su mogli biti zapreka da se nauk crpi u izvorima koji su na latinskom, ili da se on u glagoljskim, odnosno staroslavenskim knjigama ne može provjeravati iz središta gdje su taj jezik i pismo nepoznati. Papa i ovdje izražava tu istu teškoću.

Na prvi pogled izgleda da je dopušteno samo pismo (*littera*, slovo), ali budući da se poslije za pismo (slovo) upotrebljava sinonim govor (*sermo*), jasno je da nije riječ samo o tome da biskup smije upotrebljavati glagoljicu (pismo) nego i staroslavenski jezik.

Pravnu stranu tog otpisa (reskripta) analizirao je Ritig.¹²⁰ Pismo je već dugo poznato, iako se još uvijek znade čuti da je tim pismom papa odobrio uporabu glagoljice u senjskoj biskupiji. Papi je, međutim, postojanje glagoljice poznato. On ne izriče svoj sud postoji li ona zakonito ili ne. Polazi od pretpostavke da se glagoljica upotrebljava. Dakako da je već time što papa konstatira tu činjenicu i ne protivi joj se, glagoljica implicite (uključno) odobrena, odnosno odobren je postojeći običaj. Ali težište je otpisa u tome što je od tada dopušteno *i biskupu*, a ne samo seoskom kleru - kako je bilo do tada - da se njome služi u bogoslužju, i to svuda gdje god postoji taj običaj. Dakako, da je time i već postojeći običaj ozakonjen.

“Slavonija” je ovdje širi pojam za krajeve gdje se govori slavenski. U ondašnjim spisima često je time obuhvaćena Hrvatska, Dalmacija i Bosna,¹²¹ što znači da je Filip

vacet ad presens, nec curam habeat animarum, nos dileci filii Symoni dicto Musca, canonici Signino, familiari tuo” (Rag. Vat. 23, f. 121v, ep. 842). Za ovaj podatak zahvaljujem mr. Jadranci Neralić. U pismu, doduše, stoji da je crkva “S. Gregorii”. Najvjerojatnije je da je to poznata crkva sv. Jurja (S. Georgii), jer neka crkva sv. Grgura nije u Senju poznata.

¹²⁰ Š. RITIG, nav. dj., str. 215-224.

¹²¹ Usp. CD, III, str. 415, 416, 419. Vidi i: F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, I. Zagreb, 1988, str. 211-212, zatim J. ŠIDAK, *Studije o “Crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*, Zagreb 1975, str. 190, bilj. 57.

Sl. 12. Unutrašnjost senjske katedrale s glagoljskim slovima.

dobio dopuštenje za područje cijele "Slavonije" gdje god postoji spomenuti običaj. Kada znamo da je u isto vrijeme Filip dobio s tim pismom i ono za bosansku misiju,¹²² nemamo razloga za sumnju da se i u Bosni mogao služiti dobivenom povlasticom. U Bosni je, doduše, nekako u isto vrijeme došlo do nazadovanja staroslavenske službe Božje, ali ne zato što bi ona bila sumnjivo pismo, nego zato što je bosanski biskup bio osumnjičen da je prijateljvao s hereticima. Osim toga, već je tada bilo jasno da je misija dominikanaca i postavljanje biskupa latinaša na mjesto dotadanjeg "glagoljaša"¹²³ imalo

¹²² Vidi o tome niže.

¹²³ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975, str. 74. Šanjek smijenjenog biskupa naziva *glagoljašem*. Treba reći da se nigdje izričito ne spominje da je bosanski biskup služio liturgiju u slavenskom pismu i na slavenskom jeziku. O njemu se govori da je neuk. Je li to dovoljno pa da ga ubrojimo među glagoljaše? Jedino

loše posljedice za katoličanstvo. Trebalo je pokušati nešto drugo. U najmanju ruku da se i u zapadnijim krajevima ne dogodi slično kao u Bosni. Filip je, dakle, dobio tu povlasticu ne samo za svoju biskupiju nego i za svoju misiju. On je u biti papin poslanik i misionar.

Filip je biskupsko ređenje primio 1247. od samog pape Inocenta IV., što upućuje na to da je pripadao užem krugu papinih suradnika. Senjskom biskupijom upravljao je tridesetak godina. O njegovoj djelatnosti poznato nam je nešto više samo iz godine 1248. Te godine uputio se on u Lyon, gdje se još od 2. prosinca 1244. nalazio papa Inocent IV. Imao je za to putovanje više razloga. Nama su poznata tri.

Jedan od razloga bio je da donese palij za splitskog nadbiskupa Ugrina, kojemu je bio suposvetitelj na biskupskom ređenju. Drugi je razlog vezan uz staroslavensku liturgiju, a treći uz bosanske prilike. Čini se da su drugi i treći razlog međusobno povezani, jer korisnost staroslavenske službe Božje nije vezana samo s njegovom biskupijom, niti samo uz njegovu službu senjskog biskupa, nego još više uz jednu novu strategiju koja se treba proširiti najprije na susjednu Bosnu.

U to vrijeme već se nadaleko proširila vijest da su u Bosni ojačali "krtjani" koji su držani hereticima poput katarata i bogumila. Kaločkog nadbiskupa Ugrina (umro 1242.), strica splitskog nadbiskupa, i hercega Kolomana, pape su u više navrata poticali na križarsku vojsku protiv "heretike". Teško je reći u kojoj mjeri su ti poticaji imali uspjeha.¹²⁴ Slične poticaje dobivao je i Ugrinov nasljednik Benedikt. I papa Inocent IV. držao je križarske vojne korisnim sredstvom za kršćanstvo, ali u njegovo vrijeme zamjetne su i blaže metode u obrani od krivovjerja. Čini se da Inocent IV. upravo preko

ako se to shvati u smislu da nije latinaš. Moguće je da je ondje bila liturgija na narodnom jeziku. Pitanje je može li se Bosna nazvati glagoljaškim područjem u smislu da se ondje upotrebljavalo pismo koje će poslije biti nazvano glagoljicom. Više je vjerojatno da se ondje već u 13. stoljeću staroslavenska liturgija služila knjigama bosanske ćirilice ili bosančice. Ipak nema sumnje da je taj kraj u duhovnom pogledu bio tijesno vezan uz područja gdje je glagoljica bila ne samo liturgijsko nego i narodno pismo. (Usp. K. DRAGANOVIĆ, *Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni*, u *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, I, HKD Napredak, Sarajevo, 1942, str. 698-700). Ako ćemo vjerovati Juniju Restiju, u Bosni se tada slavenska liturgija opravdavala povlasticom koju je papa Ivan VIII. dao 880. godine moravskom knezu Svatopluku (*Cronica ragusina junii Restii*, MSHSM XXV, Zagreb, 1893, str. 63). No Resti nam može biti svjedok predaje svoga vremena (17-18. stoljeće), a ne za 12. i 13. stoljeće.

¹²⁴ Nada Klaić se protivu uvriježenom mišljenju da se u vrijeme tog nadbiskupa vodila križarska vojna protiv bosanskih krtjana. Po njoj su pravovjernome banu Ninoslavu iz političkih razloga pripisivali krivovjerje kako bi se tim putem realiziralo pravo ugarskih kraljeva na Bosnu (N. KLAJČ, *Srednjovjekovna Bosna - politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe 1377. g.*, Zagreb, 1994, str. 94-119). U najnovije vrijeme Petar Babić navodi niz novih podataka u prilog teze o križarskim vojnama u Bosnu u to vrijeme. Na žalost u svojim navodima često je tako neprecizan da bi prije nego se tim navodima povjeruje trebalo provjeriti sve izvore na koje se on oslanja (*Il catarismo in Bosnia e le attività antiereticali e riformiste dei papi da Innocenzo III a Giovanni XXII*, Roma, 1996, str. 106-127). Mladen ANČIĆ (*Putanja klatna - Ugarsko-hrvatsko*

Filipa nastoji započeti novu misijsku strategiju prema Bosni. Papa 27. ožujka 1248. šalje kaločkom nadbiskupu poruku da nije potrebno organizirati križarsku vojnu u Bosnu,¹²⁵ te je istog dana povjerio Filipu i gvardijanu splitskog franjevačkog samostana da još bolje ispituju Ninoslavovu pravovjernost.¹²⁶

Nije nam poznato kako je Filip obavio povjerenu mu zadaću. Svakako da Filipovo posredovanje s katoličke strane gledano nije u konačnici imalo osobita uspjeha, jer su se stvari u Bosni nastavile razvijati neželjenim smjerom za katoličanstvo. Možda je nova strategija uspjela lokalizirati neuspjeh, da se nešto slično ne počne širiti dalje prema zapadnim krajevima, tj. prema krbavskoj i senjskoj biskupiji. Ostaje također činjenica da je u Bosni zbog povezanosti s "Bosanskom crkvom" smijenjen biskup glagoljaš¹²⁷ i postavljen stranac. Njemu i njegovim nasljednicima, stranima biskupima, nije bilo određeno, niti su oni to tražili, da se prilagode običaju zemlje u vršenju bogoslužja. Glagoljaši su ostali po strani, bez podrške svjetovne i crkvene vlasti, a biskupi i njihovi prvi suradnici (redovnici) ostali su latinaši.

Činjenica da po biskupu Filipu glagoljica 1248., uz papin blagoslov, prelazi prag katedrale i da se staroslavenski jezik čuje u biskupskim svečanim misama, tako se povoljno odrazila na daljnji razvoj događaja te s pravom možemo reći da je papinim pismom senjskom biskupu Filipu od 29. ožujka 1248. postavljen temeljni kamen za uzlazni period hrvatske glagoljske kulture 14. i 15. stoljeća. U Filipu se glagoljaštvo, prošireno po cijeloj "Slavoniji", ali na rubu zakonitosti i potiskivano od službenog latinskog jezika, povezuje u jednu na planu opće Crkve zakonitu zajednicu; cijeli glagoljaški korpus sada je povezan papinim autoritetom. Staroslavensko bogoslužje nije više samo partikularno pitanje seoskih zajednica u nekim hrvatskim krajevima, nego pitanje od važnosti za opću crkvu. Bilo je potrebno sve dignuti na jednu veću razinu, što iziskuje kvalitetnije rukopise i temeljitije poučavanje u jeziku i pismu, odnosno osnivanje

kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću, Mostar, 1997) postavlja u pitanje mnoge postavke N. Klaić u odnosu na srednjovjekovnu Bosnu, ali se uglavnom slaže s njome u tome da križarske vojne na Bosnu nisu bile ni tako jake ni tako brojne kako stoji u papinskim spisima. Pape su, istina, poticali ugarskog kralja i hercega te kaločkog nadbiskupa na križarsku vojnu, ali do njih nije uglavnom dolazilo. Ančić donosi u tu problematiku jedan novi pogled kada zastupa mišljenje da su poticaji za križarske vojne dolazili isključivo od papa, a ne iz Ugarske (str. 60). Naime, dosadnja historiografija je sklona te vojne tumačiti u smislu da je ugarski kraljevski dvor pod plaštem borbe protiv heretika nastojao proširiti svoju vlast na Bosnu.

¹²⁵ CD, IV, str. 341-342. S. Krasić drži da je Ninoslav obavijestio papu o svojoj pravovjernosti preko senjskog biskupa Filipa (Djelovanje domikanaca u srednjem vijeku, zbornik *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Studia Vrhbosnensia, Sarajevo, 1991, str. 195), što bi moglo biti, ali se u izvorima to nigdje izričito ne kaže.

¹²⁶ Nav. dj., str. 342.

¹²⁷ Ovdje riječ *glagoljaš* uzimam u smislu nelatinske liturgije, a ne u smislu glagoljice kao pisma.

svojevrnskih škola i pisarnica. Tek je tada Katolička crkva prihvatila staroslavensko bogoslužje kao nešto pozitivno i konstruktivno, što ne samo da se tolerira nego i potiče. Nešto slično se zbilo prije toga samo u vrijeme Sv. Braće Ćirila i Metoda, a poslije u 17. stoljeću kada je Propaganda u Rimu preuzela brigu za tiskanje knjiga potrebnih hrvatskim glagoljašima.

Na kraju možemo spomenuti da je papa Inocent IV. četiri godine poslije dopuštenja biskupu Filipu, tj. 26. siječnja 1252., ovlastio krčkog biskupa da može dopustiti uporabu staroslavenske službe Božje benediktinskom samostanu sv. Nikole u Omišlju. Papa spominje da su i prije krčki biskupi običavali omišaljskim redovnicima davati takvo dopuštenje.¹²⁸ Iako je i taj dokumenat značajan za povijest glagoljice, on samo potvrđuje povoljno stajalište na papinskom dvoru u odnosu na uporabu glagoljice. Dopuštenje će u ovom slučaju izdati biskup i to samo za jedan samostan. Kod Filipa je riječ o dopuštanju za jednu cijelu misiju među Slavenima. Ne samo, dakle, da Inocentovo pismo Filipu prethodi pismu krčkom biskupu za omišaljski samostan, nego ono izražava jedan novi stav papinstva prema glagoljašima i staroslavenskom bogoslužju. Prvi put papa na staroslavensko bogoslužje ne gleda kao na nešto što može ugroziti pravovjerje nego na novu snagu kojim se pravovjerje može uspješno braniti i širiti. Ta dimenzija nije očita u dopuštenju za omišaljske redovnike.

U sljedećem poglavlju nastojat ću prikazati povijesni kontekst koji je omogućio taj sudbonosni iskorak u prilog staroslavenskog bogoslužja i glagoljice.

II. Vrijeme biskupa Filipa

1. Prilike u zapadnom kršćanstvu u 13. stoljeću

Prijelaz iz 12. u 13. stoljeće obilježila je na Zapadu snažna ličnost pape Inocenta III. (1198.-1216.). U vrijeme njegova pontifikata najjasnije su se očitovale pozitivne posljedice one namjere papinstva koja je u 11. stoljeću oličena u Grguru VII. (1073.-1085.), da papa bude na čelu kršćanske zajednice. Dakako da je i Inocentu III. bilo jasno da još nije stabiliziran *odnos između Papinstva i Carstva*, između *Sacerdotiuma* i

¹²⁸ CD, III, 479. "Innocentius episcopus servus servorum dei venerabili fratri Fructuoso episcopo Veglensi salutem et apostolicam benedictionem. Dilecti filii abbas et Conventus monasterii sancti Nicolai de Castro Muscla ordinis sancti Benedicti tue diocesis nobis humiliter supplicarunt, ut cum ipsi qui Sclavi existunt et sclavicas litteras habeant, discere latinas litteras non possunt, eis, ut in litteris sclavicis secundum ritum ecclesie romane divina officia valeant celebrare, prout iidem et predecessores sui facere consueverunt, licentiam concedere curaremus. De tua itaque circumspectione plenam in domino fiduciam obtinentes, presentium tibi auctoritate concedimus, ut super hoc facias, quod videris expedire. Datum Perusii VII kal. februarii, pontificatus nostri anno nono."

Imperiuma. To traženje će se nastaviti i kroz cijelo 13. stoljeće, kada će ponovno doći do izražaja i ona negativna strana toga najžešćeg i najduljeg spora između svjetovne i crkvene vlasti u srednjem vijeku. Na prijelazu sljedećeg stoljeća imamo silovit pokušaj pape Bonifacija VIII. (1294.-1303.) da se spor riješi u prilog papinstva, ali je to zapravo završilo tako da su se na koncu jedna i druga strana, u pokušajima da se jedna nametne drugoj, osjećale poraženima.

Nova činjenica koje je zapadnu Crkvu stavila pred nove izazove jest osnivanje *Latinskog Carstva na Bosporu*. Naime, 1204. križari koji su trebali osloboditi Jeruzalem, osvojili su najprije za Mlečane Zadar (1202.), a sljedeće godine prisiljavaju Carigrad da prihvati sjedinjenje s Katoličkom crkvom. Kada im to nije uspjelo, osvajaju Carigrad i uspostavljaju u njemu 1204. središte Latinskog carstva, koje će potrajati sve do godine 1261. Inocent III. nije odobrio taj čin križara, ali je držao da se u cilju jedinstva Crkve treba njime okoristiti. Time se zapadna Crkva suočava s jednom bogatom crkvenom predajom, koju se nije smjelo jednostavno negirati. Unutar tih predaja svakako treba istaknuti drukčiji obred i drukčiji jezik u liturgiji. Ti naglo otvoreni horizonti jasno su pokazali slabost zapadnjačkog uvjerenja da je za jedinstvo Crkve prijeko potrebno u liturgiji imati samo jedan obred (rimski) i jedan jezik (latinski). Taj novi duh osjeća se već na IV. lateranskom saboru godine 1215., koji odredbom br. 9 dopušta da se u jednom gradu bogoštovlje vrši u različitim obredima i jezicima, ako je posrijedi pomiješanost raznih naroda i jezika. Dozvola vrijedi, dakako, samo ako su svi oni iste vjere.¹²⁹ Iako se u prvom redu tu mislilo na grčki jezik, ipak su time otvorena vrata i za druge, kad se to pokaže korisno i potrebno.

Sljedeća karakteristika 13. stoljeća jest snažan *pokret siromaštva*. U vrijeme razvijenog feudalizma najjači utjecaj u društvu imao je onaj koji je bio gospodar najvećeg područja i ljudi na njemu. U želji da bude predvodnica kršćanske zajednice naroda, Crkva je sa svojim ustanovama nastojala da i sama stekne što jače takvo uporište kako bi imala što veći utjecaj na usmjeravanje razvoja sveukupnog društva. Tako je i ona skupljala materijalna dobra u mjeri koja se nije mogla uskladiti s učenjem svoga utemeljitelja. Nastaje dvostruka reakcija na to stanje: jedna strana ide za odbacivanjem takve Crkve, a druga za svjedočenjem siromaštva u toj Crkvi. Prva je otišla u *krivovjerje*, i to je na planu čistoće vjere glavna preokupacija Crkve u 13. stoljeću; a druga je u *prosjачkim redovima* (franjevci i dominikanci) dala Crkvi ne samo svjedoke

¹²⁹ "Quoniam in plerique partibus intra eandem civitatem atque dioecesim permixti sunt populi diversarum linguarum, habentes sub una fide varios ritus et mores, districte praecipimus ut pontifices huiusmodi civitatum sive dioecesum provideant viros idoneos, qui secundum diversitates rituum et linguarum officia illis celebrent et sacramenta administrent, instruendo eos verbo pariter et exemplo" (*Conciliarum oecumenicorum decreta*, ed. Herderr, Basileae, Barcelona, Friburgi, Romae, Vindobonae, 1962, p. 215; usp. L. JELIĆ, *Fontes historici liturgiae glagoliticae-romanae a XIII ad XIX saeculum*, Veglac, 1906, XIII s., str. 5.

Sl. 13. Papa Inocent IV (1243.-1254.).

evandeoskog siromaštva nego i najrevnije borbe protiv krivovjerja. Papinstvo 13. stoljeća u suočenju s krivovjerjem osjećalo se prinuđenim da definira način kako treba tražiti (*inquirere*) krivovjerce, i uspostavilo je za njih stalno sudište, koje se zove inkvizicija. Ona ima svoje početke u prijašnjem vremenu, ali sada dobiva svoje temeljne obrise. Budući da pape nisu bili zadovoljni načinom kako su taj posao s krivovjercima obavljali biskupi, inkvizicija je bila povjerena upravo spomenutim prosjačkim redovima. Dakako da su ti redovnici, s ovlastima koje su dobivali, slabili u biskupiji autoritet biskupa, a još više biskupijskog klera, pa je to stoljeće karakteristično i po tome što je obilježeno rivalitetom redovničkog i biskupijskog klera. Dakako da se djelatnost tih redova nije odrazila samo kroz taj inkvizicijski posao: kvaliteta koju je Crkva dobila po tim svjedocima evandeoskog siromaštva, odrazila se vrlo povoljno na *misijsku* (evangelizacijsku) prodornost Crkve na starom kontinentu, a otvaraju se i novi putovi i prostori.

Što se tiče osobe Inocenta IV., on je primio u nasljedstvo borbu s carem Fridrihom II. Da u svom radu ne bude stalno ugrožen od cara, napustio je nesigurni Rim i otišao u Lyon, gdje će ostati sve do Fridrihove smrti (1250.). Ondje je bio u stanju inicirati neke nove poteze na planu opće Crkve. Povjesničari ističu da se u njegovo vrijeme osjeća slabljenje križarske, a jačanje misionarske djelatnosti, kao i tendencija ublažavanja krutog inkvizicijskog postupka, u nastojanju oko uspostave trajnog mira.¹³⁰ On se osjećao dužnim da u proširenom obzoru u formulu jedinstva Crkve unese nove elemente.

¹³⁰ A. FLICHE - Ch. THOUZELLIER - Y. AZAIS, *La cristianità romana (1198-1274)*, talijanskog izdanja *Storia della Chiesa*, vol. X, izdanje priredio Marino da Altari, Torino 1968, vidi brojeve 284, 229 i 345.

Sl. 14. Pečat s likom senjskog biskupa Filipa
(Vjera Reiser, 1988.).

Osim sučeljavanja s bizantskim svijetom i njegovom Crkvom, Zapad se u to vrijeme suočio i s *Mongolima*. Njihov ulazak u Europu popraćen je, doduše, nimalo ugodnim događanjima za njezine narode, ali je i to bilo otkrivanje jednoga novoga svijeta. U duhu toga vremena postavilo se pitanje misijskog zadatka ne samo pred crkvenu hijerarhiju nego i pred cijelu kršćansku zajednicu. Sa širenjem pogleda i slike svijeta rađa se novi misijski zamah. Različiti jezici nisu tu samo zapreka nego katkada i pogodno sredstvo da se u Crkvu dobije različite narode. Tu svijest nosi u sebi misionar Ivan Carpino (Karpin), koji kreće u Mongoliju 16. travnja 1245. i vraća se u studenom 1247.¹³¹ Na putu u Mongoliju Carpino je navratio u Rusiju, gdje je s pravoslavnim biskupima govorio o jedinstvu s Katoličkom crkvom i o potrebi da priznaju papin primat. Prema njegovim riječima ondje su se pokazali spremnima to učiniti. Knezovi Vasilik i Danijel uputili su u Rim kao svog predstavnika opata Grgura de Monte S. Danielis.¹³²

Nisu to bili tek prvi kontakti tadašnjih papa s ruskim crkvenim i državnim vlastima. Jedan od rezultata tih pregovora bilo je pismo Inocenta IV. 1246. knezu Danijelu u kojem se potvrđuje staroslavenski jezik u istočnom obredu.¹³³ Carpino se na povratku opet navratio ruskim knezovima, koji su ga, zajedno s pratnjom, vrlo oduševljeno primili i potvrdili svoju volju da se povežu s papom i Rimskom crkvom.¹³⁴ Nema sumnje da je u Carpinijevim razgovorima bilo riječi i o staroslavenskoj liturgiji.

¹³¹ Nav. dj., str. 662.

¹³² M. OREB, Ivan Karpin: "Povijest Mongola koje nazivamo Tatarima", *Starine JAZU*, br. 56 (1975), str. 92.

¹³³ S. RITIG, *Povijest i pravo slovenštine*, Zagreb, 1910, str. 224.

¹³⁴ U 9. poglavlju svoje povijesti Mongola Carpino piše: "Danijel i njegov brat Vasilik upriličše nam veliko slavlje. Zadržali su nas, protiv naše volje, osam dana. U međuvremenu smo

Jednako možemo s pravom pretpostaviti da je senjski biskup Filip bio upoznat s ondašnjim nastojanjima pape i njegovih poslanika oko traženja načina da razni obredi i liturgijski jezici nađu svoje zakonito mjesto u okviru Katoličke crkve.¹³⁵ Nema sumnje da je u postojećim okolnostima on vidio priliku da se sve Slavene veže uz Katoličku crkvu, a staroslavenska liturgija u "Slavoniji", tj. na katoličkom hrvatskom području pokazala mu se kao pogodno polazište. Naime, na taj oblik *katoličanstva* najlakše se moglo dobiti pravoslavne Slavne jer su i oni imali isti jezik u bogoslužju.

2. Vjerske prilike u našim krajevima

Pokret siromaštva u našim krajevima bio je u 13. stoljeću posebno snažan u Bosni. Sličan je u mnogočemu onome u Italiji i Francuskoj (katari, patareni, albigenzi). U našoj je historiografiji najčešće dolazio pod imenom bogumila i patarena, a u novije se vrijeme ustalio naziv *bosanski krstjani*. Onamo su također poslani prosjački redovi, najprije dominikanci, a onda franjevci. Ondje će biskupijske strukture tim dolaskom ne samo pasti u sjenu nego će s vremenom gotovo iščeznuti. Tako će ondje stoljećima postojati samo redovnici i redovničko poglavarstvo. To se dogodilo, ali takav razvoj nije bio planiran. Postojala je tendencija da se dade podrška biskupijskim strukturama. Ta tendencija ide preko Senja, odnosno preko senjskog biskupa Filipa.

Sa strane Katoličke crkve trebalo je imati u vidu ne samo da se suzbije krivovjerje u Bosni nego također da se ono ne širi na okolne krajeve. "Bosanska crkva" je bila sa svoje zapadne strane vrlo povezana s glagoljaškim krugom. Glavnina njezinih knjiga imala je svoje predloške u knjigama naših glagoljaša.¹³⁶ Ali je utjecaj išao i u obrnutom

razgovarali s njima, s biskupima i s drugim časnim i uvažanim osobama o svemu onome što smo bili spomenuli na polasku k Tatarima. Jednoglasno su nam odgovorili da oni hoće imati gospodina Papu za posebnog Gospodina i oca, a svetu rimsku crkvu za gospodaricu i učiteljicu. Potvrđuju i sada ono što su o istom predmetu bili javili u Rim po njegovu opatu (Grguru de Monte S. Danielis, o. M. B.). Povrh toga opet su i nama izručili pismo za Papu i poslali s nama posebne poslanike" (M. OREB, nav. dj., str 105).

¹³⁵ Rafo FERRI u svom članku "O Ivanu Karpinu i njegovu putopisu iz 13. stoljeća" (*Riječka revija*, XV (1966) 6-7, str. 547-548) izričito kaže da je Karpin nagovarao papu da prema Slavenima vodi prijateljsku politiku, a "kao prvi preduvjet za takvu politiku isticao slobodu i ravnopravnost staroslavenske liturgije, o čemu je sigurno razgovarao i s predstavnicima pravoslavne crkve u Rusiji". Ferri drži da je Karpin "bio u vezi sa senjskim biskupom Filipom" te da "predstavlja važnu ličnost i za našu kulturnu historiju jer je godine 1247. pomagao da dođe do rehabilitacije glagoljice". S tim Ferrijevim mišljenjem slaže se i Marin Oreb u gore navedenom djelu (str. 40). U izvornoj građi nisam nalazio izravne potvrde za takve tvrdnje, ali se iz konteksta onoga što nam je poznato može tako nešto naslutiti.

¹³⁶ To je dokazao Josip Hamm u analizi Apokalipse bosanskih krstjana (*Slovo*, 9-10, Zagreb, 1960, 61-62), što prihvaća i poopćuje Franjo Šanjek, dobar poznavalac izvora za povijest "Bosanske crkve", kada kaže: "Bosanski heretici prepisivali su biblijske knjige prema hrvatskim

smjeru. Može se reći da je Crkva na glagoljaškom području još u 12. stoljeću imala brojne organizacijske i obredne elemente bizantske Crkve, a u prvom dijelu 13. stoljeća uz to dolazi do jakog utjecaja duha "bosanskih krstjana". Sporenje senjskog biskupa Mireja sedamdesetih godina 12. stoljeća sa splitskim metropolitom i sa samim papom moglo bi se i na tim prilikama zasnivati. Mirej se još nekako mogao, poput bosanskog biskupa, jedno vrijeme opirati jurisdikciji splitkog metropolita, pogotovo u vrijeme bizantske nazočnosti na području njegove biskupije (1167.-1180.), ali ne i poslije 1185., kada je na splitskoj sinodi točno određeno dokle se proteže jurisdikcija metropolita, a dokle pojedinih biskupa njegove metropolije, unutar koje je i senjska biskupija s biskupom Mirejem.¹³⁷ Treba znati da splitski nadbiskup nije bio samo produžena ruka rimskog biskupa nego i hrvatsko-ugarskog kralja, dok je u Zadru još 1198. u crkvi još proširena uporaba grčkog jezika i obreda. Osim toga papa se te godine ljuti na Zadrane što nisu izabrali za biskupa latina nego "barbarina",¹³⁸ tj. onoga koji obavlja službu Božju na slavenskom jeziku.¹³⁹ I tu možemo naći razloga zašto se senjski biskup Mirej želio radije prikloniti zadarskom nego splitskom metropolitu, odnosno zašto Mirej nije uživao povjerenje splitskog nadbiskupa. Granice njegove biskupije skućene su na dvije župe, a tek privremeno mogao je senjski biskup imati dio Like. Njegovu biskupiju nakon 1185. opkoljuje s čitave kopnene strane krbavska biskupija, u koju je postavljen za biskupa jedan splitski kanonik, Matej Maruta. Tako je nadbiskup mogao lakše spriječiti širenje krivovjerja s istoka.

Organizacijski je, dakle, stvar na saboru u Splitu 1185. postavljena na mjesto, ali je i dalje ostao jezik kao jaki vez hrvatskog glagoljaštva s bosanskim "krstjanstvom" i srpskim pravoslavljem. Naša je historiografija u to vrijeme heretična strujanja previše vezala uz Bosnu, kao da je to neki zatvoreni prostor iz kojega se ne može i u koji se ne ulazi. Antoljak je pokazao kako se svi heretici nisu u 13. stoljeću preselili u Bosnu,¹⁴⁰

glagoljskim predlošcima" (*Bosansko-humski krstjani*, str. 152). I Zbornik krstjana Radoslava također je sastavljen "prema mnogo starijem glagoljskom predlošku" (nav. dj. str. 174-175). Usp. također Šanjekov članak: Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu Praerkeve, zbornik *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Studia Vrhbosnensia, Sarajevo, 1991, str. 166.

¹³⁷ M. BOGOVIĆ, Pomicanje sjedišta krbavske biskupije, zbornik *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, Rijeka-Zagreb, 1988, str. 44-45.

¹³⁸ Barbarin, barbarski i sl. nije u ono vrijeme zvučalo uvredljivo kao danas. To jednostavno znači da se ne služi latinskim i grčkim jezikom, nego nekim drugim. To "nekim drugim" znači isto što i barbarskim.

¹³⁹ "Cum autem in ecclesia vestra... Grecorum hactenus et ritum servaverat et linguam, per laicalem potestatem preter vestram auctoritatem et electionem vestram non tam latinus quam barbarus sit intrusus" (*CD*, II, 290).

¹⁴⁰ S. ANTOLJAK, "Heretici" u Zadru i njegovoj okolici, u zborniku *Hrvati u prošlosti - izabrani radovi*, Književni krug, Split, 1992, str. 285-303.

nego da ih ima i u Zadru i u okolici. Činjenica je da se u to vrijeme Srpska crkva, bosanski krstjani i glagoljaški kler služe u bogoslužju istim ili vrlo sličnim jezikom. Imamo brojnih dokaza da su tim putem, tj. preko jezika, spomenute zajednice jako utjecale jedna na drugu. Ovisilo je o tome tko će taj put znati bolje koristiti. Zapadna je Crkva držala da je u prednosti stoga što je ostvarila uspješniju strategiju nastankom prosjačkih redova (franjevaca i dominikanaca). Nešto slično druge strane nisu imale. Senj je bio pogodno polazište unutar te koncepcije. Možda je i biskup Filip bio franjevac.¹⁴¹ Znademo da je s franjevačkim gvardijanom splitskog samostana 1248. dobio zadatak da ispita pravovjernost bosanskog bana Mateja Ninoslava. Uz to, za vrijeme njegova biskupovanja došli su franjevci u Senj.¹⁴² Dominikanci su već bili u Bosni, a u istom stoljeću zamijenit će ih još uspješnije franjevci. Ako se to područje crkveno dobro organizira i poveže sa središtem zapadnog kršćanstva, moći će se ta povezanost upotrijebiti za učvršćivanje kršćanstva u Bosni, a i dalje. Teško je reći da je ondje bila glagoljica u uporabi, ali svakako je bila proširena liturgija na staroslavenskom i narodnom jeziku.

Braniti se također trebalo od širenja Srpske crkve koja je jedno vrijeme pokazivala spremnost da nađe svoje mjesto unutar zapadnog kršćanstva, ali oko 1230. ona se definitivno okrenula Bizantu, koji se nije predavao i unatoč tomu što mu je središte bilo okupirano. Područja na kojima se raširila staroslavenska liturgija mogla bi se lako uključiti u tu novoorganiziranu susjednu Pravoslavnu crkvu, ako se ta liturgija ne ozakoni unutar zapadnog kršćanstva. Staroslavenski jezik, naime, bio je u uporabi u krajevima gdje su živjeli Slaveni. Negdje je bila proširena uporaba ćirilskog, a negdje glagoljskog pisma. Svakako u prvoj polovici 13. stoljeća glagoljski se spisi šire po ćirilskom području i obratno. Postoji protok ideja i kulturno zajedništvo.¹⁴³ Svaka je strana željela proširiti svoj vjerski i kulturni utjecaj.

U tim okvirima treba tražiti ulogu staroslavenske liturgije i glagoljskog klera. Treba imati na umu da se misija prosjačkih redova (dominikanaca) u prvom dijelu 13. stoljeća u Bosni pokazala slabo uspješnom. Katoličanstvo je, dakle, bilo ondje ugroženo ne samo od krivovjernog pokreta siromaštva nego i susjednog *pravoslavlja*. Jednome i

¹⁴¹ O Filipu nam je, o čemu će niže biti više rečeno, jako malo poznato, pa se uvijek moramo upustiti u nagađanja što bi moglo biti, što znači da bi moglo biti i drukčije.

¹⁴² Treba imati u vidu da franjevački red uz podršku papinstva tada doživljava svestranu ekspanziju. U Krku je 1250. bio franjevac na biskupskoj stolici (M. BOLONIĆ - I. ŽIC-ROKOV, *Otok Krk kroz vjekove*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1977, str. 107).

¹⁴³ Usp. E. HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Liber-Mladost, Zagreb, 1975, str. 45-57. Hercigonja je također uočio pozadinu papina pisma senjskom biskupu godine 1248. On kaže: "I poznati ograničeni privilegij senjskom (1248.) i omišaljskom (1252.) glagoljaškom kleru kojima je dopušten slavenski obred bili su, očito, sračunati na olakšanje pomirbenog dijaloga s istočnom Crkvom, a vjerojatno i uspostavljanju protuteže heretičkoj Crkvi bosanskoj čiji su propovjednici djelovali na narodnom jeziku" (str. 52).

drugome latinski je i kao liturgijski i kao komunikacijski jezik bio neprihvatljiv. Spomenutom obogaćenom sviješću da on nije ni za Katoličku crkvu jedini sveti jezik, papa Inocent IV. (1243.-1254.) pokušava valorizirati praksu koja se proširila najviše na kvarnerskim otocima i okolnom kopnu, a nazočna je i u Bosni. Na tom prostoru kao najpogodnije polazište za novu strategiju držao se Senj, odnosno senjska biskupija. Ondje je staroslavenska liturgija svuda proširena, a ona ima podršku i na susjednim otocima i u Istri. Pogodniji je od krbavske biskupije jer je na prometnijem mjestu, a uz to Senj ima sve osobine srednjovjekovnog grada (*civitas*).

Tako glagoljaško područje postaje dobro polazište za novu misijsku aktivnost. U tom bi se smislu naglašavanje autorstva sv. Jeronima za slavensko pismo moglo shvatiti prije kao želja da se glagoljaše poveže uspješnije uz zapadnu Crkvu nego kao invencija samih glagoljaša da se lakše zaštite. U jednom je času staroslavenska služba Božja, koja se u okviru zapadnog kršćanstva jedva trpjela, postala pogodno sredstvo njegova širenja, pače i njegove obrane.

Budući da su sve reformne akcije do sada iz Rima išle preko Splita, postavlja se pitanje zašto je ovaj put izabran Senj, odnosno senjska biskupija, koja se nalazi unutar splitske metropolije. Na to je pitanje donekle gore već odgovoreno; naime, glagoljska liturgija bila je najraširenija na kvarnerskim otocima i na okolnom kopnu. Osim toga ne smiju se smetnuti s uma tadanje prilike u Splitu. Ondje je u to vrijeme poznati Toma Arhiđakon, protivnik staroslavenske liturgije. On je 1243. čak izabran za splitskog nadbiskupa, ali njegov izbor nije prošao. On je u svojoj *Povijesti solinske Crkve (Historia salonitana)* upravo izrugao pokušaj jednoga glagoljaša da zauzme biskupsku stolicu u Krku. A vrijeme toga njegova izrugivanja neukoga Zdede (Cedede) upravo je vrijeme kada se stvara ta nova strategija preko biskupa glagoljaša u Senju. U Splitu Toma nije bio osamljen u takvim stavovima.

3. *Senj i senjska biskupija u 13. stoljeću*

U Senju se biskup spominje već početkom 5. stoljeća. Sačuvano nam je, naime, pismo pape Inocenta I. (402.-417.) senjskom biskupu Laurenciju.¹⁴⁴ Nakon toga nema spomena *senjske biskupije* sve do 1169. Vjerojatno je ona u vrijeme seobe naroda bila uništena, a zatim obnovljena sredinom 12. stoljeća.

Nije nam poznato da je dolazak Arpadovića u južnu Hrvatsku izazvao neke značajnije promjene u crkvenoj organizaciji. Do većih promjena dolazi tek u drugom dijelu 12. stoljeća. Kakvu takvu ravnotežu u crkvenoj organizaciji poremetilo je osnivanje zadarske nadbiskupije 1154. i u skladu s tim činom, izdvajanje još nekih biskupija ispod splitskog metropolita, poimence krčke i rapske. Bilo je to u vrijeme kada

¹⁴⁴ D. FARLATI, IV, str.115-116; M. SLADOVIĆ, str. 93-94.

je Zadar došao pod mletačku vlast, ali će nove strukture biti trajnog karaktera; živjet će i onda kada se Zadar vrati pod vlast hrvatsko-ugarskog kralja. Senj je već tada toliko razvijeno mjesto da može postati biskupsko sjedište. Prethodno je pripadao, zajedno s Gackom i Vinodolom, krčkoj biskupiji. Nemamo podataka da je krčki biskup nastojao zadržati to područje. Zadarski je nadbiskup zacijelo nastojao povećati broj svojih sufragana.

Prvi spomen senjske biskupije u srednjem je vijeku u godini 1169., ali nema sumnje da ta godina ne označava vrijeme nastanka. Papa te godine naređuje senjskom biskupu Mireju da se pokorava splitskom metropolitu, kao što su to činili i njegovi predhodnici.¹⁴⁵ Nema sumnje da je senjski biskup radio na tome da se izdvoji iz splitske metropolije i prikloni se nekom drugom. U ovom slučaju teško je povjerovati da bi taj drugi mogao biti netko drugi osim zadarskog nadbiskupa. Nije, dakako, tek riječ o Mirejevim simpatijama ili antipatijama prema osobama tadanjih nadbiskupa u Splitu i Zadru, nego u prvom redu o tome kako bi lakše mogao zaštititi svoja biskupska prava. Čini se da su dva pitanja bila ključna za spor sa splitskim nadbiskupom: pitanje biskupijskih granica i pitanje biskupskih prava u Senju.

Što se tiče *biskupijskih granica*, izgleda da nije sporno bilo da senjskom biskupu pripadaju župe Senj i Gacka. Iz sačuvanih spisa sporna je bila Lika.

Povlačenjem jurisdikcije rapskog biskupa, koji je postao mletački podanik, Liku su željeli uključiti u svoju biskupiju senjski biskup Mirej i ninski biskup Matej. Matej je imao podršku splitskog nadbiskupa, koji je kraljevskim darovnicama stekao na nekim područjima svoje metropolije određena prava koja nadilaze ona prava koja je imao kao metropolita. To se odnosi na neke župe izvan nadbiskupijskih granica. Toma Arhiđakon kaže da je i u vrijeme postojanja hrvatskog (dvorskog) biskupa splitski nadbiskup želio za sebe zadržati područje od južne Krbave pa "sav kraj oko Gvozda do granica Zagreba".¹⁴⁶ On to ponovno traži za sebe i od hrvatsko-ugarskog kralja Stjepana III., koji mu doista 1163. potvrđuje pravo na župe Krbavu, Bužane, Plase, Vinodol, Modruš i Novi grad.¹⁴⁷

¹⁴⁵ "quatenus eidem archiepiscopo metropolitano tuo, quemadmodum predecessores tui suis consueuerunt antecessoribus obedire". Protiv Mireja je došla "iterata querela" (CD, II, 121-122).

¹⁴⁶ A. RAČKI, *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*, MSHSM vol. 26 (Zagreb, 1894), str. 45.

¹⁴⁷ "... confirmo beato Domnio et tibi Petro archiepiscopo fideli nostro preceptionem et subiectionem, quam fecit illustris pater noster omnibus episcopis per Dalmatiam constitutis et omnes parochias, quas predecessores tui tenuerunt, et maxime parochiam Corbauie Buxani, Plasi et Vallis Vinearie, Modrusse et Novi grad, capellam et sancti Stephani et sancti Moysi de Salona cum omnibus ad eas pertinentibus". (CD, II, 96). Dakle, nadbiskupu su podložne dalmatinske biskupije, neke župe i dvije kapele. Jasno je da su te župe bile nešto posebno, kao i kapele, jer ih inače ne bi trebao posebno i poimence spominjati. One pripadaju splitskom nadbiskupu, ali ne na jednaki način kako mu pripadaju ostale župe njegove nadbiskupije. Po srijedi su, dakako, posebni

Budući da je, dakle, splitski nadbiskup pružio svoju ruku izravno na Vinodol, Mirej se nadao da bi mogao dobiti bar Liku, ali ni u tome nije imao uspjeha. Nije mu pomogla ni potpora zadarskog nadbiskupa. Pomirba do koje je došlo 1179. pod patronatom splitskog nadbiskupa prepušta Liku ninskom biskupu Mateju, a Mirej se mora zadovoljiti sa Senjom i Gackom. Sam papa se morao uplesti ponovno u spor, a oba biskupa trebala su položiti zakletvu da će se držati svega što je u papinu pismu. Mirej se i dalje na nešto žalio papi, pa splitski nadbiskup Rajnerije u svom dopisu iste godine upozorava papu da je Mirej nestalna karaktera i neka se papa ne obazire na njegove pritužbe.¹⁴⁸

To drugo što Mireja muči jest prisutnost templara u Senju.

Nedvojbeno je da Mireju nije moglo biti po volji što u njegovo biskupsko središte Senj dolazi jedan red koji će krnjiti njegovu biskupsku vlast. U Senj, naime, dolaze *templari*. Kada su oni došli, nije jasno. Bilo je to svakako za vrijeme Mirejeva biskupovanja. Papa Lucije III. (1181.-1185.) potvrđuje im 22. studenoga 1184. darovnicu Bele III. za taj grad i crkvu sv. Jurja.¹⁴⁹ Kada je Bela III. (1172.-1196.) dao templarima Senj, nije nigdje zabilježeno. Obično se uzima da je to bilo oko 1180. Poteškoća je u tome što u potvrdnici te darovnice (kralja Andrije II.) iz 1209. stoji da je Bela III. darovao templarima Senj, a crkvu sv. Jurja da im je darovao splitski nadbiskup Petar.¹⁵⁰ Ako ćemo vjerovati tom podatku, onda je nadbiskupovo darivanje crkve bilo mnogo ranije nego se misli. Naime, prije potvrdnice pape Lucija III., koji spominje darovanu crkvu sv. Jurja, nalazimo splitskog nadbiskupa Petra VI. iz Lombardije (1161.-

prihodi iz posebno navedenih župa i kapela, ali vjerujemo da se posebnost ne iscrpljuje samo u tome.

¹⁴⁸ Rajnerije među ostalim piše: "Cum de eorum voluntate compromittentium in manibus meis sub forma sacramenti processerit et consilio et voluntate aliorum suffraganeorum, diligenter utraque parte audita et perquisita veritate, jam dictam compositionem fecerim, restituendo prius Mireo Signiensi episcopo episcopatum cum omnibus fructibus et accessionibus, quas ipse juxta tenorem litterarum vestrarum exigerat" (CD, II, 164).

¹⁴⁹ "vestris iustis postulationibus grato concurrentes assensu vilam Signye a charissimo in Christo filio nostro Bela... illustri Hungarie rege cum omnibus pertinentiis pia domui vestre liberalitate collata cum ecclesia sancti Georgii et omnibus, que in eodem loco de donatione regia rationabiliter possidetis, vobis et successoribus vestris apostolica auctoritate confirmamus" (CD, II, 191). Lucije je umro 23. prosinca 1185. U Veroni, gdje je izdao potvrdnicu, nalazio se od srpnja 1184. Smičiklas ispravno datira povelju 22. studenoga 1184. ili 1185. godine. Vjerojatnija je 1184, jer je papa već 25. studenoga 1185. umro. Dakako da je moguće i to da je spomenutu povelju izdao tri dana prije smrti.

¹⁵⁰ "Civitas vero Scev, quam eis illustris B(ela) rex pie recordationis in puram contulit elemosinam cum omnibus appendiciis suis, silvis scilicet et pascuis ceterisque ad jus regale spectantibus, ipsis fratribus semper firma permaneat et jure perpetuo inconcussa cum ecclesia beati Georgii in eiusdem civitatis territorio sita, quam eis Petrus archiepiscopus Salonie dedit, consistat" (CD, III, 85-86).

1165.). Nakon Lucijeve potvrđnice imamo dva Petra: Petar VII. Ugrin (1185.-1187.) i Petar VIII. Ugrin (1187.- 1196.). Ne vidim razloga da jedan od te dvojice daruje templarima crkvu sv. Jurja kad je ona, prema riječima pape Lucija III., njima već darovana od najviših državnih i crkvenih vlasti. Prema tome, templari su mogli tu crkvu dobiti još u vrijeme splitskog nadbiskupa Petra VI. (1161.-1165.). Imajući u vidu zauzimanje pape Aleksandra III. (1159.-1181.) za pokretanje križarskih vojni, i njegovu širokogrudnost prema viteškim redovima, lako je razumjeti da je on nastojao da jedan križarski red dođe na tako važnu stratešku točku kao što je Senj. Prema tome, darovnica za crkvu sv. Jurja je još iz vremena nadbiskupa Petra VI. iz Lombardije (1161.-1165.). Ona je izazvala neslaganje senjskog biskupa sa svojim metropolitom u Splitu. Držao je da bi se stvar bolje za njega riješila kad bi se odvojio od Splita i postao sufragan zadarskog nadbiskupa. Papa ne samo da takva nastojanja nije podržao, nego je poradio kod kralja Bele III. u prilog templara, koji im daje i svoja prava na Senj.

Ako je takvo rješenje s templarima moglo biti prihvatljivo za državnog poglavara, papu i mjerodavnog metropolita, svakako to nije moglo ići u prilog lokalnim vlastima: senjskom biskupu i senjskoj gradskoj upravi. Dolaskom templara bila su umanjena biskupska primanja i biskupska jurisdikcija na što su se biskupi u to vrijeme i na drugim mjestima žalili.¹⁵¹

Možda se slučaj Senja može usporediti s događanjima u svezi sa samostanom sv. Grgura u Vrani godine 1169. Tada je, naime, uz podršku splitskog nadbiskupa papa Aleksandar III. darovao taj samostan templarima. S time se nije slagao skradinski biskup, na čijem se području samostan nalazio, želeći imati ne samo jurisdikciju nad samostanom i njegovim područjem nego i odgovarajuće prihode. Papin pravorijek je bio protiv biskupa i u prilog templara, a splitskom nadbiskupu kao svom legatu papa nalaže da taj pravorijek provede.¹⁵² Papa se tu u svojem darivanju oslanja na darovnicu Dmitra Zvonimira koji mu je poklonio taj samostan, a papa ga sada daruje templarima.

Spor oko Senja bio je teži jer je ovdje riječ o samom biskupskom sjedištu u koji dolaze templari. Tu je svoja prava na Senj templarima darovao kralj Bela, a darovnicu za crkvu (vjerojatno s bivšim samostanom) splitski nadbiskup Petar. U vrijeme bizantske vlasti nad južnom Hrvatskom (1167.-1180.) mogla se osporavati ne samo darovnica splitskog nadbiskupa, podanika bizantskog cara, nego i njegova jurisdikcija. Taj je nadbiskup, nakon što je Zadar s kvarnerskim otocima potpao pod mletačku vlast, 1154. izgubio jurisdikciju nad tim područjem. Zašto ne bi sada, kao bizantski podanik, izgubio jurisdikciju nad područjem u vlasti hrvatsko-ugarskog kralja, tj. nad Senjom? Ako se ospori jurisdikcija splitskog nadbiskupa, može se osporiti i njegova darovnica templarima.

¹⁵¹ Usp. M. BARBER, *La storia dei templari*, Casale Monferrato, 1997, str. 119-122.

¹⁵² *CD*, II, 125-126.

Takva razmišljanja papa nije podržao. On se osobno mnogo puta zauzimao za templare, pa je i ovdje ostao na njihovoj strani. Nije nam poznato da je u slučaju Senja izdao neku darovnicu templarima. Vjerojatno da do toga nije ni došlo, jer bi inače papa Lucije u svojoj potvrdnici to spomenuo. Papa je podržao splitskog nadbiskupa i naredio Mireju da mu bude pokoran kao svome metropolitu. A nadbiskup je vjerojatno i u ovom slučaju imao sličnu zadaću koju je imao u Vrani: tj. da zaštiti pravo templara. Kada je i kralj Bela III. templarima dao svoja prava na Senj, Mirej je osjetio da je nakon izgubljene bitke za Liku izgubio i ovu za Senj. Ne znamo točno što se sve zbilo, ali Mireja 1174. nalazimo u Zadru. Bio je prisiljen napustiti Senj i uteći se svome zaštitniku zadarskom nadbiskupu. U Zadru je on imao i svoju kuriju.¹⁵³ Uz pomoć zadarskog nadbiskupa nadao se proširiti granice svoje biskupije preko granica župa Senj i Gacka, a u samom Senju osloboditi se templara.

Kada je 1180. prestala u južnoj Hrvatskoj višegodišnja bizantska vlast, bilo je potrebno ne samo organizirati ondje vlast hrvatsko-ugarskog kralja nego i preustrojiti crkvenu organizaciju. Među ostalim pitanjima trebalo je riješiti upravu župa koje su spomenute u povelji kralja Stjepana 1163. Već smo gore spomenuli da su to župe Krbava, Bužane, Plas, Vinodol, Modruš i Novigrad. Na provincijalnom saboru u Splitu 1185. određene su granice i senjske biskupije. Tada je Senj izborio jedan dio Like,¹⁵⁴ ali će ta pokrajina i dalje ostati sporno područje. Što se tiče njezinog južnog dijela, kako prema trogirskom tako i prema splitskom prijepisu saborskih akata, on pripada ninskoj biskupiji. Ostaje otvoreno pitanje kuda je išla granica koja je Liku dijelila na dvije polovice. U slučaju da je 1185. sjeverni dio pripao senjskoj biskupiji, kako traži splitski primjerak, onda je cijela obala od Karlobaga do Senja morala biti također u senjskoj biskupiji. Inače bi tzv. buško primorje razdvajalo dva dijela iste biskupije. Za tu varijantu je i povijesna logika jer je već gore rečeno da su se prije 1179. ninski i senjski biskup sporili oko Like i da je te godine ona presuđena ninskom biskupu.¹⁵⁵ Sinoda iz 1185. donosi promjenu, ali će 1272. Lika opet doći u stanje iz 1179., tj. pripast će ninskom biskupu. Pače, spor koji je te godine završen ide u prilog mišljenju da odluka iz 1185. u pogledu Like nije bila ni provedena, ili je bar jako kratko bila na snazi. Lika je ostala u

¹⁵³ Riječ je o kupoprodajnoj povelji između samostana sv. Grgura u Vrani i Vlačine Brukonje za zemljište kod Tinja. Povelja je sačinjena u mjesecu travnju 1174. "in curia domini Miri episcopi" (CD, II, 135). Nije tada poznat neki drugi biskup toga imena. Budući da je među svjedocima zadarski nadbiskup i više drugih Zadrana, svjetovnjaka i klerika, pretpostavlja se da je ugovor potpisan u Zadru, odnosno da se i Mirejeva kurija nalazila u tom gradu.

¹⁵⁴ Usp. članke S. Kovačića (Splitska metropolija u 12. stoljeću) i M. Bogovića (Pomicanje sjedišta..., str. 11-82).

¹⁵⁵ CD, II, 164.

cijelosti pod ninskim biskupom.¹⁵⁶ Poslije 1272. to je još jasnije, što ne opovrgavaju pojedinačni izleti i drugih biskupa u Liku, jer su i nju pogađala ona nemirna vremena kada je bilo više gospodara i na vrhu državne i na vrhu crkvene piramide, otkuda su dolazila različita priznanja i povlastice u cilju prikupljanja pristalica, čime se morao poremetiti crkveni i državni red. Kada se situacija stabilizirala, opet je svaki došao u svoje granice.

Granice nisu bile stalne, a njihovo je širenje i sužavanje mnogo ovisilo o svjetovnim gospodarima.¹⁵⁷

Senj je prema svjedočanstvu arapskog geografa i liječnika Idrizija još 1153. bio lijep i bogat grad i imao mnogo brodova na moru.¹⁵⁸ Ako još tada nije bilo u njemu biskupa, njegov dolazak mogao je taj razvoj samo pospješiti. Dolaskom templara razvoj Senja svakako je bio usporen. Zbog toga će Senjani nastojati da se oslobode od te templarske nazočnosti. Dakako, kako s pravom kaže Nada Klaić, kralj je mogao templarima dati samo ona prava koja je on imao nad Senjom. Nad senjskom općinom templari nisu snagom darovnice mogli imati veća prava nego što je prije imao kraljev činovnik u Senju. Senj je već u 12. stoljeću potpuno organizirana općina.¹⁵⁹ Ona je i dalje sačuvala svoju samoupravu i ustrojstvo svoje vlasti. Templarska vlast sastojala se u tome što su držali gradsku tvrđavu i područje u gradskom okolišu, a u samom Senju pobirali neke dohotke, "dočim su se građani upravljali sami, sastajući se u vieće, te birajući sami svoje sudce (judices)".¹⁶⁰ Ipak je lokalna crkvena i civilna vlast u mnogočemu osjetila tu nazočnost međunarodnih vojnih i crkvenih snaga. Ta je nelagoda

¹⁵⁶ CD, V, 632-633, 636-637. Ninski biskup je još 1263. imao posjede na sjeveru Like, tako zemlje crkve sv. Petra koje su se nalazile uz samu granicu buške župe (CD, V, 246). Pavičić čak smatra da su tada u Sv. Petru (Supetru) bili dvori ninskog biskupa. (PAVIČIĆ, str. 21). Iz toga bismo mogli naslutiti da je ninski biskup i prije 1272. imao stvarnu jurisdikciju u Lici. A prema podacima koje imamo, spor se 1272. nije vodio između senjskog i ninskog biskupa nego između ovog posljednjeg i splitskog nadbiskupa. Kralj Stjepan potvrdio je pravo ninskog biskupa nakon što je saslušao i druge svjedoke, navodeći "quod Provincia de Lica et eius decimacio numquam ad Spalatensem Ecclesiam, sed semper et pacifice ad prefatum Nonensem Episcopum et Ecclesiam suam pertinere debet" (CD, V, 636). Godine 1342. ninski će biskup dati napraviti ovjerovljeni prijepis tih povelja u znak da i dalje inzistira na svom pravu na ta područja. (CD, XI, 17-18). Smičiklas je krivo ovdje stavio Luka mjesto Lika).

¹⁵⁷ Što se tiče južne granice imamo otpis senjskog kapetana od 25. travnja 1500. u kojem ovaj odgovara senjskom vikaru da Cesarica pripada Senju jer je tako odredio knez Bernardin, koji je ondje sa svojim stricem Martinom sagradio crkvu (I. KUKULJEVIĆ, *Listine*, str. 181).

¹⁵⁸ Usp. L. GLESINGER, *Povijest zdravstva u Senju*, SZ, 3 (1967-1969), str. 246.

¹⁵⁹ N. KLAJIĆ, *Društvena struktura kvarnerske općine u razvijenom srednjem vijeku*, *Krčki zbornik*, 2 (Krk, 1971), str. 116.

¹⁶⁰ V. KLAJIĆ, *Darovnica kralja Bele III. (IV.) krčkim knezovima za Senj jest patvorina*, VZA, I (1899), str. 269.

pojačana kada su, nakon povratka Andrije II. s (neuspjele) križarske vojne, templari za svoje usluge kralju i kraljevstvu dobili i župu Gacku.¹⁶¹

U toj templarskoj sjeni jedva se primjećuju nasljednici biskupa Mireja - Ivan I., Borislav i Ivan II.

Biskup Ivan I. (oko 1200.-1217.) na početku svoje biskupske službe polaže posebnu zakletvu vjernosti svome metropolitu.¹⁶² Zbog lošeg iskustva s Mirejom od njegova nasljednika se traži zakletva vjernosti. I ona se čuva. Drugu dvojicu posvetio je splitski metropolit Guncel (1221.-1242.). Godine 1234. još se spominje Borislav,¹⁶³ a naslijedio ga je Ivan. Prema Tomi Arhiđakonu oba su "Mađari".¹⁶⁴ To, doduše, ne mora značiti da nisu Hrvati, jer je bar Borislavovo ime čisto hrvatsko, ali vjerojatno nisu domaći ljudi, što za ono vrijeme nije rijetkost.

Prijelomna godina u odnosima Senja i templara jest 1239. Izvori govore da je te godine u prosincu grad bio osvojen i zapaljen.¹⁶⁵ Povjesničari su to do sada uglavnom tumačili navalom nekoga vanjskog neprijatelja na Senj i templare, a kao najvjerojatniji neprijatelj spominje se Venecija. Ipak mi se čini najvjerojatnijom mogućnost, na koju ukazuje Margetić, da su zapravo templari osvojili i zapalili grad. Budući da oni, kaže Margetić, nisu imali vlast u samom gradu, kada su Senjani i strani trgovci odbili plaćati templarima podavanja iz trgovačkog prometa, odlučili su ovi silom ući u grad i zaplijeniti robu na koja nisu plaćena dužna podavanja. Tom prilikom došlo je i do požara u gradu. Margetić u tom događaju vidi "labuđi pjev" templara u Senju.¹⁶⁶

Senjski su templari upali i u kraljevu nemilost, što bi moglo biti povezano ne samo s napadajem na Senj nego još prije s njihovim držanjem u vrijeme mongolske provale. Kako nam je poznato, nakon što su se Mongoli povukli, kralj se pokazuje vrlo

¹⁶¹ CD, III, 174-176. Tu se obnavlja i darovnica za Senj, ali možda nije bezrazložno spomenuti da kralj ne daruje grad Senj nego "terre castris de Sten", dakle zemlju koja se oko njega nalazi.

¹⁶² D. FARLATI, IV, 119.

¹⁶³ CD, III, 426.

¹⁶⁴ A. RAČKI, *Historia*, 176.

¹⁶⁵ CD, IV, 351.

¹⁶⁶ L. MARGETIĆ, *Iz vinodolske prošlosti - pravni izvori i rasprave*, Rijeka, 1980, str. 39.

¹⁶⁷ Usp. L. MARGETIĆ, Izvještaj Ivana Tomašića o Grobničkoj bici, *Grobnički zbornik*, 2 (Rijeka, 1992), str. 28-34. Margetić iz činjenice da je Bela IV. tražio pomoć od nekih država i od templara (koji su kod Tomašića nazvani Rođani), zaključuje da templari nisu kralju pružili traženu pomoć (Nav. dj., str. 14). Taj autor se jako trudi da dokaže kako nije bilo nekih žešćih sukoba s Mongolima. Ako je i bilo, oni nisu bili negdje drugdje, a ne na kvarnerskom prostoru. Ni u drugom radu (Vijesti iz vjerodostojnih i krivotvorenih isprava o provali Tatara u hrvatske primorske krajeve 1242., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 25, Zagreb, 1992, str. 5-14) ne spominje dokumenat iz CD, IV, 35 u kojem se govori da su templari i benediktinci iz Sv. Jurja u vrijeme tatarske provale pobjegli na Krk. U slučaju da je tada senjski kraj bio opustošen, kako govore neki

darežljivim prema Krčkim knezovima, jer su mu oni pritekli u pomoć kada je morao bježati pred Mongolima. Iako nemamo izravne potvrde da je izostala slična pomoć templara,¹⁶⁷ napadaj bana Stjepana (Babonića) na templare po kraljevu nalogu,¹⁶⁸ ubrzo nakon mongolskog povlačenja, daje nam pravo da te dvije stvari uzročno-posljedično povežemo. Sukob se izrodio u krvave okršaje plemena Babonića sa Senjanima, jer rat je zacijelo prešao granice ciljeva koji su bili razlogom sukoba. Važno je uočiti da Babonićevi sugovornici nisu templari, nego predstavnici senjske općine, koja ugovor potvrđuje svojim pečatom.¹⁶⁹ Među brojnim svjedocima nalazi se i "capitulum templariorum", što znači da templari već tada u Senju jako malo znače. I na općem planu templari u to vrijeme ne uživaju nekadanji ugled, pogotovo nakon što su kršćani zbog njihove nerazboritosti pretrpjeli 1244. teški poraz kod Gaze (Forbie).¹⁷⁰

Senj se izgleda dosta brzo oporavio nakon požara u prosincu 1239., a za vrijeme tatarske provale nije imao većih šteta. Teško bi inače bilo razumljivo da već 1248. Katalonci imaju u Senju svoj konzulat, kako bi se što bolje regulirala i zaštitila njihova trgovina.¹⁷¹ U nastojanju Senjana da se oslobode templara imali su oni podršku upravo od Krčkih knezova, koji će malo pomalo, uz kraljevu naklonost, preuzimati u Senju ulogu koju su imali templari. Nepovoljna bi za templare mogla biti i činjenica da su oni, kako stoji u ugovoru iz 1248. gdje se govori o zauzeću i spaljivanju Senja, u vrijeme tatarske provale pobjegli na Krk.¹⁷² Neobično je da se u ratu vitezovi igraju skrivača.

izvori (usp. bilj. 45), onda je velika vjerojatnost da su veliki okršaji s Tatarima bili upravo na kvarnerskom području.

¹⁶⁸ Riječ je o neprijateljstvima "inter generacionem comitis Babonek et Stephani bani et populum Sceniensem exortis iuxta templarios per preceptum domini regis" (CD, IV, 181). Mir je sklopljen u veljači 1243, dakle ubrzo nakon povlačenja Mongola.

¹⁶⁹ Taj nam se pečat nije sačuvao. Sačuvao se na povelji od 1268. Pečat je okrugao. U sredini je sv. Juraj u borbi sa zmajem, a okolo je natpis: + S. COMVNIS CIVITATIS D SCENIA (CD, V, 475).

¹⁷⁰ M. BARBER, nav. dj., str. 172-173.

¹⁷¹ R. BARBALIĆ, Brodarstvo u Senju i Podgorju kroz prošlost, SZ, 4 (1970), str. 7. Godine 1275. učinit će sličan korak i Venecija.

¹⁷² CD, IV, 351. Jasno je da takvo zaključivanje ostavlja iza sebe dosta nedokazanoga, jer nije rečeno da su svi templari pobjegli.

¹⁷³ Tako bi izgledalo po onome što smo u citiranoj građi našli. Magdić, doduše, kaže da je jedan dio grada i tom zgodom izgorio (M. MAGDIĆ, *Topografija i povijest grada Senja*, Senj, 1877, str. 53). Aleksandar Buczynski (*Gradovi Vojne krajine*, I, Zagreb, 1997, str. 10) prikazuje stvar u sasvim drugom svjetlu. On kaže: "Četrdesetih godina trinaestoga stoljeća Tatari su opustošili cijelo područje oko Senja. Tamošnji su stanovnici bili protjerani, ubijeni, ili odvedeni u roblje. Da bi se ovo područje ubuduće bolje moglo obraniti od sličnih napada i zato da bi ga ponovno napučili, Krčki su knezovi Frankopani svoje tamošnje primorske posjede odlučili naseliti porodicama sa susjednih otoka. Tim je porodicama stavljeno na raspolaganje nenapučeno područje, zajamčena im je sloboda od svih davanja, uz jedinu obvezu da područje besplatno brane

Iako Senj tada Mongoli nisu uspjeli osvojiti, templari ne vide da bi sebe i svoje blago mogli zaštititi u njemu.¹⁷³ To sve upućuje na zaključak da su Senj 1239. zapalili templari, odnosno da su oni za to krivi. Kad bi to bio netko drugi, zašto bi baš templari trebali plaćati štetu mletačkim, rapskim i krčkim trgovcima, koji su također tada bili oštećeni. Ne kaže se da štetu treba platiti senjska općina, nego upravo templari.

U to vrijeme bilježimo i na drugim mjestima sukobe s templarima. Ni pape ni kraljevi ne pružaju im više onakvu potporu kakvu su im pružali u prošlim vremenima. U tim okolnostima opada važnost templara. Bela IV. je čak povukao sve darovnice koje su njegovi prethodnici dali u prilog templara. Na pritisak sa strane on je, doduše, spomenute darovnice obnovio, što je papa 1253. potvrdio, ali jasno je bilo da oni više ne uživaju onakvu podršku kakvu su uživali za vrijeme njegova oca Andrije.¹⁷⁴ Templarima su se i dalje nastavila osporavati njihova prava na Senj i Gacku. Spor se vodio upravo između templara i kralja, a nakon što je Bela IV. povjerio upravu Hrvatske i Slavonije hercegu Belu, s ovim posljednjim. Stvar je uzela u svoje ruke papinska kurija, kamo su jedna i druga strana poslale svoje opunomoćenike. Preceptor za Ugarsku i Hrvatsku, Franko, otišao je na generalni sabor reda u Akkon, gdje mu je dana punomoć da u toj stvari zastupa red. Dogovoreno je da se templari odreknu svojih prava na Senj i Gacku, a za uzvrat dobivaju županiju Dubicu, sa svim pripadnostima, te uz to 1.500 maraka u srebru.¹⁷⁵ Nije jasno što je kraljevska kuća imala protiv templara. Moguće je da je već dala neka obećanja za Senj i Gacku Krčkim knezovima i da su oni u pozadini tog spora s templarima. Što se tiče Senjana, oni su svojim postupcima najviše zagorčili boravak. Templari su se poslije tužili da zbog njihove zlobe ondje nisu više mogli opstati, pa zato svojevrijem prekidaju spor i odriču se svih prava koja su im pripadala u gradu Senju i okrugu te na posjedu i okrugu Gacka; odriču se također i svega što su im do tada s obzirom na Senj i Gacku darovali ugarski kraljevi i hercezi te pape. Zato dobivaju 1269. županiju dubičku.¹⁷⁶

u slučaju napada s kopna ili mora. Zbog toga su ih u frankopanskim povlasticama iz idućih stoljeća nazivali *senjskim vojnicima*." Prije nego se provjeri vrela na kojima se temelji takva tvrdnja u tako nešto ne možemo povjerovati.

¹⁷⁴ U svojoj potvrdnici papa Inocent IV. piše "Magistro et fratribus militie Templi in Hungaria et Sclavonia" da je kralj Bela IV. "omnes donationes et concessionones... a predecessoribus suis factas revocandas duxisset", ali je sam poslije iste darovnice potvrdio (Georgius FEJÉR, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*, IV/2, Budae, 1829, str. 203).

¹⁷⁵ *Starine*, XXVII (1895), str. 91-92. Taj spis izgleda kao neki zapisnik. *CD* ga ne objavljuje, valjda ga drži sumnjivim. Objavio ga je A. THEINER u *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Romae, 1859, p. 311. U *CD*, V, str. 510-513. objavljena je darovnica Bele IV. od iste godine, u kojoj su detaljno opisane granice dubičke županije i prava koja templari ondje imaju.

¹⁷⁶ "Idem autem magister et fratres considerantes, cum apud Seniam propter malitiam civium profecere non possent, ceserunt spontanea voluntate ob omni lite, et omni juri quod domui

Slabija podrška viteških redova sa strane crkvenih vlasti ima svoje korjene i u tome što je sada papinstvo dobilo nove snage kojima povjeravaju ključna mjesta u svojoj strategiji obnove i obrane kršćanstva. To su prosjački redovi franjevci i dominikanci. Oni nisu vojnici, ali ipak vode ne samo misije nego i inkviziciju. Već se nalaze na najvažnijim i najosjetljivijim mjestima. Ubrzo će doći i u Senj, a moguće je da su oni u Senj već stigli dolaskom biskupa Filipa. On će, naime, zajedno s gvardijanom splitskoga franjevačkog samostana 1248. dobiti zadatak da ispita pravovjernost bosanskog bana Mateja Ninoslava.¹⁷⁷ Kako su tada takve zadatke pape povjeravali najčešće prosjačkim redovima, lako bi moglo biti da je i Filip iz njih izišao. Drugim riječima, papa Filipu povjerava "franjevački" zadatak. U Bosni su već dominikanci, a već se pripremaju da onamo idu i franjevci, jer ovi prvi nisu ispunili očekivanja. Franjevci u Senju 1272. već imaju svoju crkvu.¹⁷⁸ Toma Arhiđakon nabraja 1266. biskupe koje je unutar svoje metropolije splitski nadbiskup posvetio ili instalirao.¹⁷⁹ Budući da među nabrojenima novim biskupima nema spomena senjskog, pretpostavlja se da je tada Filip još živ,¹⁸⁰ što znači da su franjevci došli u Senj još dok je on upravljao biskupijom. Znade se da su samostan i crkva sv. Franje bili nedaleko od gradskih zidina u smjeru Senjske Drage, ali je teško odrediti lokaciju. U više navrata govori se da su uz veliki bunar i javni put.¹⁸¹ O crkvi ne znamo ništa drugo nego da je jedan od pokrajnjih oltara bio posvećen sv.

Templi competebat in predicta civitate Scenia, districtu, honore, vectigalibus et tributis, et in tota possessione ac districtu de Guechke, renuntiantes etiam omnibus instrumentis, privilegiis etc summorum pontificum et regum Belae III, Andreae et Belae IV ac Colomani regis Ruthenorum et ducis Slavoniae, super Scenn et Guechke" (Nav. mj. Usp. I. KUKULJEVIĆ, Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci Sv. Ivana u Hrvatskoj, *Rad JAZU*, 81, 1886, str. 26-27). Ne navodi odakle je taj citat izvukao.

¹⁷⁷ CD, IV, 342.

¹⁷⁸ 13. ožujka 1272. Jakov, sin svećenika Ivanka iz Senja, ostavlja oporučno "fratribus minoribus de Segnia duos ortos apud ecclesiam et ortum ipsorum ipsorum fratrum minorum et apud puteum et viam publicam" (CD, V, str. 620). Dvadeset godina kasnije (18. IV. 1292) imaju oni u Senju svoj samostan (locus) s gvardijanom (CD, VI, 81-82). Sljedeće godine spominje se Senju u izričito "conventus fratrum minorum" (CD, VII, 157).

¹⁷⁹ A. RAČKI, *Historia*, str. 212.

¹⁸⁰ U rujnu 1268. u diplomi utanačenja mira između Raba i Senja spominje se u Senju "segniensis J. archidiaconus, Crossicius archipresbyter" (CD, V, 475), ali se ne spominje biskup. Moguće je da je Filip već umro, ili je premješten na drugo mjesto. Inače prvi put susrećemo u spisima nekoga od članova kaptola upravo za vrijeme Filipa. Naime, 4. lipnja 1248. u povelji izmirenja Dubrovčana sa Senjom spominje se i biskup Filip te Mojsije arhiđakon i Matej arhiprezbiter (CD, IV, 355. Vidi: B. KRMPOTIĆ, Trgovački ugovor Dubrovnika sa Senjom 1248. *SZ*, 8, 309-317), što ne znači da kaptol nije prije osnovan. On je vjerojatno u Senju osnovan kada i biskupija. A. GULIN drži da je u početku imao par kanonika, a da ih je u 13. i 14. stoljeću već 12 (A. GULIN, *Srednjovjekovni senjski kaptol i njegovi pečatnjaci*. Pečat senjskog biskupa Martina. *SZ*, 15 (1988), str. 104).

¹⁸¹ CD, VII, str. 212; VIII, str. 544.

¹⁸² CD, XIII, str. 482.

Marku,¹⁸² a drugi sv. Jurju.¹⁸³ Franjevačka crkva u Senju izričito se naziva crkvom sv. Franje.¹⁸⁴ Može se reći da se i u Senju dogodilo ono što se zbilo i na planu opće Crkve: viteške redove nasljeđuju prosjački redovi. To je jedan zaokret u povijesti Crkve, a taj se zaokret na isti način dogodio i u Senju.

Ivan Ostojčić povezuje dolazak benediktinaca u Senj s odlaskom templara. Međutim, jedan i drugi red djeluje u Senju u isto vrijeme, samo što se za templare može približno odrediti vrijeme dolaska, a za *benediktince* se to ne može. Po svoj prilici benediktinci su u Senju već krajem 11. stoljeća, jer se na temelju sličnosti Bašćanske ploče sa Senjskom može zaključiti da su one nastale u istom duhovnom ozračju, ako ne čak i u istoj radionici.¹⁸⁵ Ostojčić misli da su templari uz crkvu sagradili sebi i samostan. Tako on tumači nastanak opatije sv. Jurja.¹⁸⁶ Začudo naš vrsni poznavatelj benediktinaca ovdje pravi nedopustivi previd. Ako su templari napravili sebi samostan, to nije onda benediktinska opatija. Upravo citat koji navodi u prilog svojoj tvrdnji, govori protiv nje. Da su ti monasi sv. Jurja nešto drugo nego templari, vidi se i iz starijih dokumenata. Naime, 14. svibnja 1245. Ivan de Metis, templarski meštar, određuje u Gackoj međe između templara i monaha sv. Jurja. On kaže da polovica imanja pripada templarima, a polovica monasima sv. Jurja.¹⁸⁷ Opat Ivan, koji se spominje, nije identičan s Ivanom de Metis, jer templari nemaju opate. Oni imaju meštra ili preceptora. Ovaj drugi Ivan je benediktinski opat samostana sv. Jurja. Isto nam kaže i ugovor između Venecije i templara 1248., jer se tu jasno razlikuju monasi sv. Jurja i članovi templarskog reda. U ugovoru stoji da su templari spremni oprostiti štetu koja je njima nanesena, ali ne i štetu koju su stanovnici Baške nanijeli monasima iz samostana sv. Jurja.¹⁸⁸

¹⁸³ ASV, *Reg. vat.*, vol. 599. f. 226v-227r. Zanimljivo je da je i u susjednoj crkvi sv. Petra postojao oltar sv. Jurja. Godine 1401. spominje se Andrija Jelmenh kao rektor oltara sv. Jurja u crkvi sv. Petra, izvan gradskih zidina. (*Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*, I/IV, Budapest, 1896, str. 324). Ta bi činjenica nekako išla na ruku onima koji kažu da je crkva sv. Petra bila franjevačka, odnosno samostanska crkva. Ipak treba uzeti u obzir da je oltar sv. Jurja u crkvi sv. Franje dao sagraditi Stjepan Frankopan, a on to nije mogao učiniti 1401. jer se tada još nije ni rodio. Prema tome nema ozbiljnih razloga za tvrdnju da je crkva sv. Petra bila franjevačka samostanska crkva.

¹⁸⁴ Usp. M. BOGOVIĆ, *Crkvene prilike*, str. 21.

¹⁸⁵ Usp. B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, str. 316.

¹⁸⁶ "Kod nje su oni za sebe uredili samostan koji se spominje 1248. u dvjema nagodbama između Mlečana i templara." (I. OSTOJČIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, vol. II, Split, 1964, str. 206).

¹⁸⁷ "dimidiarum partem templaris et dimidiarum monacis... tempore abbatibus Johanni" (*CD*, IV, 276-277).

¹⁸⁸ "exceptis dampnis datis per homines Beske fratribus, qui fugiebant a Tartaris ex monasterio sancti Georgii" (*CD*, IV, 351; Š. LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike*, *MMSHSM, JAZU*, I, Zagreb, 1868, str. 76-77). 3. svibnja postavlja se pitanje kako nadoknaditi štete. "fratribus milicie templis et monasterio sancti Georgii. (Š. LJUBIĆ, *Listine*, I, 78).

Iz gore rečenoga proizlazi da u isto vrijeme postoje u senjskom kraju s jedne strane templari, kojima pripada crkva sv. Jurja, i s druge strane benediktinci sa samostanom sv. Jurja. Suvišno je govoriti da je samostanska crkva bila također posvećena sv. Jurju. Inače se ni samostan ne bi tako nazivao.

Gdje su bile te crkve i samostani?

Iz 13. stoljeća poznate su nam u Senju sljedeće crkve: crkva (crkve) sv. Jurja, katedrala sv. Marije, crkva sv. Ivana Krstitelja i templarska crkva. Gdje su one bile i kada su sagrađene?

Crkva sv. Jurja, zaštitnika Senja, tj. ona koju je najprije Bela III., a onda i Andrija II., darovao templarima, trebala je po naravi stvari biti u Senju. Poznato je da su gradovi imali svoga zaštitnika, a gradska župa svoga, ali da su crkve obaju svetaca bile unutar uže gradske jezgre.

Druga crkva sa samostanom sv. Jurja bila je negdje drugdje.¹⁸⁹ Kao prvo nameće nam se mjesto udaljeno od Senja prema jugu, koje nosi to ime. Nema razloga sumnjati da je ondje bio benediktinski samostan. Taj se samostan počevši od 1343. često naziva "de Lisac", po otočiću Liscu, koji se nalazi kraj Sv. Jurja.¹⁹⁰ Nakon toga dodatak "de Lisac" vrlo se često upotrebljava.¹⁹¹ U prilog tezi da je jedan samostan benediktinaca bio

¹⁸⁹ O benediktincima samostana sv. Jurja pisao je Ivan OSTOJIĆ u svojoj knjizi *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. II (Split, 1964), str. 206-208. Naveo je i svu relevantnu prethodnu bibliografiju. Nakon toga imamo članak Branka KRMPOVIĆA, *Benediktinci u gradu Senju i okolici*, SZ, 8 (1980), str. 318-324. O istoj temi pisao sam i ja u više navrata: *Tri naše benediktinske opatije (Zvona, 1981/6,5)*; *Prijelazno stoljeće*, str. 69-92; *Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i Statut senjskog kaptola*, SZ, 15 (1988), str. 15-28.

¹⁹⁰ 29. kolovoza 1343. brat Andrija "de Orlandis de Sclavonia", monah samostana sv. Jurja "de Lisetz", OSB, senjske biskupije, moli da može i istom redu imati "vocem in capitulo" (Arpad BASSANY, *Regesta supplicanum*, I, Budapest, 1916, pod gornjim datumom). Prije te godine nemamo u vrelima potvrdu da se tako nazivao. U 14. stoljeću je jasno da su opatija sv. Jurja Lisačkog i opatija sv. Jurja kod Senja dva naziva za jednu opatiju (što ne mora značiti i jedan lokalitet!), ali - zbog nedostatka dovoljno izvornog materijala - ne može se na temelju onoga što sada znamo isključiti mogućnost da su to prije bila dvije različite ustanove. Sljedeći put nalazimo naziv "de Lisac" 1351. godine pri imenovanju opata Nikole (J. BARBARIĆ i dr., *Camera Apostolica*, Zagreb - Rim, 1996, str. 124, br. 124) ali je iz konteksta očit kontinuitet opatije bar od 1333. Naime, te je godine za senjskog biskupa izabran Bernard opat sv. Jurja (CD, X, 363-371), ali ga papa nije prihvatio pa se on vratio na prijašnje mjesto. Nakon njegove smrti redovnici su uz podršku Senjana izabrali za opata nekog Martina iz Krka (Reg. Vat, 212 f. 351), ali se dogodilo slično kao i u vrijeme izbora Bernarda za senjskog biskupa. Papa je prethodno rezervirao sebi imenovanje novog opata te 1351. imenovao Nikolu, opata sv. Marije de Lascreta forosinske biskupije (Reg. Vat. 207, f. 42), pa je Martina morao odstupiti. Kada je Nikola 1355. premješten za opata sv. Marije u Lokrumu, dubrovačke nadbiskupije, za opata sv. Jurja imenovan je Kuzma dotadanji opat sv. Kuzme i Damjana zadarske nadbiskupije (Reg. Vat. 228, f. 40r). Kod Kuzme se također izričito kaže da je on opat sv. Jurja Lisačkog (*de Lissa*). On 3. veljače 1360. plaća rimskoj kuriji neke pristojbe (*Camera Apostolica*, 164, br. 272).

u današnjem Sv. Jurju možemo navesti i podatak iz 1459. Te je godine rapski bilježnik zapisao da se neki stanovnik Velebita obvezao da će za franjevačku crkvu u Kamporu dovesti grede do mora "kod opatije sv. Jurja Senjskog".¹⁹² Kad bi se ta opatija nalazila u samom Senju, reklo bi se "do senjske luke" ili nešto slično. Rečenica nema nikakva smisla ako bi ta opatija bila negdje na brdu. Osim toga, nakon što je u potursko vrijeme počelo ponovno naseljavanje kraja, spominje se 1628. ondje "kloštar i crikva".¹⁹³

Ipak postoje razlozi da pitanje lokacije tog samostana još ne zaključimo. Neki pokazatelji upućuju da je opatija bila bliže Senju.

2. srpnja 1314. knezovi Krčki i Senjski, Dujam i Filip, izvješćuju mletačku vladu o svojim pregovorima s Rabljanima, s kojima su se dogovorili da će doći u njihov samostan sv. Jurja Senjskog za blagdan sv. Jurja, kada se ondje skuplja veliko mnoštvo ljudi.¹⁹⁴ Mnogo nam prikladnije mjesto za skupljanje velikog mnoštva izgleda Senj nego područje današnjeg Sv. Jurja. Zatim u Statutu Senjskog kaptola iz 1340.¹⁹⁵ spominju se opatije sv. Križa i sv. Jurja. Kada kaptol ide za blagdane u samostanske crkve, treba opatija sv. Križa poslati arhiđakonu konja, a sv. Jurja ne,¹⁹⁶ iz čega bi se dalo zaključiti da je ova druga bliže Senju.

¹⁹¹ Naziv Lisac je potpuno slavenskog podrijetla, ali neki vežu to ime s antičkom Lopsicom. Miroslav Glavičić kaže da su u vrijeme doseljenja Hrvata starosjedioci svoje mjesto nazivali Pup(b)lisca, što su Hrvati poslije pretvorili u Lisac (Civitas - municipium Lopsica, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 22, Zadar, 1997, str. 68). Ipak treba reći da stara Lopsica, pa ni Pup(b)lisca, nisu bili na tom otočiću nego na susjednom brdu pa bi se onda to brdo trebalo zvati Lisac. Čini mi se da tu još nismo u stanju donijeti zaključak. Osim toga, Glavičić poput mnogih drugih veže templarsku crkvu sv. Jurja s opatijom sv. Jurja po kojoj je bivša Lopsica dobila današnje ime sv. Juraj. Da to ne stoji, ja sam ponovno i ovdje donio dosta valjanih razloga.

¹⁹² "ad mare abbatiae Sancti Georgii de Segnia" (Sudski arhiv u Rabu, *Acta de Stantiis*, 326-327).

¹⁹³ "Sv. Juraj, dobar porat za brode male i velike... i ondi je kloštar i crikva i nekoliko kuć zidanih pustih" (R. LOPAŠIĆ, *Spomenici Hrvatske krajine*, II, MSHSM, JAZU, vol. XV, str. 211). To je prvi put da se srećemo s nazivom za mjesto pod imenom Sv. Juraj. Ime su, dakle, doseljenici našli na ovom području, a nisu ga donijeli sobom.

¹⁹⁴ "ad monasterium nostrum sancti Georgii de Segna in festo sanscti Georgii, ubi multi cnveniunt eo die." (*Listine*, I, 281)

¹⁹⁵ U sačuvanim prijepisima Statuta stoji da je napisan 1380. Međutim, analizom teksta jasno je da je on nastao 40 godina prije (v. M. BOGOVIĆ, *Crkvene prilike*, SZ, 15 (1988), str. 15-28).

¹⁹⁶ "da kapitul ima pojti s križem k tomu mojstiru na večernji Sv. Jurja i u dan k činu pomoći i dužan je dati mojstir kapitolu vsemu ovna, škopca i jednoga junca i jedan tust sir i jedan mih pun mljeka, 12 hljib i jedan mih od dva stara dobra vina. i varhu toga ima mojstir u praznik Sv. Mihovila zvati g. biskupa s kapitulom na obed u senji, jošće ima taj mojstir dati kapitolu svemu u blagdan sv. Kurila jedan star pšenice i jedan sir.... Paki... meu mojstira sv. križa senjske biskupije i kapitula da kada kapitul u blagdan našastja sv. križa bi prišal s križem tomu mojstiru, daržan je mojstir ta, tomu kapitolu dati obed, a s varhu toga daržan je opat toga mojstira u dan našastja s. Križa poslati u Senj konja po arhižakna senjske crikve i u blagdan s. Kurila dati kapitolu jedan star pšenice i jedan sir." (M. SLADOVIĆ, 186-187) Razlika: Na blagdan zaštitnika Sv. Juraj ne daje

Iako netom spomenuti razlozi nužno ne pretpostavljaju da se stvarno samostan nalazio u neposrednoj blizini Senja, jer se ljudi mogu okupljati na sajam i podalje od grada, a kanonici mogu u Sv. Juraj ići lađama pa ovdje arhiđakonu nije potreban konj, ipak se navedena teškoća time u potpunosti ne uklanja.

Možda nam u tom traženju pomaže još jedan spomen crkve sv. Jurja u Senju. Papa Inocent III. potvrđuje 23. veljače 1216. ugarskim hospitalcima pravo na crkvu sv. Jurja "de Castelluz in Segnia".¹⁹⁷ Nije, dakako, taj viteški red dobio samo crkvenu zgradu nego i nadarbinu koja je uz crkvu bila vezana. Postoji mišljenje da je riječ o napuštenom samostanu istočnjačkih monaha (bazilijanaca).¹⁹⁸ Po samoj formulaciji crkva mora biti u gradu ili bližoj okolici. Tu je premalo podataka da bismo znali tu crkvu točno smjestiti. Latinski zapis *Castelluz* odaje neku sličnost s kaštelom, ali izgleda s nekim manjim (kaštelac - kaštelić). Teško je vjerovati da bi papa darovao nekome drugome crkvu pokraj senjskog kaštela dok su u njemu još templari. S druge strane, svaki će vojni stručnjak lako doći do zaključka da je na samom Trbušnjaku, tj. na mjestu današnjeg Nehaja, i u srednjem vijeku morala biti neka utvrda iz koje se kontrolirala cijela okolica, napose kretanje po moru i Senjska Draga. Ništa se od toga nije moglo vidjeti iz kaštela uz gradska vrata. Jednako su tako u srednjem vijeku na uzvisinama pokraj grada česte crkve viteza sv. Jurja, zaštitnika vojnika. U ovom slučaju riječ je i o zaštitniku grada. Taj kaštelić zapravo je bio stari samostan monaha, možda još iz vremena rekristijanizacije, koja je s Krka išla preko Senja u unutrašnjost hrvatskog kopna. Da to ne bude čisto domišljanje, pomaže nam pismo pape Honorija III. (1216.-1227.), koji među posjede bizantskog manastira sv. Teodozija ubraja također samostan i

ručak kaptolu, ali daje i više u naturi nego bi kanonici pojeli. A uz to na blagdan sv. Mihovila daju ručak u Senju. Ne trebaju slati konja po arhižakna. Na sv. Ćirila dugovi su jednaki. Na temelju tog teksta J. Frančišković se opredijelio da je opatija bila u blizini Senja, svakako bliža nego opatija sv. Križa (Gdje je bila opatija Sv. Jurja?, *BS*, XV (1927), 489-492).

¹⁹⁷ V. *Catalogus mss. Bibliothecae regiae scientiarum Universitatis Budapestensis*, Budapest, 1894, tom. XIII, p. 94.

¹⁹⁸ Šanjek, slijedeći Japundžića, misli da je tu riječ o bazilijancima u Senju (*Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, I, Zagreb 1988, str. 62). U registrima Inocenta III. u Vatikanskom arhivu nisam uspio naći papinu potvrdu. Ni Šanjek ne navodi izvor svoga podatka. Ipak je jasno da se radi o istoj stvari. To pokreće jedno novo, kod nas neriješeno pitanje: kada su samostani na našem priobalju postali "benediktinski", tj. kada je učinjen prijelaz od tipa prvotnog monaštva na reformirano redovništvo zapadnog tipa. Na Zapadu je taj proces počeo u 9. stoljeću. Kod nas je to išlo sporije, to više što je utjecaj bizantske vlasti pogodovao čuvanju prijašnjih tradicija. Na Splitskoj sinodi 925. redovnicima je, kako je na drugom mjestu rečeno, dopušteno upotrebljavati "slavenski" jezik i pismo. Te redovnike će poslije nazvati benediktincima glagoljašima, a u stvari se radi o redovnicima koji su, u vrijeme kada se zapadno redovništvo obnavljalo po uzoru na zapadnu (benediktinsku) redovničku regulu, sačuvali svoje prijašnje običaje. Takva vrst redovnika mogla je biti i u Jurandvoru i u Senju u vrijeme nastanka Bašćanske, odnosno Senjske ploče.

crkvu sv. Jurja "de Casteliz" kod Senja.¹⁹⁹ Dakle, upravo o čemu je gore riječ. Kao strateško mjesto razumljivo je da je ono bilo pod kontrolom templara, a kada su se oni već sredinom 13. stoljeća počeli povlačiti iz Senja, godine 1253. papa daje crkvu sv. Jurja senjskom kanoniku Šimunu "de Musca".²⁰⁰ Po svoj prilici Trbušnjak se po toj crkvi zvao Brdo sv. Jurja. Naime, godine 1515. kralj Vladislav daruje komendatarnom opatu sv. Jurja, otočkom biskupu Vinku de Andreisu, među ostalim i posjed na Brdu sv. Juraj.²⁰¹ To znači da je ta crkva poslije došla u vlasništvo opatije. U vrijeme dok je opatija bila u snazi, mogla je obnoviti za svoje potrebe ostatke starog samostana (kaštelića), jer je i za nju značilo mnogo imati crkvu i prostorije nadomak jednog razvijenog grada kakav je bio Senj. Tako je zapravo opatija dobila dva samostana. Da ne bude zabune, onaj matični zvao se sv. Juraj *Lisački* (de Lisac), po istoimenom otočiću kraj današnjeg naselja Sv. Juraj. Poslije ćemo na tom senjskom brdu naći samostan sv. Dujma. Zanimljivo je da je 1550. uz naziv sv. Dujma napisala druga ruka: sv. Jurja,²⁰² što također potkrjepljuje slutnju da se iza toga novijeg naziva krije stari samostan s crkvom sv. Jurja na senjskom brdu.²⁰³

Za sada je jedini logični zaključak, izgleda, da je od 14. stoljeća riječ o jednoj opatiji koja je imala dvije crkve posvećene sv. Jurju i dva redovnička boravišta. Prije toga moguće su različite kombinacije. Jedna od njih jest da se prvotni jedinstveni monaški samostan u vrijeme gregorijanske reforme u drugoj polovici 11. stoljeća podijelio na pristalice i protivnike reforme. Prvi su prihvatili benediktinsko pravilo i uključili se u zapadni tip monaštva te osnovali svoj samostan; drugi su ostali i dalje po staroj istočnjačkoj reguli. No, ti se nisu mogli dugo održati u novom ozračju i nakon nekog vremena samostan je ostao prazan, ali je uz njega i dalje bila vezana nadarbina. U vrijeme križarskih ratova dobiva nadarbinu toga napuštenog samostana viteški red ugarskih hospitalaca (1216.), a uskoro nakon toga vraća se samostan pod upravu jednog bizantskoga sjedinjenog manastira (sv. Teodozija). To povezivanje s Istokom pokazivalo se papinstvu prikladnim u prvim desetljećima nakon uspostave Latinskog carstva na Bosporu (1204.), tj. kada je postojala neka nada za sjedinjenje Pravoslavne s Katoličkom crkvom. Nakon toga crkvu i samostan dobivaju senjski templari. Od njih prelazi na kaptol (1253.), odnosno jednoga od kanonika, a u dogledno vrijeme došlo je opet do

¹⁹⁹ M. JAPUNDŽIĆ, Istočno-bizantski obred u hrvatskim krajevima, *Mandićev zbornik*, Hrvatski povijesni institut, Rim, 1965, str. 102-103.

²⁰⁰ Usp. ASV, Rag. Vat. 23, f. 121v, ep. 842.

²⁰¹ "in monte videlicet Sancti Georgii sitis" (pergamena u Biskupskom arhivu u Senju).

²⁰² Usp. M. BOGOVIĆ, *Prijelazno stoljeće*, str. 85. Valja napomenuti da još tada nije započeta gradnja kule Nehaj (usp. M. KRUHEK, *Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995, str. 163-164).

²⁰³ To svoje razmišljanje držim samo jednim pokušajem da se od malo podataka stvori koherentna cjelina. Takvi pokušaji često ne uspiju. Taj rizik preuzeo sam i u ovom slučaju.

povezivanja tog samostana i crkve s onim koji je u 11. stoljeću pristao uz gregorijansku reformu i uključio se u zapadno monaštvo benediktinskog tipa. Tako od tada postoje dvije lokacije, ali jedna jedinstvena opatija, koja se katkada naziva po samostanu koji je na Brdu sv. Jurja (Trbušnjak), a nekada po onome kraj otočića Lisac (današnji Sv. Juraj).

Kako je već rečeno, godine 1269. templari su dobili nadoknadu za Senj, a sva je prilika da su iz njega otišli i prije. Prava koja su oni imali nad Senjom i okolicom, postupno će preuzeti Krčki knezovi. Ovi će odmah u Senj dovesti franjevce. Njima će sagraditi samostan s crkvom sv. Franje. Već 1272., kako je gore rečeno, oni imaju u blizini sjevernih gradskih vrata crkvu i kuću. Budući da je odlazak templara i dolazak franjevacu vremenski vrlo blizak, nije bezrazložno misliti da su franjevci došli upravo na ono mjesto gdje su prije bili templari. Tako u stvari franjevci, a ne benediktinci, dolaze na njihovo mjesto. Kao gospodari grada jasno je da su templari bili ondje gdje će se postupno razviti kaštel. Gospodarske kuće bile su im na prostoru današnje Travice, tj. na prostoru gdje će se poslije nastaniti franjevci i sagraditi sebi ondje crkvu i samostan.

Od benediktinskih opatija u biskupiji je u izvorima poznata za to vrijeme samo ona sv. Jurja, ali su vjerojatno i tada postojale opatije sv. Križa u Senjskoj Dragi i sv. Nikole u Otočcu.

Crkva sv. Marije u Senju spominje se prvi put 20. lipnja 1271. Tada su Senjani pred njom izabrali kneza Vida Krčkog za svoga trajnog gospodara i upravitelja.²⁰⁴ Ne spominje se da je to bilo pred katedralom. Tek 1345. neizravno doznajemo da je stolna crkva posvećena sv. Mariji, jer se tu spominju kaptol i kanonici sv. Marije,²⁰⁵ a druge crkve u Senju nisu imale kanonike osim one stolne. No crkva sv. Jurja koju su dobili templari, nije mogla ni biti katedrala. Nije, naime, u skladu s kanonskim propisima da se katedralna, odnosno stolna crkva daje na upravu nekome drugome osim biskupu. Ali crkvi gradskog zaštitnika pripada također središnje mjesto u gradu. Tri godine prije spomena crkve sv. Marije nalazimo na jednoj povelji pečat grada Senja na kojem je lik sv. Jurja,²⁰⁶ što jasno pokazuje da je taj svetac već u 13. stoljeću zaštitnik grada.

Ako su, dakle, u samom središtu grada trebale biti obje te crkve, postavlja se pitanje: gdje su one bile?

Poznato je da su u tom središtu bila dva tornja, s pravom pretpostavljamo da su to dva tornja spomenutih dviju crkava. Jedan je bio pred današnjom katedralom i navodno je na njemu bilo napisana godina 1000. Drugi toranj bio je do Drugoga

²⁰⁴ "ante ecclesiam beate virginis Marie.. eligimus in potestatem perpetu[o et rectorem]" (CD, V, str. 597-598). Krčki knezovi dobit će "jura patronatus ecclesiarum de Corbauia et de Scenya" (CD, VI, 654). V. o tome M. BOLONIĆ, Samostani i patronat u Senjskoj biskupiji, SZ, 5 (1971-1973), str. 232-236.

²⁰⁵ CD, XI, 202.

²⁰⁶ CD, V, 575.

Sl.15. Prostor oko katedrale na Valvasorovoj slici Senja iz godine 1687.

svjetskog rata u sastavu župnog stana, koji je do biskupa Ožegovića služio kao biskupska kurija.²⁰⁷ Iz tlocrta te zgrade naslućuju se obrisi sakralne građevine, odnosno crkve. Tu bismo mogli naći jednu od dviju crkava. Druga je na prostoru današnje katedrale. Od njezina najstarijeg dijela ostao je kameni zid koji je bio uz stari toranj, a ostali dio pročelja zidan je ciglom. Bez sumnje je to noviji dio, nadozidan nakon rušenja, odnosno požara koji su bili 1239. i 1280. godine. Stari toranj srušen je 1826. i na njegovom mjestu sagrađen je drugi, koji je opet srušen 1900., kada je sagrađen ovaj današnji. Opće je uvjerenje da je stolna crkva bila na mjestu na kojem se ona i danas nalazi. Ipak po obliku svetišta ne bi se to nikako dalo zaključiti. U onako tijesnom svetištu nisu se mogle održavati svećane biskupske mise. Ona više liči na crkvu jedne župske ili redovničke zajednice, pogotovo redovnika nekog viteškog reda u kojem su brojniji nesvećenici nego svećenici, tj. brojniji su oni kojima je mjesto u lađi a ne u svetištu. Pače, današnja katedrala nije imala sakristiju uz svetište, nego vjerojatno uz lađu. Mogla bi ta crkva bila istovjetna s onom templarskom crkvom o kojoj govori spis od 13. lipnja 1233. kada je održano sudište "pred templarskom crkvom u Senju".²⁰⁸ U obnovi nakon požara 1239. crkva je morala biti ponovno posvećena, kada je mogla dobiti novog zaštitnika, tj. susjedne stolne crkve koja više nije obnavljana kao crkva nego kao biskupska kurija, sačuvavši i dalje toranj, koji je i ovdje bio najotporniji na požar. Zapravo je došlo do

²⁰⁷ Usp. M. VILIČIĆ, *Grafička rekonstrukcija katedrale sv. Marije u Senju*, SZ, 3 (1967-1968), str. 54-87; M. VILIČIĆ, *Arhitektonski spomenici Senja*, Rad JAZU, br. 360 (1971), str. 97-98.

²⁰⁸ "Actum Signie coram Templi ecclesia" (CD, III, str. 460).

objedinjavanja dvaju sakralnih prostora u jedan, kada je prevagnulo ime "jačeg" sveca, tj. sv. Marije. U tom smislu bi se skup iz 1271., kada su Senjani izabrali Krčkog kneza za svoga trajnog gospodara i upravitelja, mogao biti pred istom crkvom koja se spominje 1233., ali sada je ona posvećena Majci Božjoj. Predaja koja svjedoči da je ona bila posvećena sv. Jurju povlači se do u novi vijek. Činjenica je da se još u 17. stoljeću češće spominje da je katedrala posvećena sv. Jurju. I pored toga što je sv. Juraj imao crkava i izvan grada, on se svakako posebno i dalje štovao u samom gradu, i to u stolnoj crkvi.²⁰⁹ Takvo mišljenje može se lako povezati s tezom da je paljenje grada 1239. sa strane templara bio zapravo njihov labuđi pjev u Senju, odnosno da je od tada biskup mogao raspolagati s cjelokupnom crkvenom gradskom jezgrom.

Godine 1271. spominje se i crkva sv. Ivana Krstitelja.²¹⁰ Njezina nam je lokacija poznata jer je do danas sačuvana, samo što služi u neliturgijske svrhe.

III. PLODOVI PAPINA PISMA

1. *Glagoljski spomenici 14. stoljeća*

Nema sumnje da je pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu dalo novi poticaj životu glagoljice i u Senju. Ipak to ne možemo dokazati onovremenom izvornom građom. Općenito uzevši, kada se znade koju je ulogu Senj imao u povijesti našeg glagoljaštva, ne možemo reći da su nam u onoj mjeri sačuvani izvori, pogotovo ne oni knjiške naravi, koja bi odgovarala takvu njegovu značenju.

Novi trag glagoljice u Senju nalazimo gotovo jedno stoljeće nakon spomenutoga papinog pisma. Radi se o spomeniku iz 1330. na crkvi sv. Martina u Senju (v. niže među natpisima). Međutim, ni nakon toga nemamo nekih brojnijih tragova glagoljice u Senju.

Nema sumnje da je glagoljicom pisan i statut senjskog kaptola iz godine 1340. Nije sačuvan glagoljski original, ali je na latiničnom prijepisu, koji se nalazi u Arhivu HAZU br. II. d 10, zapisano: "Bi ovo skopiano s glagolskoga na naš Dalmatinski jezik pravo i verno."²¹¹

²⁰⁹ Više o tome u mom radu Sveti Juraj i Senj, *SZ*, 19 (1992), 25-34. Još u prošlom stoljeću postojala je kraj katedrale crkva sv. Jurja. No to nije srednjovjekovna crkva toga sveca. Tu je crkvu zapravo preselio s Brda sv. Jurja (Trbušnjaka) graditelj Nehaja. Kao i u slučaju crkve sv. Franje izvan zidina, ona je srušena, a unutar zidina sagrađena druga, vjerojatno istih dimenzija kakva je bila prijašnja.

²¹⁰ *CD*, V, str. 617. Jedna povelja izdana je "ante ecclesiam sancti Joannis Baptistae".

²¹¹ Mislim da nema više razloga stavljati taj statut u 1380, jer mnoge pojedinosti iz njega mogu se razumjeti tek ako ga se datira godinom 1340. (V. Mile BOGOVIĆ, Crkvene prilike u Senju u 14. stoljeću i statut senjskog kaptola, *SZ*, 15 (1988), str. 23.)

Gradski statut iz 1388. pisan je na latinskom jeziku, kao što su se u tom stoljeću pisale povelje izdane od senjskih notara.

Benediktinski samostani kraj Senja (sv. Juraj, sv. Križ i - ako je postojao - sv. Dujam) ubrajaju se u glagoljaške samostane. U Češkoj je postojala predaja koju je zabilježio Bohuslaw Bilejowsky u svojoj crkvenoj kronici, da je češki kralj Karlo IV. iz Senja dobio prve benediktince za glagoljaški samostan u Pragu (kasnije prozvan Emaus). Vjekoslav Klaić prihvatio je to kao činjenicu i nagađa da je Karla na gradnju samostana potakao njegov boravak u Senju 1337. Ostojić to donosi kao jedno mišljenje, ali osobno drži da su u Prag otišli benediktinci iz Tkona, odnosno Čokovca.²¹²

Za tvrdnju da su senjski benediktinci bili glagoljaši, imamo potvrdu početkom 15. stoljeća. Naime, 1413. svećenik Vuk ostavlja svoj glagoljski misal crkvi sv. Jurja "in Lesac" kod Senja,²¹³ što očito znači da se takav misal ondje upotrebljavao.

Vremenski vrlo blizu stoji još jedan važan senjski glagoljski spomenik - Lobkowiczov glagoljski psaltir. Pisao ga je u Senju žakan Kirin. Prema Mariji Pantelić to je prvi datirani i locirani kodeks s kolofonom samoga pisara na posljednjem glag. foliju 159: *Se pisa Kirin žakan...let6 G(ospod6)nih6 Č.T.L.Z. (=1359) kada te knigi biše pisani i dopisaše se v s(ve)tom6 Kuzmi i Dameni v Seni.*²¹⁴ Budući da je riječ o knjizi koja je namijenjena laicima, jasno je da je glagoljica bila poznato pismo i izvan svećeničkih krugova.

Iz 14. stoljeća, dakle, sačuvana su tri vrijedna glagoljska spomenika u Senju. Unatoč toj škrтости spomenika, možemo reći da je i za to stoljeće potvrđena široka glagoljaška praksa, jer su spomenici različite naravi: jedan je kameni natpis, drugi pravni spis i treći liturgijska knjiga.

2. Pisarna

U 14. i 15. stoljeću na našem području postoje već renomirani glagoljaški skriptoriji i pisci, iako su pozitivni podaci o njima vrlo škrти. Ističu se imena Novaka Disislavića, Bartola Krbavca i popa Martinca. Novo razdoblje života glagoljice u Senju otvara se koncem istog stoljeća, kada je kralj Žigmund 25. lipnja 1392. dao senjskom kaptolu pravo pečata, čime je on postao vjerodostojno mjesto ili "locus credibilis". Kaptol je izdavao i glagoljske i latinske isprave, prevodio ih s jednog jezika na drugi, a surađivao je i s gradskim notarom, koji je često bio član senjskog kaptola. O toj

²¹² V: I. OSTOJIC, Benediktinci glagoljaši, *Slovo*, 9-10 (1960), str. 26-27 i 30. S tim mišljenjem slaže se i Hercigonja.

²¹³ P. RUNJE, *Prema izvorima*, Zagreb, 1990, str. 88.

²¹⁴ M. PANTELIC, Senjski Lobkowiczov glagoljski kodeks iz 1359. - prototip srednjovjekovnih "liber horarum" za laike, *SZ*, 8, str. 355-368.

djelatnosti senjskog kaptola pisao je do sada najtemeljitiije Ante Gulin,²¹⁵ ali se nije služio upravo glagoljskim listinama. U nekom smislu mogli bismo reći da je povlasticom pečata kaptol otvorio svoju pisarnu u Senju.

Pogledajmo djelatnost te pisarne.

a. Liturgijske knjige

Kada je Dubrovačka Republika odlučila uvesti staroslavensku (glagoljsku) liturgiju u svoje seoske župe, obratila se biskupima u Senju i Krku. Poznato nam je da je iz Krka išao na područje Dubrovačke Republike vrbnički pop Mavro, za kojega je žakan Blaž napisao glagoljski brevijar, a iz Senja su ondje boravili u razmaku od 1453. do 1476. trojica senjskih svećenika: Jakov, Matej Borčić i Bernard. Pisar Mavrova brevijara, žakan Blaž, najvjerojatnije je ista osoba koja će poslije doći u Senj i osnovati glagoljsku tiskaru. Zanimljiv je podatak da je prije Blaža u Senju djelovao glagoljski pisar, koji je 1456. napisao misal upravo za njegov Vrbnik.²¹⁶ Bio je to senjski arhiđakon Toma. Možda bismo u Blažu trebali gledati nasljednika spomenutog arhiđakona, tj. voditelja njegove pisarne.

Malo začuđuje da se znanstvenom svijetu osim Lobkoviczova psaltira i misala spomenutog arhiđakona (Vrbnički II), ne veže uz Senj nijedan drugi glagoljski kodeks, ni po mjestu nastanka ni po mjestu boravka. No, zacijelo ih je bilo, a vjerojatno ih i sada ima, samo što ta veza nije otkrivena.

Pri sređivanju Biskupijske biblioteke u Senju nađena su dva glagoljska fragmenta koja su nekoć poslužila za uvez drugih knjiga. Za jedan je od njih Marija Pantelić sa sigurnošću ustvrdila da pripada Kukuljevićevu (Vinodolskom) brevijaru iz 1485. koji se sada čuva u arhivu HAZU. Za drugi fragment brevijara ne može odrediti ni vrijeme ni podrijetlo, ali svakako ga stavlja u 15. stoljeće. Iz tog se daje zaključiti da je Vinodolski brevijar također bio u Senju, ali kada je prestao biti liturgijska knjiga, izgubio je na vrijednosti i dan nekoj siromašnjoj župi ili svećeniku koji nije mogao nabaviti suvremeni tiskani glagoljski misal. Ta "ispomoć" središnjice odrazila se tako da je Senj ostao bez starih glagoljskih knjiga. Osim toga, otkako su liturgijske knjige rusificirane u 17. stoljeću, među senjskim klerom staroslavenska služba Božja gubila je na ugledu jer je izgledala kao otvorena vrata prema pravoslavlju. Tako već 1692. imamo u Otočcu kapelana koji služi misu iz latinskog misala. U prošlom stoljeću poraslo je među znanstvenicima zanimanje za glagoljicu, ali nije i među senjskim klerom. Tako je

²¹⁵ A. GULIN, Srednjovjekovni senjski kaptol i njegovi pečatnjaci - pečat senjskog biskupa Martina, *SZ*, 15 (1988), str. 91-107; A. GULIN, Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjega vijeka, *SZ*, 15 (1988), str. 29-39.

²¹⁶ D. KUKALJ, *Glagoljski misal Toma arhiđakona senjskog*, (pretiskano iz "Croatia sacra"), Zagreb, 1936.

Kukuljević u Senju mogao dobiti glagoljske građe, a i sam Franjo Rački, senjsko-modruški svećenik, dosta mu je te građe slao u Zagreb, a da nije registrirano što je poslano iz Senja.

I to bi mogao biti jedan od razloga da je tako malo glagoljskih liturgijskih kodeksa vezano uz Senj.

b. Pravni spisi

Već je gore rečeno da je Statut Senjskog kaptola, pisan oko 1340., bio na glagoljici. Od listina koje su objavili Kukuljević i Šurmin sedamdesetak ih je, po sadržaju ili po mjestu izdavanja, vezano uz Senj. U Kukuljevićevo vrijeme njih 46 nalazile su se u Senjskom kaptolskom arhivu, a sada nema nijedne. Navodno su se nalazile za vrijeme Drugoga svjetskog rata u prostoriji iza glavnog oltara katedrale, koja prostorija je uništena.²¹⁷

Od bogate glagoljske građe pravnog karaktera koja se čuvala u senjskom biskupijskom arhivu, danas je ostala samo kaptolska "Kvaderna"²¹⁸ i oporuka Tome Partinića iz 1445.²¹⁹ Kvaderna koja nam je sačuvana, pisana je u 16. i 17. stoljeću. Koncem 17. stoljeća već se potpuno prelazi na latinicu. Ukoliko se piše još glagoljicom, ona se dosta miješa s bosančicom. Iz Kvaderne doznajemo ne samo za imovno stanje senjskog kaptola nego i za brojne lokalitete u Senju i opće gospodarsko stanje u vremenu kada je pisana.

Oporuka Toma Partinića sadržajno nije vezana uz Senj, a sačuvana je samo u kasnijem prijepisu.

3. Tiskara

Naši glagoljski pisci pratili su dobro što se zbiva na planu europske kulture. Kada je pronađeno tiskarsko umijeće, glagoljica je imala šanse da opstane kao pismo samo ako se uspije koristiti tim pronalaskom. Glagoljaši su bili toga svjesni i već 1483. priredili su prvu hrvatsku i slavensku tiskanu knjigu: glagoljski misal. Tiskanje je dovršeno 22. veljače spomenute godine, ali nigdje nije zabilježeno gdje je tiskan i tko ga je tiskao. Tiskan je tako savršenom tehnikom da ga u tome nije dostiglo nijedno izdanje do

²¹⁷ Dr. Josip Burić mi je pričao da je za vrijeme rata od 1941. do 1945. vidio na stolu u kancelariji jedan svežanj glagoljskih rukopisa, ali se on nije usudio u to dirati jer je kancelar zabranio svima da u to diraju. On drži da je sve to stradalo za vrijeme bombardiranja biskupskog dvora. Prije rata prof. Stjepan Ivšić je napravio fotokopije tih listina, nakanio je pripremiti novo, popravljeno i prošireno izdanje *Hrvatskih listina* (nakon Kukuljevića i Šurmina), ali nije zacrtano uspio ostvariti.

²¹⁸ KAS, *Kaptolske knjige*, br. 2.

²¹⁹ KAS, fasc. I, br. 1 i BAS, fasc. A, br. 1.

Sl. 16. Lik Blaža Baromića prema zamisli akad. slikara Ivana Balaževića.

Parčićeva misala iz 1893. Predložak za misal bio je Misal kneza Novaka Disislavića, koji je svoj rukopisni misal dovršio u Ličkoj Ostrovici godine 1368. O mogućem autoru i mjestu tiskanja napisana je obilna literatura. Kao moguća mjesta tiskanja spominjana su: Kosinj, Modruš, Izola (Istra) i Venecija. Imajući u vidu tehničke i estetske elemente, najvjerojatnije je tiskanje bilo u Veneciji, jer teško bi bilo povjerovati da je u to vrijeme tako u svakom vidu dobro priređena i dotjerana glagoljska knjiga mogla biti tiskana negdje drugdje. Ipak nema sumnje da je ona djelo naših glagoljaša, a najvjerojatnije podrijetlom s područja senjske i krbavske biskupije.²²⁰

Poslije Prvotiska izlazi glagoljski brevijar godine 1491., za koji također nije poznato ni gdje je tiskan ni tko ga je priredio za tisak.²²¹

Prvi je poznati senjski tiskar Blaž Baromić. Svoj zanat izvježbao je pišući najprije u Vrbniku glagoljski brevijar za popa Mavra. Brevijar je dovršen 1460., kada je Blaž još bio žakan (klerik - svećenički pripravnik). Onaj koji je svojom rukom jednu knjigu napisao, osjetio je što znači blagodat izuma tiska. U Vrbniku je bila vrlo plodna

²²⁰ Pretisak je *Misala* izišao 1971. u Zagrebu pod naslovom *Misal po zakonu rimskoga dvora 1483.* (izdavači Liber i Mladost). U dodatku su studije najpoznatijih stručnjaka.

²²¹ Pretisak pod naslovom *Brevijar po zakonu rimskoga dvora 1491.* priredili su suradnici HAZU Ivan Bakmaz, Anica Nazor i Josip Tandarić. Anica Nazor je u popratnoj studiji iznijela razna mišljenja o mjestu tiskanja.

Sl. 17. Lik Blaža Baromića prema zamisli slikarice Vjere Reiser (Autorska glagoljska mapa *Oče naš*, Zagreb, 1994.).

glagoljaška škola (skriptorij) pa ga s pravom Jagić naziva maticom glagoljaštva. Ipak je ondje samo seoski kaptol. Stolni kaptol u Krku bio je latinaški. Tako su perspektivniji i sposobniji glagoljaši s Krka dolazili u Senj, gdje su kanonici i biskup bili glagoljaši. Pogotovo se u Senju pokazala potreba dobrih glagoljskih pisaca i poznavatelja staroslavenskoga liturgijskog jezika (hrvatske redakcije) nakon što se pojavilo tiskarstvo. U Senju je bilo više takvih svećenika i kanonika, ne samo iz unutrašnjosti biskupije nego također s otoka Krka. U isto vrijeme kad i Baromić, spominje se u Senju i kanonik Blaž iz Baške, a među radnicima u Senjskoj glagoljskoj tiskari naći ćemo i Gašpara Turčiča, također s Krka.

Nakon 1484. susrećemo popa Blaža među senjskim kanonicima. Radi se tu o krugu ne samo učenih nego i razmjerno imućnih ljudi koji su shvatili prednosti tiskarskog izuma i potrudili se da se njime okoriste. Jedan od njih, a bio je to upravo Blaž, trebao je otići u susjednu Veneciju, gdje je tiskarsko umijeće dostiglo već zamjernu razinu, i naučiti kako se taj posao radi. To se najbolje nauči tijekom rada, pa je odlučeno da se ondje tiska jedna knjiga - glagoljski brevijar. Nesumnjivo je već tada bila nazočna misao da se ondje nabave potrebni instrumenti te da se to umijeće presadi i u Senj.

Posao oko tiskanja brevijara dovršen je 13. ožujka 1493. Datum je utisnut na kraju brevijara (u kolofonu), gdje piše: "Svršenje brevieli hrvackih' Stampani v' Benecih' po meštre Andree Torežane, korežani po pre Blaži Baromići kanongi crikve sen'ske na dni 13 miseca marča 1493."

Brevijar Blaža Baromića tiskan je na 544 lista formata šesnaestine. To je tip brevijara franjevačke redakcije. Franjevci su, naime, kao putujući propovjednici i misionari, velike molitvene knjige koje su rabili za molitvu u koru, sveli na jednu manju i kraću (brevis - kratak), kako bi je mogli nositi svuda kuda su išli, te se njome služiti i

za privatnu molitvu. Sačuvano je 5 primjeraka Baromićeva brevijara: dva u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, jedan u Državnoj biblioteci u Münchenu, jedan u biblioteci Parma u Schwarzauu (Austrija) i jedan u Sibiuu (Rumunjska).

Blaž se javlja ne samo kao pisar nego i kao pravnik. Rješavao je također spor oko opatije sv. Križa u Senjskoj Dragi. Izgleda da je ona oduzeta Frankopanovu kapelanu Ivanu i predana senjskom kaptolu, u čije je ime opatijskom nadarbinom upravljao arhidakon. U tom kontekstu mogla bi se tumačiti ona rečenica: "Archidiaconus autem ... habitabat in Draga seu Valle et ibi Typographia glagolitica fuit".²²²

Senjski kanonik imenom Blaž spominje se još 6. veljače 1512. "kada ja pop Blaž idoh za kapitul' v' Liku, i pridoh' pod' Belaj". Vjerojatno je to neki drugi Blaž, npr. onaj iz Baške koji se spominje 1491. na reljefu Presv. Trojstva u senjskoj katedrali, jer se ovdje ne spominje prezime, a i teško je vjerovati da bi Baromić te godine bio sposoban ići u Liku na sudište, a ne bi nekoliko godina prije bio nazočan u radu Senjske glagoljske tiskare (1507./8.).

Baromić je nedavno dobio i svoju ulicu u Senju. Čekao je na to 500 godina.

Vraćajući se u Senj, nakon dovršena brevijara, Baromić je želio taj posao nastaviti na našem tlu i sa svojim ljudima. Iz Venecije je zacijelo uz znanje ponio i neke potrebne tiskarske instrumente.

Uz brevijar najpotrebnija je knjiga misal. Taj zadatak stajao je pred njim i ekipom koju je okupio oko sebe. To je prva knjiga koja je izišla iz novoosnovane tiskare u Senju. Osim misala poznato nam je još šest knjiga iz Senjske glagoljske tiskare. Nabrojimo ih sve:²²³

MISAL, 1494.²²⁴

Incipit (prve riječi) u misalu: *Počētie misala po zako/nu rimskoga dvora nedile/prve...*

Kolofon (zadnje riječi): *č. · u. · p · g. (=1494.)/miseca avgusta danb .ž (=7)/ovi misali biše početi i s/vršeni v Seni. kraljujući ta/da svitlomu kralju ugrs/komu Ladislavu. i sidečiltada na prestle apusto/lskomb svetmu ocu Aleks/andru papi šestmu. A biše /štampani s dopušćen emb i vollju gna b(iskup)a. od dmona Blaža B/aromića i domina Salvest/ra Bedričića. i žakna Gašp/lara Turčića b(og)b nasb spasi/Amenb/*

²²² Arhidakon je, naime, stanovao u Dragi ili Valle i ondje je bila glagoljska tiskara), - kako je zabilježeno u zapisniku kanonske vizitacije senjskog kaptola godine 1751. (usp: V. KRALJIĆ, Novi arhivski nalazi o glagoljskoj tiskari u Senjskoj Dragi, *SZ*, 6, str. 77-80.)

²²³ U ovom pregledu slijedim katalog izložbe *Zagreb riznica glagoljice* (Zagreb, 1978). Katalog je redigirala Anica Nazor, najbolji poznavatelj djela Senjske glagoljske tiskare.

²²⁴ U povodu 500. obljetnice HAZU je 1994. objavila pretisak *Misala*.

Sačuvana su 3 primjerka, i to jedan u Budimpešti (bibl. Szechenyi), drugi u Lenjingradu (GPB; Berč. 2) i treći u Cresu (Samostan franjevac konventualaca). Ove godine izlazi ponovljeno izdanje, odnosno pretisak tog misala.

Za *Naručnik plebanušev* iz 1507. znamo da je tiskan u kući Silvestra Bedričića. Ovdje se ne kaže gdje je točno bila smještena tiskara. Svakako je moguće da je ona bila u Blaževoj kući. Štefanić misli da je Blaž svoju kuću ostavio svome stričeviću popu Matiji Baromiću. Matej ju je 1527. oporučno ostavio kaptolu. U "Kvaderni" Senjskog kaptola spominje se Baromićeva kuća na Cimiteru, što znači da bi ta kuća bila negdje na prostoru od Sakralne baštine do Muzeja.

Blaževo je ime na prvom mjestu, pa možemo reći da je glavnina posla pri osnivanju tiskare pala na njega. S druge strane vidimo da on u svom radu nije tako osamljen, kao npr. poslije Šimun Kožičić Benja u Rijeci, jer postoji već jedna skupina ljudi koji rade na istom poslu.

SPOVID OPĆENA, 1496.²²⁵

Blaževa uloga u tiskari još je izrazitija kod *Spovidi općene*, gdje se u kolofonu samo Blaž spominje kao tiskar: *Ja pop Blaž Baromov sin stampah ovu spovid. Knjižica je tiskana godine 1496.*

Knjižnica od 36 listova u formatu šesnaestine prijevod je popularnog priručnika za obavljanje ispovijedi "Confessionale generale" koji je napisao M. Carcano (+1485.), znameniti propovjednik i duhovni pisac iz Milana.

Incipit: *Počine spovidb općena. ča est/načinb ki ima držati čkb na ispita/n e konšencie kad se oće ispoviditi /složena po čast nomb gdni fra Mih/ovili teologu z Milana reda svetoga Frančiska.*

Kolofon: *Ja popb Blažb Barmvb sinb z Vr/bnika stampahb ovu spovidb. a st/umači ju s kniğb latinskihb počtov/ani gdnb Ekovb Blažiolovičb na le/tb gnih č u p e (=1496) aprila .i. .d. (=25) danb/.*

Senjsko muzejsko društvo izdalo je 1978. pretisak ove knjižice, a sljedeće godine i latiničnu transkripciju glagoljskog teksta sa stručnom obradom Anice Nazor.

U drugoj fazi djelovanja Senjske tiskare, tj. onoj iz 1507/1508. ne susrećemo nigdje ime Blaža Baromića.

NARUČNIK PLEBANUŠEV, 1507.

Knjiga od 117 listova u formatu osmine. To je prijevod glasovitog i raširenog teološkog priručnika "Manipulus curatorum" što ga je u 14. st. napisao Španjolac Guido de Monte Rocherii. Na hrvatski ga je prevelo više anonimnih redovnika kojih *imena ne izriču se za ukloniti se tašće slave.*

²²⁵ Senjsko muzejsko društvo objavilo je 1978. pretisak pod naslovom: *Spovid općena*, Senj 1496. Pretisak i transkripciju priredila je Anica Nazor.

Incipit: *V ime božie amenb. letb bložihb č.f.ž. (=1507) miseca mae dan .j. (=30) počine štampa ovi/hb knjig...*

Kolofon: *Ove knige ke se zovu Na/ručnikb plebanuševb biše štampane v Seni po nareen ju pločtovanoga gdina Silve/stra Bedričiča arhižakna/i vikara sen skoga. na tlikb t/rudb od mnogo redovnikovb prlošenb i po mnogo gospode pot/aknen ju. doprotumačene po več/e našega ezika redovnikihb/i za istnu nikihb meštarb i d/oktorb kihb imna ne izriču sel za ukloniti se tšće slve. ke/knige bše komponene i koreže/ne po domini Urbani z Otočcali po Tomasu d ekonu kanonici/hb crkve senske. I bi štampa/svršena po meštru Grguru/Senaninu ki navlaščb na to d/elo pride iz Benetakb. i svr<še>/ne biše v hiži rečenoga g/ospodina arhižakna Misec/a avgusta na danb i (=1507)/*

Sačuvano je 6 primjeraka, od kojih 4 u Zagrebu (još i nepotpun u knjižnici HAZU R 675, 2 u Samostanu franjevac a trećeg reda (jedan potpun, jedan nepotpun); 1 (potpun) u Beču (ONB, 15.479 - B Rara) i 1 (nepotpun) u Lenjingradu (GPB, Berč. 3).

TRANSIT SV. JEROLIMA, 1508.

Knjiga tiskana na papiru u formatu šesnaestine. Najpotpuniji primjerak ima 301 str. To je prijevod (s talijanskog) popularnog književnog djela "Vita et Transitus s. Hieronymi".

Incipit: *budi dano sumnju mnogim ljudemb biti očitovano mesto kadi se porodi Erolim...*

Kolofon: *Svršene biše knige sie ke se zovu T/transit. stga Erolima v Seni v hiži/ počtovanoga gdina Silvestra Bel/dričiča arhižakna senskoga. kompone/ne i korežene Urbanomb i Tomasomb kanon c/i/hb crkve senske. štampane po meštru/ Grgru Senaninu Miseca mae na d (=5) dn/ V letihb gnihb č.f.3 (=1508).*

Poznato je osam nepotpunih primjeraka, od toga četiri u Zagrebu (sva četiri u Knjižnici HAZU); 1 u Vrbniku na otoku Krku (župni dvor); 1 na Košljunu (samostanska knjižnica); 2 u Lenjingradu (GPB, Berč. 6).

U Arhivu HAZU, I b 50 čuva se latinični prijepis senjskog "Transita" iz godine 1670.

KORIZMENJAK, 1508.²²⁶

Knjiga od 208 str. form. osmine. To je prijevod popularnog priručnika korizmenih propovijedi koje je održao fra R. Caracciolo (1466.-1473.) na poziv kralja Ferdinanda na njegovu dvoru u Napulju. Na kraljevu želju zapisao je Cracciolo svoje propovijedi kako bi ih kralj mogao čitati kada bude spriječen da ih sluša. Već g. 1475. tiskan je u Napulju

²²⁶ Senjsko muzejsko društvo objavilo je 1981. pretisak pod naslovom: *Korizmenjak, Senj 1508*. Izdanje su priredili Branko Fučić i Anica Nazor.

i od tada postao priručnik za propovjednike. Na hrvatski su ga preveli Pero Jakovčić i Silvestar Bedričić.

Incipit: *Va ime bože i deti (!) Mari/e amen Počine Korizmenakb no/vi prologb fra Ruberta kra/lju Ferantu z Napule/*

Kolofon: *Svršēnb Korizmenakb frat/ra Ruberta. učenēnb na u/goenie svećenoga veličas/tva krala Fran ta protomačēnb z latinskoga ezika na hr/vac ki po popi Peri Ekov čiči/i po popi Silvestri Bedričići ki mole vash čast ni ocli ki budete va ne čtali. ako/ naidete omršnju prez česa ni/ vi napravite a namb ne zamir/lite zač smo rodomb Hrvate/ a naukomb latinskimb priprositi. Da va ufane onoga ki v/sa vlada esmo e počeli. i s/vršili Nemu budi hvala /sada i vazda. Amenb./*

Ove knjige ke se zovu fra Rubertb . biše štamplane po nareeniju počtovano/ga gdna gdna Silvestr/a Bedričića arhižakna crikve senske. I te knjige bišel/komponene i korežene dominomb/Urbanomb i Tomasomb Katrid/laričēmb kanonicihb rečene criklve senske. Štampane po meš/<t>ru Grguru Senaninu. I bi štampa svršēna v hiži relčnoga gdna Silvestra/Miseca oktubra dan ži (=17)/V letihb Spasitela naše/ga .č.f.3 (=1508).

Poznato je 6 primjeraka, od toga 4 u Zagrebu (1 izložen, 1 nepotpun u NSB, R II A -8- 7, 2 u Samostanu franjevacca trećeg reda, jedan uvezan zajedno s Naručnikom plebanuševim); 1 u Ljubljani (NUK, R - 18370); 1 u Lenjingradu (GPB, Berč. 5). Godine 1981. Senjsko muzejsko društvo izdalo je pretisak ove knjige.

MIRAKULI SLAVNE DEVE MARIE, 1507./1508.

Knjiga tiskana na papiru u formatu šesnaestine. Najpotpuniji sačuvani primjerak ima 154 stranice. Sadrži najopsežniju zbirku Bogorodičinih čudesa u hrvatskoj književnosti (61 čudo) s obiljem lijepih tema. Prevedena je s talijanskog.

Incipit: *Počinju mirakuli slavne dve Ma/rie.*

Svršetak: *Ovdi se svršuju mirakuli slavne deve Marie matere Ishve. Amenb./*

Poznato je 5 primjeraka, od kojih 3 (nepotpuna) u Zagrebu (sva tri u Knjižnici u HAZU, R 738, R 738a); 1 (nepotpun) u Lenjingradu (GPB, Berč. 4); 1 u Londonu (BL, C. 48. b. 23).

MEŠTRIJA OD DOBRA UMRTIJA S RITUALOM, 1507./1508.

Knjižica tiskana u formatu šesnaestine. *Meštija od dobra umrtija* prijevod je popularnog djela "Ars bene moriendi", koje je izlazilo već u ksilografskim izdanjima, a u 15. st. prevedeno je i tiskano na glavnim europskim jezicima. Ritual je sastavljen na osnovi poznatih ritualnih tekstova. Podložak mu nije bio ni jedan poznati rukopisni ritual.

Poznata su dva nepotpuna primjerka (drugi je u Lenjingradu, GPB, Berč. 7). Ni jedan nema početka ni svršetka.

Potkraj 15. st. osnovana je u Senju tiskara u kojoj je od 1494. do 1508. tiskano najmanje sedam knjiga glagoljskim slovima, od kojih su pet (odnosno šest) prijevodi

tadašnjih vrlo popularnih teoloških priručnika i književnih djela. Senjska su izdanja vrijedni kulturnopovijesni, jezični, književni, tipografski i papirološki spomenici, uz to prave bibliografske rijetkosti.

O senjskoj tiskari nisu poznati materijalni podaci niti ima podataka o ljudima koji su je pokrenuli i koji su u njoj radili. O njima se zna gotovo toliko koliko se spominju u samim izdanjima.

a. *Gdje je radila Senjska glagoljska tiskara 1494.-1496. godine?*

U povodu 500. obljetnice Senjske glagoljske tiskare postavilo se pitanje na koju bi kuću trebalo postaviti prigodnu spomen-ploču. Znade se da je glagoljska tiskara koncem 15. i početkom 16. stoljeća djelovala u Senju, ali nemamo sigurnih podataka za njezinu lokaciju. Za drugi period rada te tiskare imamo podataka u kolofonima tiskanih knjiga da je tiskara bila u "hiži arhižakna Silvestra Bedričića". Je li ona u istoj kući bila već 1494., jer je već tada Silvestar Bedričić bio uz Blaža Baromića ključna osoba u radu tiskare, teško je odgovoriti.

Zbog velike vremenske praznine (1496.-1507.) u radu tiskare pretpostavlja se da se nešto važno dogodilo što je prekinulo rad, odnosno promijenilo uvjete rada. Budući da se Blažu Baromiću opravdano pripisuje inicijativa pri osnivanju i radu tiskare, razumljivo je da postoji sklonost da se rad tiskare veže ne samo uz njegovu osobu nego i uz njegovu kuću. Zato se pošlo u traženje njegove kuće. U "Livelima" senjskoga kaptola spominje se "Kuća Baromića",²²⁷ ali ne kaže kojega. Ta se kuća nalazila na Cimiteru. Poznato nam je da je u Senju postojao osim Blaža i Matija Baromić, koji je 1527. sačinio svoju oporuku. U njoj ostavlja svoju kuću senjskom kaptolu. Štefanić nagađa da je tu kuću Matija primio od svoga strica Blaža.²²⁸

Slijedom tih misli moglo bi se naslutiti da je tiskara bila na Cimiteru, tj. u blizini katedrale. No taj bi zaključak vrijedio samo u tom slučaju da je tiskara doista radila u Baromićevoj kući i da se podatak "Kuća Baromića" u "Livelima" odnosi upravo na kuću Blaža Baromića. Iako neka vjerojatnost postoji, ipak ni tu nismo došli do jasnog zaključka.

Kad je posrijedi nedostatak podataka, prave se razne kombinacije. U našem slučaju znamo samo to da je Blaž Baromić bio u Veneciji i da je ondje naučio kako se knjige tiskaju. Ondje je, naime, 13. ožujka 1493. tiskan njegov glagoljski brevijar. Pritom se ne smije smetnuti s uma da je ondje postojala jedna radnja (oficina), krug "tehničara" koji nisu morali znati ni glagoljicu ni staroslavenski jezik, ali su morali znati

²²⁷ Kaptolski arhiv Senj, knjige br. 2, f. 14v. Za tu se kuću kaže da u njoj stoji gospodin Matija Belić i da se nalazi na Cimiteru, tj. uz katedralu.

²²⁸ V. ŠTEFANIĆ, Oporuka Matija Baromića od 1527., *Radovi Staroslavenskog instituta*, br 2, str. 231-234.

kako se lijevaju i režu slova, kako se upravlja strojem, kako se radi s papirom, kako se uvezuju knjige i sl. Ljudi koji u toj radnji rade, izučili su prethodno tu vrstu poslova. Trebalo je dosta vremena dok oni taj vrlo složeni posao svladaju. Najjednostavnije je reći da je biskup poslao Blaža u Veneciju, ondje je tiskajući svoj brevijar naučio kako se tiskaju knjige, nabavio alat i s njime došao u Senj i ondje počeo raditi.

Pitanje je jesu li svi poslovi išli baš preko Blaža, odnosno je li Blaž bio sposoban preuzeti svu složenu djelatnost oko tiskanja. Za Kožičića znamo da se za onaj posao tehničke naravi oslonio na druge; iz Brescie doveo majstore, drugdje nabavio strojeve i potrebni alat, a složenije klišeje posebno je naručivao u drugim tiskarama.²²⁹ Blaž je, doduše, mogao u Senju početi poučavati ljude iz početka, tj. osposobljavati za rad kako znalce jezika i slova, tako i znalce tehnike i zanata. Ali Senj u to vrijeme nije mjesto gdje se ljude treba poučavati o početcima rada u struci koja je u susjednoj Veneciji već desetljećima cvjetala.²³⁰ Grgur Senjanin spominje se među tiskarima, doduše u Veneciji, već godine 1483.

Knjige nisu kružile samo po gradu Veneciji nego i po cijeloj mletačkoj državi. To znači i u Senju susjednoj Baški, s kojom je Senj imao najtešnje veze. Imajući u vidu visoku kulturnu i materijalnu razinu grada Senja u ono vrijeme, posve je realno pretpostaviti da su se neki zanatlije vježbali u umijeću tiskarstva. Teško bi bilo zamisliti da iz tiskarskih strojeva prvo iziđe najveće djelo - misal. Trebalo se vježbati tiskajući nevažnije tekstove, kao što je to činio i Guttenberg.

Ako se uzme da je Baromić mogao doći iz Venecije u Senj tek koncem ožujka 1493. (jer je tek 13. istog mjeseca dovršen njegov brevijar), a da je već 7. kolovoza 1494. dovršen Senjski glagoljski misal, nije imao dovoljno vremena da počne iz početka poučavati suradnike i obaviti sav posao oko tiskanja. Poznato nam je, naime, da je rad na tiskanju "Naručnika plebanuševa" trajao 90 dana. Tiskanje misala trebalo je trajati najmanje 5 puta više. Dakako uz pretpostavku da se radilo na isti način.

Ako Baromić nije doveo izvana "radnu ekipu", ona je morala već postojati u Senju.

Na osnovi elemenata koji se nalaze na grbu senjskog zlatara Martina Živkovića i onih na znaku Senjske glagoljske tiskare, može se uočiti veza između ekipe stručnjaka za jezik i pismo te one druge koja je obavljala tehničke poslove. Prvi se spominju u kolofonu, a drugi su uključeni u tiskaru pod njezinim znakom. Ta se veza nazrijeva kod *Spovidi općene*, ali bi se mogla protegnuti i na *Misal*.

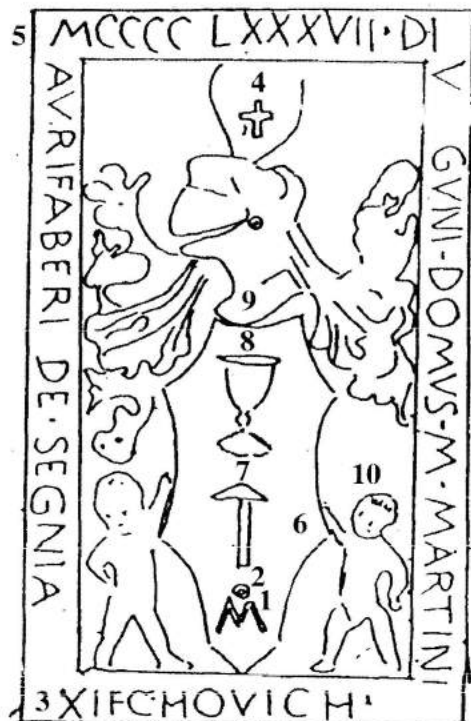
²²⁹ Usp. A. NAZOR, Kožičićeva glagoljska tiskara u Rijeci, *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji*, JAZU - Znanstveni skupovi, knj. 1, Zagreb, 1991, str. 137-138.

²³⁰ Do 1500. godine u Veneciji je poznato oko 150 manjih ili većih tiskarskih radnji-oficina! (v. D. BUDIŠA, *Počeci tiskarstva u evropskih naroda*, Zagreb, 1984, str. 17.)

Sl. 18. Grb senjskog zlatara Martina Živkovića iz godine 1487.

1. M - Martin
2. O - prsten (?)
3. X - Živković (Xifchovich)
4. križ
5. okvir

Sl. 19. Precrt Živkovićeova grba

6. štit
7. čekić
8. kalež
9. kaciga
10. držači štita (putti)

Kao i u svakom prometnom i trgovačkom središtu, u Senju je bilo razvijen zlatarski zanat. Senjske zlatare nalazimo u 15. stoljeću u Rijeci i Dubrovniku, a sigurno je da ih je postojalo i više za koje ne znamo. Od zlatara koji su djelovali u Senju, najpoznatiji nam je Martin Živković.²³¹ Od njega se sačuvao do danas kalež s njegovim natpisom i godinom izrade 1487. Čuva se u "Sakralnoj baštini" u Senju.

²³¹ I. LENTIĆ, Zlatarski predmeti iz XV. i XVI. stoljeća u Riznici senjske katedrale, SZ, 17 (1990), str. 113-123. Prije nego je došao u Senj, Živković je učio zanat u Dubrovniku, rodnom mjestu poznatog tiskara Boninusa (Dobričevića).

Imamo sreću da znamo gdje je bila zlatareva kuća, a to znači i radnja. Ona se i danas nalazi sučelice pročelju katedrale, dakle s druge strane malog trga. Ušavši kroz glavna vrata u tu kuću, s desne je strane na zidu grb Martina Živkovića.

Po pravokutnom obrubu ide natpis: DOMVS M. MARTINI XIFCHOVICH AVRIFABERI DE SEGNA. MCCCLXXXVII DIE VIII GVNI. (Grb je, dakle, napravljen iste godine kada i gore spomenuti kalež.) Tu imamo osnovne elemente grba: štit i kacigu. Štit ima svoje držače (renesansni puti), a kaciga svoju ornamentiku. Na donjem je dijelu štita veliko slovo *M*, a iznad njega je najprije malo slovo *o*, zatim čekić pa kalež. Iznad kacige nalazi se križ.

Jasno je da veliko slovo *M* označuje ime *Martinus*. Malo slovo *o* najvjerojatnije označava prsten, česti proizvod zlatarskog rada. *Čekić* je alat kojim radi, a *kalež* je drugi proizvod. Po podnožju i nodusu taj je kalež vrlo sličan onome koji smo gore spomenuli. Valja paziti da je donji obrub ispunjen prezimenom XIFCOVICH. Za ime je samo inicijal *M*, upravo iznad prezimena.²³²

Da se spomenuti elementi bolje uoče, napravljen je precrt grba, a brojem su označeni pojedini njegovi elementi.

Na kraju *Spovidi općene* nalazi se jedan znak koji se obično naziva znakom same tiskare. Taj se znak sastoji od jednog pravokutnika unutar kojega se nalaze u donjoj polovici krug unutar kojega je znak *MX*, a u gornjoj polovici je križ s nepravilnim izduženjima.

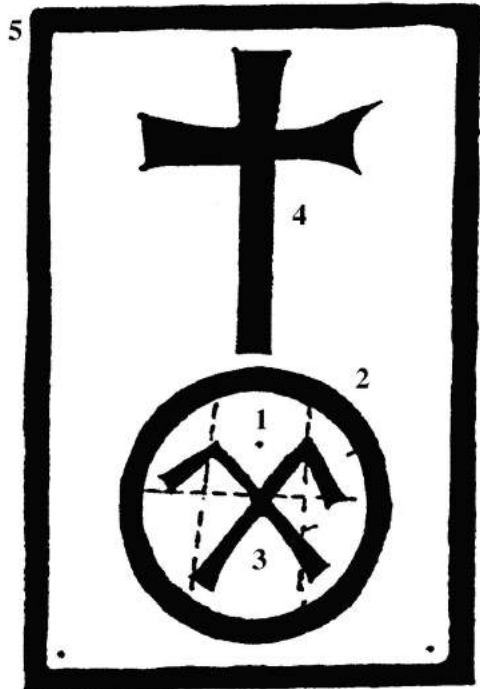
Uspoređujući taj znak s grbom senjskog zlatara Martina Živkovića, nedvojbeno se uočavaju identični elementi. To je lako uočljivo ako gledamo svaki element posebno.

Možemo tada jasno vidjeti da se na znaku ne nalazi nijedan element koji ne bi bio u grbu. Izgleda da je posrijedi logičan razvoj iste cjeline, samo je u jednom slučaju riječ o grbu, a u drugom o znaku, rasterećenom nekih elemenata koji su karakteristični samo za grbove (štit i kaciga). Prsten nije iznad slova *M*, nego ga okružuje. Prezime nije napisano u cijelosti ispod inicijala imena (*M*), nego je i tu samo inicijal *X*(ifchovich). Jedan i drugi inicijal stilizirani su u obliku monograma. Ako se bočne strane od monograma maknu, imamo *X*(ifchovich), a ako se donji dio inicijala *X* odstrani, imamo inicijal *M*(artin). Prema tome bi se i onaj znak u krugu mogao čitati *M*(artin) *X*(ifchovich). Krug, odnosno prsten, ne nalazi se sada iznad inicijala, nego ih okružuje. U stilizaciji znaka zacijelo se nije išlo samo za tim da se pojedini elementi tek prenesu i slože u istim omjerima. Tu se tražila dodatna znakovitost, a možemo reći i umijeće.

²³² Nije jasno zašto je Martin svoje prezime pisao početnim slovom *X*. Godine 1493. dobili su plemstvo Mikša Živković i njegov sin Ivan. U kraljevoj povelji njihovo se prezime piše Sywkowyth. (M. MAGDIĆ, Prilozi za poviest starih plemićkih porodica senjskih, *Starine JAZU*, 15 /1883/, str. 155-156). Očito je da se radi o istom prezimenu.

Sl. 21. Znak Senjske tiskare (negativ) s označenim pojedinim elementima:

1. Znak iznad vodoravne crte je slovo *M*
2. Krug oko monograma jest uvećani prsten iznad slova *M*
3. Znak između okomitih crta je slovo *X*
4. križ
5. okvir

S određenom se dozom sigurnosti može reći da je kuća nasuprot čelnoj fasadi senjske katedrale, gdje se i danas nalazi spomenuti grb, doista pripadala zlataru Živkoviću, odnosno da grb nije odnekuda donesen u tu kuću. Zlatar je morao tijesno surađivati s kaptolom i drugim crkvenim ustanovama, jer najdragocjenije stvari naručivale su one, ili su za njih bile naručivane. Da i nemamo nikakva podatka o takvoj

(Glagoljaška štamparija XV-XVI stoljeća Kosinj - Senj - Rijeka, *SZ*, 2 (1966), str. 218). Anica Nazor je nakon toga izrazila sklonost tumačenju da je riječ o dva prekrizena kutomjera, slično kao što je na "jednom renesansnom kamenom reljefnom grbu koji je uzidan u dvorište Gradske vijećnice u Trogiru" (Osvrt na povijest naših najstarijih štamparija, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 1-2, Zagreb, 1967, str. 12). Tome se usprotivio Kulundžić, ponavljajući stara i donoseći nova objašnjenja za svoju prosudbu da je riječ o monogramu biskupa Andrije iz Mutine. Nedostatak poprečne crtice na slovu *A* mogao je prema njemu nastati: "iz umjetničke slobode kreatora kome se pričinilo da bi mu ta crtica mogla pokvariti kompoziciju cjelinu i ritam linija", ili stoga "što se drvorezac, koji je bio očito dosta nevješt pobojavao da će sječanjem te linije prouzročiti otpadanje onog malog trokutića u kutu preloma linija slova *A*" (*Tragedija hrvatske historiografije*, Zagreb, 1970, str. 300. Zahvaljujem Ivanu Remeti koji me upozorio na to Kulundžićevo mišljenje). Na znanstvenom skupu "Senjski glagoljaški krug" (Zagreb, 21. i 22. studenoga 1994.) dr. Frano Paro je 21. studenoga 1994. govorio o tom znaku Senjske glagoljske tiskare kao o vrhunskom geometrijskom umijeću. Budući da izlaganje nisam izravno pratio, nego sam o njemu čuo iz drugih usta, nisam se ovdje mogao na nj osvrnuti niti se njime koristiti u svojim razmatranjima.

Sl. 22. Tipografski znaci glasovitih europskih tiskara s početka Gutenbergove ere: Johannes Fust i Petar Schöffer, Johannes Froben, Geoffroy Tory, Aldo Manuzio, Robert Granjon, William Caxton, Robert Estienne mlađi, Elzevir, Cristophe Plantin. Zaštitni znak tiskare Johannesa Fusta pokazuje sličnost s tipografskim znakom Senjske tiskare.

povezanosti, logično bi bilo pretpostaviti da su kanonici surađivali u fazi rada tiskare s jednom uglednom zanatsko-umjetničkom radnjom koja se u isto vrijeme nalazila tik do katedrale. Budući da se svi elementi na znaku tiskare nalaze i na grbu poznatoga senjskog zlatara Martina Živkovića, nismo na čistoj pretpostavci, nego imamo i neke podatke o tim vezama. Koje su naravi bile te veze, teško bi se iz rečenoga moglo definirati. One mogu ići u rasponu od toga da je u Senju Martin Živković bio za Baromića i druge kanonike ono što je u Veneciji bio Torresani (vlasnik tiskare), pa do toga da je Živković tek materijalno pomagao Blažu i suradnicima pri stvaranju preduvjeta za tiskanje i za rad same tiskare. Po svoj prilici riječ je o nečemu između te dvije krajnosti. Prema tomu, vjerojatno je u kući zlatara Martina Živkovića tiskana *Spovid općena*. Možda nema razloga da tražimo neko drugo mjesto za *Senjski misal*. Čini mi se da su i inicijali iz *Senjskog misala* slični motivima s kaleža spomenutog Martina Živkovića. No tu procjenu ostavljam drugima, jer sličnost na tom području može imati posve druge razloge.

Gornja razmišljanja odnose se samo na prvi period rada Senjske glagoljske tiskare (1494.-1496.). Što se tiče drugog perioda njezina rada (1507.-1508.), tu nam je jasno da je tiskara bila u kući (hiži) arhižakna Silvestra Bedričića. Gdje bi mogla biti ta hiža, možemo pročitati u članku Pavla Tijana.²³⁵

b) *Takozvani Glavinicev opis Like i Krbave i vijest o Kosinjskoj glagoljakoju tiskari*

Uvodne napomene

Do sada je Senjska glagoljska tiskara prva sigurna tiskara na hrvatskom tlu. Budući da je u našoj historiografiji dosta napisano o tiskari u Kosinju, u kojoj bi se navodno još prije tiskale glagoljske knjige, potrebno je proučiti što kaže jedini izvor na kojemu se temelji teorija o Kosinjskoj tiskari. Taj spis nosi naslov: *Brevis et compediosa duorum comitatuum Regni Croatiae Likae et Corbaviae descriptio* (Kratak i sažet opis Like i Krbave, dviju županija Hrvatskog kraljevstva). Taj spis prvi je objavio Manojlo Sladović,²³⁶ a nakon njega Radoslav Lopašić.²³⁷ Rukopis spisa našao sam na još dva mjesta.²³⁸ Spis je doista važan i zaslužuje da se objavi i u prijevodu. Do sada se uglavnom koristio za dokazivanje postojanja glagoljske tiskare u Kosinju. Ostali dijelovi teksta vrlo su se slabo upotrebljavali pa cjelina nije nikada ni proučena. U povijesnoj literaturi općenito je prihvaćeno da je autor spisa biskup senjski i modruški Sebastijan Glavinic, što nije točno. Onaj koji pažljivo čita taj opis Like i Krbave, lako će uočiti da

²³⁵ P. TIJAN, Gdje je bila hiža arhižakna Silvestra Bedričića u kojoj je 1507./8. djelovala Senjska glagoljska tiskara, *SZ*, 21 (1994), str. 109-116.

²³⁶ M. SLADOVIĆ, str. 29-39.

²³⁷ *Spomenici Hrvatske krajine*, vol. III (MSHSM, JAZU, XX), Zagreb, 1889, str. 45-52.

²³⁸ Arhiv JAZU, rukopisi XIX-33; Arhiv Biskupije Senj, Fasc. I, br. 14.

ga nije pisao jedan biskup pri vizitaciji. Biskup Glavinić nije bio nikada u Lici. Do zabune je došlo tako što je biskup senjsko-modruški Kabalin 1775., tražeći na zahtjev Bečkog dvora spise koji bi pomogli pri razgraničenju s Venecijom, našao ovaj spis u arhivu i na njemu napisao da je iz vremena biskupa Glavinića, a možda da ga je Glavinić sam i napisao.²³⁹ Kabalin nije temeljito analizirao tekst pa je mogao i napisati tako nešto. Sladović u spomenutoj svojoj knjizi ne spominje autora spisa. Lopašić je unio zabunu time što je svom izdanju spomenuti spis jednostavno pripisao Glaviniću, a nakon toga su to svi ostali činili. Pače, budući da se u spisu spominje tiskanje brevijara u Kosinju, pouzdanost takve tvrdnje kod nekih se oslanjala na činjenicu da ju je biskup izrekao, koji ne samo da neće reći ono što nije vidio nego se također dobro razumije u liturgijske knjige. Međutim, 14. studenoga 1695. Glavinić šalje kanonika Rozmanića u Rim "ad limina" s izvještajem o stanju u njegovim biskupijama. Tu kaže da su se nedavno vratili iz Like misionari o. Marin i senjski kanonik Marko Domazetović. Oni su mu pričali o stanju u Lici.²⁴⁰ On, dakle, o stanju u Lici znade iz pričanja. U pismu od 18. kolovoza 1696. Glavinić se ispričava svome metropolitu Leopoldu Koloniću da sâm u Liku nije mogao ići jer je već u poodmakloj dobi (Arhiv JAZU, Ilc 44). Iz svega rečenoga jasno je da Glavinić nije pisac spomenutog spisa.

Vjerodostojnost pojedinih navoda, pa i onoga o glagoljskim brevijarima, nije, dakako, osporena već time što je osporen autor samoga spisa. Ipak i u tom pogledu treba biti oprezan. Evo nekih razloga za taj oprez.

Glavinić je obavio vizitaciju svih drugih dijelova svojih biskupija, osim onih novostečenih, što je očito iz njegova izvještaja "ad limina", tj. Svetoj Stolici, a sačuvani su nam njegovi posebni izvještaji o nekim kaptolima i župama u kojima se dotiče pitanje glagoljskih brevijara i ostalih knjiga.

U Senju je 1692. Glavinić svakom kanoniku postavljao pitanje ima li novi brevijar. Svi su oni listom odgovorili da imaju. Slično je učinio godinu dana prije u Bribiru, ali tamo je još dodao prijetnju da će svaki koji ne bude znao glagoljicu izgubiti pravo na beneficij.²⁴¹ U Otočcu je župnik rekao da ima novi brevijar, a kapelan da se služi latinskim.²⁴² (Doista je teško shvatiti da jedna knjiga koja se svaki dan drži u rukama i lista, može izdržati punih dvjesto godina!)

Tko bi mogao biti autor tog opisa Like i Krbave?

Kao moguće spomenimo o. Marina Senjanina, misionara Like i Krbave, Marka Domazetovića, senjskog kanonika i župnika koji je 1695. bio zajedno s o. Marinom u Lici, popa Marka Mesića, ličkog arhidakona i najpoznatijega tadanjeg svećenika u

²³⁹ Vidi Arhiv JAZU, rukopis II d 33.

²⁴⁰ ASV, *Relationes*, vol. 734, Glavinić 1695.

²⁴¹ Arhiv HAZU, rukopis IId 125.

²⁴² Nav. mj.

oslobođenoj Lici i Krbavi, te Pavla Rittera Vitezovića, jedno vrijeme podžupana u Lici i Krbavi. Pisac teksta kaže da je zabranio shizmatičnom vladiki gradnju kurije u Metku,²⁴³ što znači da je bio ovlaštena osoba i s crkvene i s državne strane. Šaljući o. Marina u Liku, Glavinić mu je podijelio biskupske ovlasti.²⁴⁴ Sam Glavinić kaže u svom izvještaju u Rim da je preko svoga arhiđakona zabranio vladiki gradnju kurije i uzurpaciju crkve sv. Ivana Krstitelja nad Metkom,²⁴⁵ što bi sve nekako upućivalo da bi pisac tog izvještaja trebao biti senjski arhiđakon. Poznato je da je u Lici zajedno s o. Marinom Senjaninom bio i senjski kanonik i župnik Marko Domazetović. Međutim, za godinu 1692. znamo da je arhiđakon Matija Celović, a Marko je bio i tada župnik. Župnička se, naime, služba u Senju dijelila od arhiđakonske. Zato mi se čini vjerojatnije da je pisac tog opisa bio o. Marin Senjanin, kapucin riječkog samostana i misionar u Lici. On, doduše, nije bio arhiđakon, ali je imao njegove ovlasti. Glavinić također svjedoči, u pismu od 18. kolovoza 1696., da je o. Marin u dva navrata po mjesec dana bio u Lici s carskim povjerenicima koji su onamo išli na preuzimanje pokrajine u posjed.²⁴⁶ Na drugom mjestu biskup će narediti Pazarištanima da učine sve ono što su obećali o. Marinu.²⁴⁷ A ako pogledamo spis o kojemu je riječ, vidjet ćemo da je njegov pisac zapisao neke obveze koje su Pazarištani preuzeli na sebe.²⁴⁸ Čitajući tekst, zaključujemo da autor nije tek prolaznik. On znade o Lici i Krbavi toliko toga da se mora pretpostaviti njegov duži boravak u tim krajevima. Osim toga, pisac nije osoba samo s crkvenim ovlastima. On vjerno bilježi sve što bi bilo korisno za materijalnu procjenu dobara. Doista izgleda da je pisac član delegacije koja je zadužena za preuzimanje pokrajine u posjed, što sam Glavinić kaže za o. Marina. O. Marin je bio misionar, ali je imao također i posebne zadatke koje su mu dale vojne i civilne vlasti, napose Gradačka komora, kako se to jasno vidi pri koncu samog izvještaja.

Iz svega što je gore rečeno, možemo sa sigurnošću zaključiti da autor opisa Like i Krbave što ga ovdje donosimo nije biskup Sebastijan Glavinić. Tko bi to bio, nemamo nigdje izričito navedeno. Ipak, iz svega onoga što nam je do sada poznato, dade se naslutiti da je autor o. Marin Senjanin. Nije isključeno autorstvo ni senjskog kanonika i župnika Marka Domazetovića. U prilog popa Marka Mesića kao autora opisa mogla bi se navesti ona izjava biskupa Glavinića da je preko svoga arhiđakona zabranio vladici pravoslavnom gradnju dvora i ostanak u Lici. No pitanje Markova arhiđakonata u to

²⁴³ M. SLADOVIĆ, str. 34.

²⁴⁴ F. BINIČKI, Kapucini u Hrvatskoj, *Vrhbosna*, 1927/1, 5.

²⁴⁵ Arhiv Propagande, SOCG, vol. 522, f. 204; v. također ASV, *Relationes*, vol. 734, Glavinić 1695.

²⁴⁶ Arhiv HAZU, rukopis II c 44.

²⁴⁷ *Memoriale Sebastiani Glavinich episcopi Segniensis et Modrusiensis*, rukopis u Arhivu HAZU br. II c 44, str. 75.

²⁴⁸ M. SLADOVIĆ, str. 37.

vrijeme vrlo je problematično. On se, naime, tada ni u jednom pismu ne potpisuje kao arhidakon, ni Glavinić ga tako ne oslovljava. Uz to pisac opisa govori o njemu kao o trećoj osobi. A valja spomenuti i to da je Markova naobrazba ispod razine pisanog teksta. Tekst bi mogao izići i iz pera Pavla Rittera Vitezovića, koji se još 3. svibnja 1693. u pismu papi potpisuje kao podžupan i kapetan ličke i krbavske županije. Tu on kaže da mu je o onim mjestima povjerena i svjetovna i duhovna briga.²⁴⁹ Istoga dana piše on prefektu Propagande i ispričava se što nije mogao svoju dužnost u Lici obaviti jer je kratko vrijeme bio ondje zajedno s carskim povjerenicima.²⁵⁰ To bi značilo da je Ritter i s crkvene strane dobio neka ovlaštenja. Budući da je naš spis napisan godine 1695., kada su - koliko nam je poznato - sva ta ovlaštenja prestala i kada više ni po naslovu nije bio podžupan, teško bi bilo njemu pripisati ovaj opis Like i Krbave.

Ostaje, dakle, kao najvjerojatniji autor spisa o. Marin iz Senja, gvardijan riječkoga kapucinskog samostana i misionar Like i Krbave. Za njega imamo jamstvo da je imao sve potrebne ovlasti i da je doista u to vrijeme sve te krajeve i obišao sa službenom komisijom.

Kratak i sadržajan opis Like i Krbave, dviju županija Hrvatskoga kraljevstva

“Prvo mjesto na koje se u Lici naiđe, zove se Perušić. Od otočke obrambene straže udaljen je četiri milje. Utvrđen je četirma bedemima i jednom okruglom kulom, koju i sada vidimo kako se izdiže čitava, a kršćanski su joj žitelji zahvalni da je i pored vemenskih nepogoda obastala, jer ih je svojom čvrstinom više puta zaštitila. Unaokolo se vide prostrana plodna polja koja bi teško u jednom danu prešao vješti konjanik. Kada se krene pješke u pravcu Otočca, naiđe se na most i kameni put. Na ravnici koja se proteže od brda, nalaze se tri kamene mjere koje narod naziva kvarte. Kažu da se u starini ondje plaćala maltarina i održavali sajmovi. U okviru utvrđenja nalaze se tri izvora žive vode. Inače se kule ističu na lijepom predjelu zemlje.

Glavna rijeka Lika, koja je dala ime županiji, udaljena je od Perušića oko pola njemačke milje, a pogodna je za pokretanje mlinova. Posvuda se nalaze lijepa polja, prostrane ravnice, brojne šume i gajevi, obilni pašnjaci za blago, a sjetva donosi bogati urod. Nedaleko od utvrđenja u poznatom brdu nalazi se jedna pećina koja može primiti do 500 osoba, bez sumnje ostatak neke starine.

U Perušiću se, naime, nastanila obitelj Ivana Smerdeljovića, koja se s mnogima drugima pokrstila nakon što je Lika oslobođena pobjedničkim oružjem uzvišenog cara Leopolda.

U okolici Perušića se tu i tamo nalaze zidine plemićkih dvorova u kojima su boravili moćniji Turci, a postoje također jasni tragovi mnogih starih crkava. Narod se na

²⁴⁹ Arhiv Propagande u Rimu, SOCG vol. 515, f. 271.

²⁵⁰ Nav. dj., f. 273.

misu skuplja udaranjem u bubanj (nemaju, naime, zvona). Pored tvrđave veoma je prikladno mjesto za svetu misnu žrtvu. Po završetku mise i nagovora ljudi su zajednički i pojedinačno prilazili i - držeći uzdignuta tri prsta - ljubili evanđelistar i sliku Raspetoga, zaklinjući se na vjernost Trojedinom Bogu, katoličkoj vjeri, nepobjedivom caru Leopoldu i uzvišenoj austrijskoj kući, da će do zadnje kapi krvi ustrajati u vjeri i vjernosti caru i kralju i da su, ako ustreba, spremni za to umrijeti. Građu za kapelu dopremili su do tvrđave, gdje se nalaze grede i druga vrst drva. Nedostaju čavli i ostalo željezo.

U ovom mjestu može dušobrižnik lako boraviti i uzdržavati se. Za uzdržavanje mu pripada dvadesetina, kako je običaj kod krajišnika. Neke starije žene, koje nisu poučene niti krštene, svojom sljeparijom veoma smućuju i uznemiruju nedavno krštene. U ovim krajevima donose djecu na krštenje nekoliko mjeseci nakon rođenja, slabo se znaju i prekrižiti. Naišao sam na dva lažna vjerska službenika nekadanje turske sljedbe, a sada su oni gorljivi sljedbenici spasonosne vjere, koju veoma uspješno i kod drugih šire. Među ostalim, neki Juraj Huderović, ne imajući strpljenja da sluša uvrede na račun katoličke vjere od zavidnog turskog puka, čovjek pedesetih godina, odlučio je da osveti nepravdu, izazvao je na dvoboj Turčina pred neprijateljskom vojskom, pred očima naše vojske koja je podalje stajala. Zvao ga je da što prije iziđe, a kad se ovaj nije usudio prepustio je pobjedu izazivaču.

Sin nekadanjega perušičkog kapetana, pomiren s Crkvom po krštenju, za stalno se ovdje nastanio. Budući da je bio spreman radije ostati bez zemaljskih dobara nego napustiti Krista, zaslužuje da ga se preporuča blagosti našega uzvišenog cara.

Nije odavde mnogo udaljen Mušaluk, dvor prečasnoga gospodina Mesića, udaljen od Perušića jednu milju, preko brda u smjeru juga. Oblikom je četverokutna, na tri kata. Vrlo je pogodna za obranu onih krajeva. Krajevi koji se nalaze uz vodu što navire iz zemlje, vrlo su pogodni. Uz brda i šume prostire se široka ravnica, što čini vrlo ugodan pogled. Brđani iz predjela Kranjske sagrađiše ondje desetak nastambi. Kapelu za služenje mise još nisu sagrađili, ali je prečasn gospodin Mesić obećao uskoro sagrađiti kapelu kako bi se mogla presveta i nekrvna žrtva s potrebnim poštovanjem i dolično služiti. Na obližnjem je brdu kula koja se nekoć zvala Budak, dosta visoka i okrugla, ali bez krova.

Slijedi novi Budak, smješten u ravnici. Od spomenute kule udaljen je sat hoda. Utvrda je opskrbljena pregradama i visokim koljem. Unutra je okrugla turska džamija u ruševnom stanju. Ipak u njoj naši svećenici služe svetu misu. Za uspješniju obranu mjesta prije su postojale uokolo četiri kule, od naših nazvane čardaci. Nastanjenih kuća unutra i izvana je 29, sa 60 naoružanih ljudi. Ukupno tu živi 220 ljudi, svi novokršteni, izuzev kaštelana Senjanina Hreljanovića, koji malo ili ništa dobiva za plaću. Pokraj utvrde teče rijeka Lika. Njezin je optok tu dug jednu milju, na kojoj se dužini vide

tragovi ili sačuvani zidovi triju srušenih crkava. Ljudi su se složili da sagrađe drvenu kapelu, i u tom su smislu već dovezli brojne grede. Zvona nemaju, kao ni druge crkvene predmete. Ljudi su kulturniji od Perušićana. I ovdje može obitavati svećenik za obavljanje crkvenih obreda. Opskrbljeni su također mlinovima za mljevenje žita potrebnog za kruh.

Široka kula (ili prošireni visoki dvorac) okrugla je i građena na tri kata, prilagođena ustrajnim borcima da se zadrže česte provale neprijatelja. Mjesto nastavaju dvanaest obitelji novokrštenika i nekolicina Vlaha shizmatika. Mjesto je lijepo, ima šuma i polja, a podobno je za napasanje planinskog stada. Na lijepom je položaju, s brojnim izvorima, od kojih, međutim, ljeti mnogi za duže vrijeme presuše, tako da je za napajanje stoke potrebno ići oko jedne milje na Liku. Dužina područja koje pripada ovoj utvrdi, jest dvije milje, a širina milju i pol.

Slijedi utvrda Grebenar, koja se jedva nazire iz svojih ruševina. I tu su brda i polja, ravnice i bogata pasišta. Na svim tim mjestima dovoljno je imati za službu Božju jednoga revnog svećenika i radnika.

Utvrdna Bilaj smjestila se na ubavu brdu, bila je nekoć nesumnjivo rezidencija neke plemićke obitelji, što pokazuju elegantne izrade pragova i prozora. Nalazi se u sredini ličke županije. Otuda možeš baciti pogled na sva okolna ravna polja sve do velebitskoga gorja. S jedne ga strane oplakuje Lika, a sagrađeni most pruža suhi prijelaz preko rijeke. Za vrijeme Turaka most se čuvao iz drvene kule koja je ondje podignuta²⁵¹ da spriječi prolaz naših vojnika. Njemu nasuprot s istoka su Ribnik i Rebren. Širina je okolnih zemalja osam sati hoda, a tu se nalaze 23 kuće novokrštenika, ljudi za vojsku 37, ukupno svih 154.

Sam Bilaj većim se dijelom nalazi pod zemljom, sa strane strše jedino zidine. U utvrđenom naselju Ostrovici ima 30 domova Rašana. Vrhovnu vlast u Bilaju ima gospodin Franjo Portner, otočki vojvoda, vojnik hrabar i odrešit. U podnožju brda podigli su Turci slabo pokrivenu mošeju, ovdje se ipak vrši bogoslužje, a iz poštovanja prema tome žitelji su obećali popravak. Petar Butković, ako se nađe kakva pomoć, mogao bi upravljati i Ribnikom, udaljenom sat hoda od Bilaja. U nedostatku mnogih stvari narod se trudi da se bogoštovlje obavlja u ukrašenom i čistom. Ovamo dolaze u znatnom broju i vojnici, a spremni su izići ususret. Po završetku mise i nagovora zakleše se svi na vjernost Bogu, vjeri i nepobjedivom caru i kralju.

Ribnik je mjesto na rijeci koja je bogata ribom. Sa svih strana u ravnici opasan je zidom. Tvrđava i kule su srušene. S istočne je strane bez ograde, a ulazi se na vrata koja vode prema staroj srušenoj crkvi. Ima prostora za 150 stanovnika. Voda koja oplakuje

²⁵¹ Ovaj prijevod objavio sam u časopisu *CCP*, XV, br. 27 (1991), str. 117-128. Pogreškom je na ovom mjestu ubačeno više od stranice već prije navedenog teksta.

gradska vrata, pokreće mlinove. Dobro upućeni kažu da je tu postojao samostan. Crkva su bar daskama željeli zaštititi od kiša. Još postoji sačuvan visoki toranj kraj džamije. Za vrijeme Turaka ondje je boravilo 120 stanovnika, među kojima i beg kao djelatelj pravde. Od novokrštenika ostalo je ondje još pet kuća, a od starih kršćana ili Hrvata osam. Za oružje je sposobno 75 osoba. Konjanik bi površinu jedva za dan obišao. Na zapadu mu je Bilaj, južno je planina Velebit, na sjeveru Vrebac, a na istoku Medak. Od tih mjesta udaljen je oko jedne milje. Teško se opskrbljava drvom zbog udaljenosti šuma, ali je put prema njima lagan i ravan. U ovom je kraju sedam crkava, jedva prepoznatljivih u ruševinama. Predjel oplakuje i rijeka Glamočica - nazvana tako po Glamočanima - koja utječe u Liku. Dovoljno je jaka da pokreće mlinove, koji se sada već u Ribniku vrte.

U Ribniku sam zatekao četiri nekrštene starice. Misu nije bilo moguće slaviti na otvorenom zbog vjetera i kiše koja je tada padala. Od onih koji su zakletvu vjernosti položili u Bilaju, nisam tražio da to ponavljaju. Ljudi je ondje malo, ali su privrženi vjeri. Molili su me da ih posjetim, a na odlasku me vrlo dugo pratili. Treba providjeti da dobiju sve što im je za misnu službu potrebno.

Medak je stara tvrđava sagrađena na obali Like. Ovdje žive Vlasi ili Rašani, pristigli iz primorskih krajeva. Žive u 70 kuća. Granice Metka dosta su široke, konjaniku bi bio potreban čitav dan da ih obiđe. Plodnost zemlje privlači ovamo narod da je obrađuje. Onamo je svojevremeno došao neki vlaški episkop ili vladika imenom Atanasije Ljubović, ostavivši ondje svoju braću i rođake. Prije je bio u Kotarima, pod mletačkom vlašću. Ondje si je među svojim Vlasima sagradio kuću. I u Metku je, privučen plodnom zemljom, bio počeo graditi sebi dvor. Budući da je on shizmatik i da bi se izbjegla opasnost da koga ne odvede od jedinstva s Katoličkom crkvom, zabranio sam mu daljnju gradnju i boravak u Lici, i to s dva razloga: prvo jer nema dopuštenje od apostolskog kralja, a drugo što u hrvatskim primorskim krajevima Rašani ili Vlasi imaju episkopa ili vladiku, uspostavljena i izabrana od carskog i kraljevskog veličanstva i potvrđena od Apostolske stolice. Zove se Izaija Popović, a boravi u Marči. Prema tome, ne smije se u njegovu biskupiju pustiti drugoga. Kad sam to rekao novom vladici, odgovorio je da će u svezi s tim poslovima ići doskora u Beč na carski dvor.

Raduč je u onom dijelu gdje se uzdiže planina Velebit. Pod tu utvrdu pripada područje prostrano po prilici dan hoda. U blizini teče rijeka Radučica koja okreće mlinove. Nastanjen je vlaškim Rašanima u 50 kuća, od kojih je sto osoba sposobno za oružje. Ondje su bile tri crkve, što pokazuju njihove ruševine. Prije četiri mjeseca ubili su ondje ljudi jednog kaluđera. Nije jasno zbog čega.

Na brežuljku podno Velebita nalazi se kaštel Lovinac. Gledajući odavde, vide se naokolo široki predjeli zemlje. U blizini je rijeka zvana Otučica, prebogata ribama, napose pastrvama. Ondje se drži straža, a drugih stanovnika nema.

Idući odavde dođe se u Gračac, tako zvanu staru utvrdu ispod velebitskih obronaka. Ondje se stječu dva manja potoka - Cvetušica i Otučka - koji obiljem razne ribe nadilaze sve potoke cijele županije. Prostrane granice idu na zapad sve do mora, te do Popine. Izvor Zrmanje dijeli Liku od Dalmacije, a s istočne strane od nje je dijeli Krbava. Mjesta je dovoljno za 300 stanovnika. Još se vide tragovi srušenih crkava. U udaljenosti od šest sati nalaze se sljedeće turske straže: Vakuf i Ostrovica. U ovoj utvrdi, nasuprot barbarima u blizini, nalaze se otočke straže koje se ovdje izmjenjuju. U Ostrovici je 30 vlaških kuća a u Barletama 2. U podnožju brda na povišenu je mjestu utvrda Vrebac. Kroz polje teče potok Novčica. Područje bi čovjek za dan pješke prošao. Oko njega 40 vlaških kuća. Malo iza Vrepca je - na lijepu brežuljku - Pavlovac. I unatoč nepogodama vremena njegove se zidine još drže, ali je bez krova. Kraj može primiti 100 stanovnika.

Prošavši to, na vidiku se pomalaju utvrde Mogorić, Skelbar, Vranić i Komić, smještene usred šuma i pustoši, nisu nastanjene.

Druga je strana brda početak krbavske županije. S istoka i zapada prirodno je zaštićena brdima i šumama, po šumovitu brdu odijeljena je od Like. S bosanske strane nalazi se planina koju okolni stanovnici nazivaju Plješivica ili Čelavo brdo. Krbava je po duljini manja od ličke županije, nema u njoj žitelja, osim straža naših krajišnika, koji naizmjenice drže straže u trim utverdama ili kaštelima, a to su Udbina, koliko toliko utvrđena za obranu od tuđinskih napadača, kamo se i Turci pri raseljavanju Like povukoše kao na sigurnije, druga je Pišać, a treća Bunić. Poslije ovih je manja utvrda Visuć, zatim Kurjak na većem brdu i prikladnom za obranu, zatim utvrda Podlapac, Prozor, druga utvrda Farkašić, Kozjan, Turjanski Homoljac, Brezovac, gdje su već blize turske straže, ali ih planina Plješivica razdvaja, a to su Bihać, Izačić, Oriševac, Golubić, Vakuf, Ostrovica, sve do Bilajskog polja, koje se prostire prema Dalmaciji i gradu Šibeniku.

Novi je utvrda u donjoj Lici na dosta visoku brijegu. Dok je bio u cvatu, imao je četiri bedema, a sad jedva viri iz ruševina. Unutra su dva topa salivena od mjedi, a treći iz željeza. Tu ih je postavio pokojni presvijetli general plemeniti Herberstein. Iz ovog grada upravljalo se s dvanaest drugih utvrda, a područje mu se stere uokrug toliko da bi ga konjanik jedna obišao za 36 sati. Od Karlobaga je udaljen četiri njemačke milje. Na istoku vidi se Bilaj, na jugu je Velebit, a na zapadu brdo Kosinj. Za vrijeme barbarske uprave u novljanskom okružju živjelo je 200 glava Vlaha. Sada su ondje također 34 kuće Ledeničana, a novokrštenika 28. Ovi su slabo smješteni zbog blizine shizmatičnih Vlaha, smrtnika nestalne vjere, koji su bolje predjele stekli i zauzeli, čega ima i na drugim mjestima, na veliku žalost katolika. Od naših Hrvata sposobnih je za oružje 120 ljudi, a od novokrštenika i drugih shizmatičnih Vlaha 500. Dušobrižnik nema gdje ni od čega živjeti jer ne posjeduje nikakvo zemljište niti novodoseljeni isto doprinose. I oni su

se zakletvom obvezali na vjernost Bogu i caru. Novčica, koja ovuda teče iz Velebita, pruža mogućnost da se pod Novim podignu mlinovi. Rijeka je Lika odavde udaljena oko jedne talijanske milje. U blizini se nalaze zidine velikaških stanova, ali su oni prazni i bez krova. Na ovom su potezu sljedeće utvrde: Bužim, Kršmarić, Bogdanić, Smiljan, Ostrovica, Hoteš novi i stari, Obrovac, Badar. Između njih su potoci: Počiteljica, drugi Ostrovica, treći Hotešica, četvrti Sebinac, peti Pazarišnica, šesti Bozinovac, sedmi Bukovica. Sve te rječice bogate su raznim ribama, a prema potrebi mogu se postaviti i mlinovi.

Pod Pazarištem, Ostrovicom i Hotešom nalaze se ruševine četiriju crkava. Od jedne su pobočni zidovi čitavi, pa čak i svod, ali nisu zaštićeni krovom protiv kiše i snijega. Postoji još krstionica, četvrtasto kamenje sa starim natpisima na vanjskim stranama. Odavde se može stići do Jablanca, utvrde na obali Jadrana, lijepog mjesta s vrlo pogodnom lukom, udaljenog pet do šest milja. Područje se prostire na osam njemačkih milja. Stanovnici su Vlasi od Krmpota i Sv. Jurja, u 96 kuća. Za obranu od neprijatelja sposobno naoružanih 150, nazočnih duša je 700. Uzdržavaju svoga vlastitog svećenika, kome pothranjuju dobru nadu da može kod njih ostati. Nakon saslušane propovijedi i nagovora, na ime doprinosa za crkvu skupili su oko stotinu dukata. Povrh toga odlučili su da će kupiti zvono i sliku Djevice na nebo uznesene.

Prešavši odavde brda i šume i silazeći prema nižem području, dolazi se u Kosinj. Utvrda je bila na uzvisini, a sad su od nje ostale samo ruševine. Bogat je nepresušnim vodama. To mjesto, prijašnjim kršćanima slavno, bilo je nadaleko poznato, vani i u zemlji. Na to upućuju ovdje tiskani ilirski brevijari, kako se vidi u bilješci na onima kojima se sada služe svećenici glagoljaši pri moljenju kanonskih časova. U ovom kraju narod je Boga nekad slavio u sedam crkava. Kada se jedna od njih čistila da se u njoj može dolično služiti bogoslužje, podno velikog oltara nađen je leš nekoć ondje sahranjen, s čitavom i svježom jednom rukom, dok su se ostali dijelovi tijela pretvorili u prah. To će biti, možda, zbog pokojnikove osobite darežljivosti prema siromasima. Još je uočljivo mjesto samostana pustinjaka sv. Pavla, prvog pustinjaka.

Istočno od Kosinja je Pazarište, južno je Jablanac, a zapadno Otočac. U okolici su tri naselja ili sela. Gornje je naseljeno s granica Kranjske, ima 40 kuća. U srednjem selu je 100 glava Vlaha, a donje ima 40 selišta ili gruntova Hrvata. Ovi se ne slažu s Vlasima. Shizmatici prijete da će spor rješavati oružjem, da potraže sreću kroz borbu, na način kako se to radi s neprijateljima. Traže posjede koje su stekli katolici i koje ovi s pravom do sada sačuvaše. Sposobnijih i jačih za borbu među našim katolicima ima 100 osoba. Vlaha je 500, izvježbanih vojnika 150, svega skupa 700 osoba. Ovdje svetu službu pastira, dijeleći sakramente shizmaticima i katolicima, vrši Nikola Uzelac, podložan, kao kaluđer i raški paroh, vlaškom episkopu Izaiji Popoviću iz Marče. Na prolazu govorio sam pred brojnim slušateljstvom u shizmatičnoj crkvi. Nakon završetka

obećao ubuduće vjernost Bogu, Crkvi i carskom veličanstvu. Spomenuti Nikola, dušobrižnik, u potpunosti je za to da se ukloni shizmatični episkop. Ako se u tome uspije, obećao je da će promijeniti mjesto i sa svojima otići u Medak te prepustiti područje našim Kranjcima da u miru i sigurnosti mogu obrađivati zemlje, pošto bi nestale svađe zbog blizine njegovih. Osim toga je obećao da će shizmatike onoga kraja privesti jedinstvu s Rimskom crkvom. Spomenuta tri naselja presijeca rijeka Lika, na kojoj se vrte mlinovi, i tako se gubi.

Kraj obiluje jelenima i drugom divljači, što je ustanovljeno 1694. Ponaraslo drveće opustošilo je polja. Svećenik bi ovdje mogao lako boraviti, pogotovo ako odsele Rašani. U Donjem Kosinju ljudi planiraju sagraditi crkvu sv. Antuna, a u Gornjem crkvu sv. Jeronima, crkvenog učitelja i zaštitnika svoje ilirske nacije. U tom smislu neki su već ponudili pomoć u zidarskim i težačkim poslovima, a ponadati se da će taj primjer i drugi slijediti.

Dakle, područje ličke županije, ako se gleda po dužini od Ponoraca, ili ponora rijeke, do Popine, ili izvora Zrmanje, ima 15 ili 16 njemačkih milja; ako se gleda širina, od brda koje dijeli Liku i Krbavu do Jadranskog mora ili utvrde Karlobag ima osam ili devet milja. Ove dvije županije mogu se ubrojiti među ljepša područja u Iliriku. Što god ti, naime, pogled zaželi, ovdje ćeš u izobilju naći: ravna polja, njive, šume, brda, a u njima veprove, jelene, medvjede i raznovrsu divljač i ptice. Zrak je vrlo ugodan i naprosto koristan za krepko zdravlje, tako da ćeš naići na stare i po časnoj i sjedoj kosi ugledne muševce i žene još snažne i žilave. Domaće se životinje nevjerovatno množe. Nakon što su prije oko 120 godina izbačeni odavde kršćani, obadvije županije nisu obrađivane i pretvorile su se u pustoš, pogotovo zadnjih dvadeset godina.

Naše straže po brdima i oko šuma sprečavale su pokušaje neprijatelja da raseli i odvodi kršćane. Bdjelo je 60 ljudi danju i noću. Njih su stanovnici uzdržavali dajući 1300 tako zvanih kvarta žita, po vrijednosti oko 600 njemačkih florena. Ove straže ne treba miješati s drugima koje čuvaju naizmjenice stražarnice i utvrde u ovim krajevima, jer se ti moraju iz svojih prihoda uzdržavati, i dok ovamo putuju i dok borave na straži. Ovdášnji kršćani bili bi najbolje utješeni kada bi upoznali blagost našeg Uzvišenog cara, ako bi im bila dana pristojna pomoć kako se daje vojnicima. Da ih nečim utješim, obećao sam da ću tu stvar razvidjeti s uzvišenom Gradačkom komorom i njezinim Savjetom, da ću njihove želje iznijeti i preporučiti.

Neka je blagoslovljen najbolji i najveći Bog jer je od tolika mnoštva ljudi u ovim županijama nekršteno ostalo samo 15 starica. Dušobrižnici će trebati providjeti za crkveni namještaj, za zvona i drugo, a u tome im treba ići na ruku."²⁵²

²⁵² Zadatak ovog rada nije da prikaže cjelokupnu hrvatsku glagoljsku baštinu, nego samo onu koja je prvenstveno vezana uz Senj. Zato ovdje namjerno izostavljamo i Kožičićevu tiskaru u Rijeci (1530-1531). Ona je u središtu pozornosti vrijednog i luksuzno opremljenog rada Stanislava ŠKRBECA, *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*, Rijeka, 1995.

4. Glagoljski natpisi

Već su spomenuti Senjska ploča i dva natpisa na crkvi sv. Martina. Osim tih dvaju, sačuvano nam je u Senju još 8 glagoljskih natpisa u rasponu od 1477. do 1543.²⁵³ Ukupno, dakle, 11. glagoljskih natpisa. Možemo reći da sredinom 16. stoljeća glagoljica i u Senju prestaje biti narodno pismo. Ona će još jedno stoljeće biti u službenoj uporabi samo u senjskom kaptolu, o čemu ćemo vidjeti poslije. Nabrojimo sada te spomenike, koristeći se tekstem i slikovnim priložima Branka Fučića:

Senjska ploča

Pronađena je u tvrđavi Nehaj, a danas se nalazi u Gradskom muzeju u Senju. Vremenski smješta se na početak 12. st.

Sačuvani su samo ulomci glagoljskog natpisa na ostacima razbijenoga crkvenog pluteja. U rekonstrukciji sačuvanih ulomaka vide se tri retka nekadašnjega duljeg natpisa.

U prvom retku čita se invokacija (*v ime Ota i Sina i Svetoga Duha*), dok se iz skupina pojedinih slova u drugom i trećem retku ne može rekonstruirati smisaoni sadržaj. Fragmentarni tekst ima ukupno 33 znaka u kojima je zastupljeno svega 11 glagoljskih slova.

Sl. 23. Ulomci iz Senjske glagoljske ploče (početak 12. st.)

²⁵³ Bilo bi preuzetno nakon djela B. Fučića (*Glagoljski natpisi*, Zagreb, 1982) ići na originalni prikaz glagoljskih natpisa. Zato i ovdje donosim samo sažetak Fučićeva djela koliko se on odnosi na Senj. Jedino što se njegovu radu može dodati jest da je prof. B. Ljubović u kamenju koje je ostalo od ruševina crkve sv. Franje našla u Senju još jednu ploču s glagoljskim slovom (g ili d).

Spomenik na crkvi sv. Martina, sjeverno od grada, nad cestom za Novi. Čuva se u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu, inv. br. 6817. 1330. god.

Natpis na kamenoj ploči, dimenzija 39 x 64 x 9 cm:

V IME B(O)ŽIE

AM(E)N LETA

G(OSPOD)NA Č.T.J.

KADA ZIDA

ILIE POP TU

CR(I)K(A)V RILAČ

S(I)N VNUK TOL

IHI A PRAV

NUK STAVRO

NE KNEZA NA Č

AST B(OG)U G(OSPODI)NU

I S(VE)T(O)MU MA

R TINU:

V ime Božje, amen. Leta Gospodnja 1330, kada zida Ilija pop tu crikav, Rilača sin, vnuk Tolih i a pravnik Stavronje kneza, na čast Bogu Gospodinu i svetomu Martinu.

Natpis je bio dio opreme crkve, ali je pri njezinoj obnovi (prije god. 1856.) maknut i ugrađen u ogradu oko crkve, gdje ga je vidio Kukuljević 1856. Godine 1905. izvađen je iz zida i prenesen u Narodni muzej u Zagreb.

Natpis iz iste crkve sv. Martina. Uz lik sv. Martina na kamenom je reljefu uklesano: SVETI MAR TIN

Sada je u Povijesnom muzeju Hrvatske u Zagrebu, inv. br. 6821. Iz istog je vremena kao i natpis pod 2. Dimenzija: 36 x 74,5 x 28 cm.

Reljef je dio izvorne opreme crkve sv. Martina. Pri obnovi bio je uzidan u ogradni zid oko crkve, gdje ga je Kukuljević vidio 1856. i odakle je 1905. bio izvađen i prenesen u Narodni muzej u Zagrebu.

Natpis nad vratima kuće u ulici "Gorica" bivši br. 24. Ploča dimenzija 102 x 44 cm, s natpisom na gornjem rubu:

Č U N Ž OVO E ARMA G(OSPO)D(I)NA MARTINA ARHIPRV(A)DA
SENSKOVA VNUKA- SPAROŽIĆ(A)

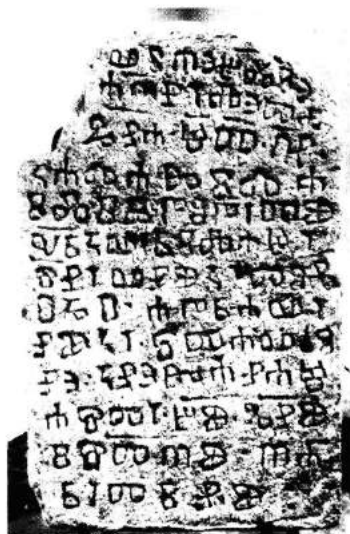
1477. Ovo je arma gospodina Martina, arhiprvada senjskoga, vnuka Sparožića.

Natpis na nadvratniku na kući u ulici Široka kuntrada br. 4, dimenzija 117 x 28 cm.

Č · U · O · V · POP GRŽAN BI ŠE PRAVDN(I)K

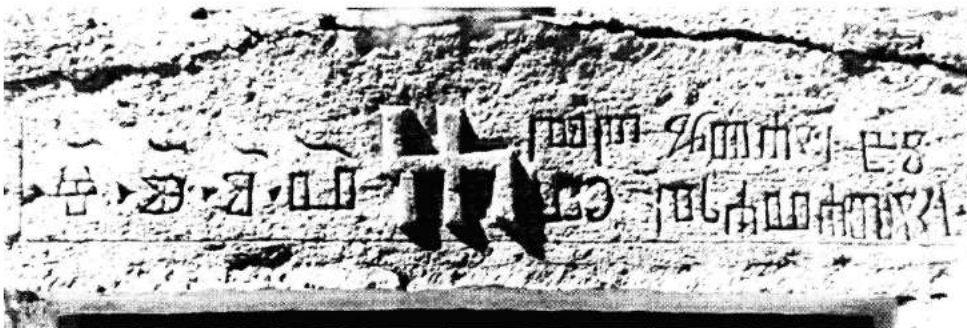
1483. Pop Gržan biše pravdnik.

Sl. 24. Glagoljski natpis iz crkve sv. Martina iz godine 1330. (desno)

Sl. 25. Grb s glagoljskim natpisom senjskog arhiprezbitera Martina Sparožića iz godine 1477. (u sredini)

Sl. 26. Glagoljski natpis popa Gržana iz godine 1483. (dolje)

Glagoljski natpis iz 15. stoljeća, pronađen 1974. na građevinskom spoliju u tvrđavi Nehaj, dimenzija 80 x 23 x 23,5 cm. Prvotni smještaj bio mu je franjevački samostan izvan zidina, a sada je u Gradskom muzeju u Senju.

TO PISA FRA ŠIMUN MEČARIĆ

Dva ulomka s nadvratnika ili gornjeg praga nekog prozora. Profil ulomaka sličan je profilu kamena s glagoljskim natpisom fra Šimuna Mečarića. Otkriveni su 1975. kao spolij u zidu tvrđave Nehaj i pohranjeni u senjskom Gradskom muzeju.

Na prvom ulomku, dimenzija 92 x 180 x 12 cm, uklesano je: LOV

Na drugom, dimenzija 42 x 14 cm, vide se slova: AC

Moguće čitanje: LOV (RIN) AC

Natpis na nadgrobnoj ploči iz neke crkve koja je pri gradnji Nehaja bila kao spolija ugrađena u podnicu otvora za topovsku cijev na II. katu južnog zida tvrđave. God. 1976. izvađena je i pohranjena u senjskom muzeju. Dimenzije: 92 x 180 x 12 cm. Natpisno polje: 55 x 12 cm.

.....H.....ČN ?

....GA I N <EGA REDI>

Natpis je vjerojatno sadržavao datum, ime pokojnika i izraz "i nega redi" (i njegovi nasljednici).

Natpis na nadvratniku stare, danas porušene kuće Gradišer na Širokoj kuntradi. Godine 1963. prenesen je u senjski Gradski muzej. Prvi red je klesan latinicom, a drugi glagoljicom. Dimenzije 158 x 31 x 29 cm.

M CCCCCXXII ZORZI BLAGAICH

Č · F · I · B · JURAJ BLAGAIĆ

1522. Juraj Blagaić.

Natpis na porušenoj crkvi sv. Jurja. Danas je izgubljen, a Kukuljević ga je ovako pročitao:

Č *F* KTU KAPELU

O..BA..R.L...S(VETO)GA

JuR(IE)...S...RAVA.ROT

...S...A...A.....MP

Crkva je bila sagrađena uz desnu lađu katedrale oko 1540., pa je vjerojatno i natpis iz te godine. U prošlom stoljeću crkva je srušena.

Natpis s pročelja senjske katedrale, dimenzija 46 x 30 x 15 cm. Sada je u Povijesnom muzeju Hrvatske (inv. br. 6836).

Č · F · K · V · V TO

VR(I)ME B(I)HU PR(O)K(URA)T(U)RI

K(A)NON(I)KA · B · VL(A)S

T(E)L(I)NA B PUČA

NINA B

1543. v to vrime bihu prokuraturi: kanonika 2, vlastelina 2, pučanina 2.

Najstariji natpis je, dakle, nastao oko godine 1100. (Senjska ploča), a najmlađi sačuvani 1543. Vjerojatno je glagoljica u Senju postala narodno pismo i prije nego je uklesana na Senjsku ploču. Ona je to prestala biti ne mnogo poslije zadnjega poznatog natpisa. Još je nakon njega u redovnoj uporabi ostala samo u pisarni senjskog kaptola. Kaptol će se već početkom 17. stoljeća sve više služiti i latinicom, a sredinom istoga stoljeća glagoljica je i u kaptolu bila napuštena.

5. Glagoljica i bogoslužje u novom vijeku

Staroslavenski jezik crkvenih knjiga bio je tzv. književni jezik i kao takav nije nikada bio potpuno izjednačen s govornim jezikom. To vrijedi, dakako, i za onaj jezik koji se nalazi u misalima i brevijarima hrvatskih glagoljaša. Takvu distancu nisu tražile samo crkvene odredbe nego i vjernost predlošcima iz kojih su knjige prepisivane te osjećaj svetoga u predanim liturgijskim tekstovima: čovjeku nije dopušteno mijenjati ono što je sveto, nego treba dopustiti da to sveto njega mijenja. Takvo je poimanje svetoga misao Sv. Braće - da u liturgiji treba biti narodu razumljiv jezik - donekle paraliziralo, jer nije dopuštalo da se liturgijski jezik oslanja na narodni, slijedeći njegov prirodni razvoj. (U neliturgijskim tekstovima drugi su razvojni kriteriji.) Uza sve to imao je i liturgijski jezik svoj razvoj, i to upravo u smjeru govornog jezika pojedinih naroda. I jezik liturgijskih knjiga naših glagoljaša poprimio je neke stilske i leksičke osobine hrvatskoga govornog jezika.

a. Rusifikacija liturgijskih knjiga hrvatskih glagoljaša

Kada naši glagoljaši u 17. stoljeću nisu imali dovoljno znanja ni imanja da za svoje potrebe prirede i tiskaju liturgijske knjige, prekinut je prirodni razvoj toga liturgijskog jezika hrvatske redakcije.

Vrijeme uskočkoga Senja (1537.-1616.), u kulturnom je pogledu vrlo siromašno. Nije se u Senju tada moglo ozbiljnije raditi na izdavanju knjiga, niti se to držalo posebno važnim, premda je Tridentski sabor (1545.-1562.) preuredio sve liturgijske knjige. Nakon što su pojedine obnovljene knjige izišle na latinskom jeziku, postojala je obveza da se svako drugo izdanje s tim uskladi. U biskupijama senjskoj i modruškoj za tridentisku obnovu bilo je osjećaja tek završetkom Uskočkog rata, što se poklapa s dolaskom na biskupsku stolicu Ivana Krstitelja Agatića (1617.-1640.). On je uskoro, nakon preuzimanja biskupske službe, pokrenuo pitanje liturgijskih knjiga. Njih je, naime, trebalo izdati ne samo zbog toga što su stare nakon tridentske obnove postale nezakonite nego i stoga što je predtridentskih bilo premalo, i to dotrajalih. Pogotovo su dotrajali brevijari, koji su svaki dan bili u rukama svećenika najmanje sat vremena.

Može li koja knjiga izdržati takvu "torturu" preko 100 godina? A od brevijara poznata su nam do tada samo tri izdanja: onaj iz 1491. (nedavno objavljen u reprint izdanju), Baromićev dvije godine kasnije, te drugo izdanje toga u redakciji omišaljskog župnika Brozića 1561. Misala imamo do tada 4, a zadnji onaj Kožičićev (1531.) tiskan je prije gotovo 100 godina.

Na Bribirskoj sinodi oko 1620. svećenstvo modruške biskupije, predvođeno biskupom Agatićem, donosi odluku da se pristupi tiskanju novih liturgijskih knjiga. Kongregacija za širenje vjere (Propaganda), osnovana 1622., pružit će materijalnu i stručnu pomoć u tome, ali se od nje, dakako, nije moglo očekivati da će imati osjećaj za vjernost hrvatskoj redakciji. Staroslavenski jezik u liturgiji imali su također sjedinjeni Rusini, a nešto prije toga rusinski monah Milentije Smotritski (1619.) objavio je gramatiku ovog jezika. To je, u stvari, isti jezik kojim su pisane ruske crkvene knjige. Levaković, kojemu je povjereno da priredi liturgijske knjige za hrvatske glagoljaše, i sam nevjest u staroslavenskom jeziku, primit će stručnu pomoć rusinskih monaha, pa će u njegov misal (1631.), a još više u brevijar (1648.), ući jezik ruskih liturgijskih knjiga. Tim su se jezikom, naime, služili u liturgiji i sjedinjeni rusinski monasi pa rimske crkvene vlasti nisu vidjele smetnju da on prijeđe i u hrvatsku glagoljsku liturgiju. Karaman će u svojem izdanju misala (1741.) tu rusifikaciju još dosljednije provesti.

Razumljivo je, da naši glagoljaši nisu bili zadovoljni tim prijelazom.

Splitski svećenik Stjepan Ružić (Rosa) išao je po raznim krajevima i govorio da Karamanov misal treba spaliti jer sadrži, ne samo jezične, nego i vjerske pogreške. On je bio za uvođenje u liturgiju "bosansko-dubrovačkog" jezika, držeći ga matičnim jezikom (*lingua mater*), od kojega su izvedeni svi drugi slavenski jezici. Budući da su izvedenice ljudsko djelo, nemaju pravo u svete knjige, a "*lingua mater*" je jezik kakvog je Bog stvorio.²⁵⁴

Bio je to pokušaj da se u liturgiju uvede narodni jezik, za što u ono vrijeme nije bilo osjećaja u crkvenom središtu, pa Karamanu nije bilo teško, iako se dosta potrudio napisavši cijelu knjigu, da isposluje zabranu Ružićeva prijedloga. Papa Benedikt XIV. enciklikom "Ex pastoralis munere" naređuje 1754. da se u glagoljskim liturgijskim knjigama ne smije upotrebljavati govorni jezik, što je, u stvari, značilo da je zakonit samo onaj jezik koji je u Karamanovu misalu. Zacijelo, papa ne bi imao ništa protiv da je u misalu bila hrvatska redakcija staroslavenskog jezika, umjesto one ruske, ali takav misal nije nitko bio u stanju prirediti jer je znanje naših glagoljaša u to vrijeme bilo vrlo oskudno. Osim toga, prihvaćanje jezika ruskih liturgijskih knjiga ulazilo je u tadanju "Ostpolitik" papinske diplomacije, koja je gajila nadu da će pravoslavni Rusi lakše

²⁵⁴ Usp. M. BOGOVIĆ, *Katolička Crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine*, Zagreb, 1982, str. 137-138.

prihvatiti jedinstvo s Katoličkom crkvom ako prepoznaju svoj jezik u njezinim knjigama.

Za takva nastojanja papine kurije i zastupnika iste ideje u nas, u prvom redu Zmajevića i Karamana, naš pop glagoljaš nije imao mnogo sluha, i rado je slijedio onoga koji bi njegovo unutarnje neslaganje jasnije formulirao. Ružićeva ideja njima je bila mnogo bliža nego Karamanova. Tako ih ni papina stroga naredba nije uspjela svuda skloniti da prihvate Karamanov misal.

Skupina senjskih svećenika moli 1768. Propagandu da ne prihvati Matiju Sovića za priređivača glagoljskog brevijara, opravdavajući svoju molbu time što je Sović "učenik zadarskog nadbiskupa (Karamana, opaska M. B.), moskovskog je podrijetla, i on će zacijelo u djelo unieti iste greške koje je rečeni nadbiskup, iz neke lakoumnosti i pod izlikom učenosti, uveo u slavonski misal".²⁵⁵

U to vrijeme još je velika količina naklade Karamanova misala ležala na policama Propagandina skladišta.

b. Napuštanje glagoljskih knjiga u senjskoj i modruškoj biskupiji

Taj misal, dakle, nije svuda prihvaćen, a starija izdanja bila su rijetkost, pa se u liturgiju uvlači praksa da se tihi dijelovi mise čitaju iz lako dostupnog latinskog misala, a ono što je glasno da se govori na živom narodnom jeziku. Neki su svećenici na svoju ruku prevodili iz misala na licu mjesta, a neki su imali posebne rukopisne prijevode pojedinih dijelova misala i brevijara, od kojih se rijetki tekstovi odlikuju ispravnim i jasnim književnim jezikom. Što se tiče lekcionara u užem smislu, već su postojali tiskani prijevodi, pa nije bilo potrebno novo prevođenje bilo iz latinskog, bilo iz staroslavenskog misala.

Praksa uvođenja narodnog jezika u liturgiju zahvatila je najprije seoske župe i one u kojima nije bilo zajednice svećenika, kao u stolnim i zbornim kaptolima. Kaptoli su, naime, bili mnogo više pod paskom crkvene vlasii. Možemo reći da se u drugom dijelu 18. stoljeća u biskupijama senjskoj i modruškoj u kaptolskim crkvama misilo iz Karamanova misala, a u koru molilo iz glagoljskog brevijara, bilo Levakovićeva ili Paštrićeva, bilo onoga izdanog 1791. godine (zadnjeg). Pri drugim župama postajala je to sve više rijetkost, tako da su doista rijetki bili koji su glagoljali u 19. stoljeću. Smanjivao se također broj svećenika koji su znali čitati glagoljicu.

Što se tiče same senjske katedrale, nema dvojbe da se još početkom 19. stoljeća u njoj glagoljalo. O tome nam daje svjedočanstvo 1800. Marko L. Ruić. On kaže da se tada glagoljalo i u zbornoj crkvi u Rijeci.²⁵⁶ Za Senj to jasno proizlazi i iz

²⁵⁵ Arhiv Kongregacije za širenje vjere (Propagande), SC, *Dalmazia*, vol. 13, f. 145.

²⁵⁶ L. JELIĆ, *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae*, XIX. st., Veglae, 1906, str. 4.

korespondencije vezane uz slučaj pokušaja uklanjanja staroslavenske liturgije u Malom Lošinj. Protivnici glagoljanja u Malom Lošinj su, sebi u prilog, spominjali upravo senjsku praksu. Naime, do njih je došla vijest da je u Senju prije godinu dana (znači 1801.) na mjesto staroslavenskog uveden u liturgiju latinski jezik.²⁵⁷ Najprije generalni vikar Milanec 18. prosinca 1802.,²⁵⁸ a onda i sam biskup Ježić 12. listopada sljedeće godine,²⁵⁹ nedvosmisleno tvrde da kaptol svakodnevno vrši službu Božju na staroslavenskom jeziku. Milanec još s ponosom dodaje da od svih stolnih kaptola jedino senjski čuva povlasticu službe Božje na "ilirskom" jeziku. Svaki novi član kaptola treba u roku od tri mjeseca naučiti glagoljicu, inače gubi nadarbinu.²⁶⁰

Tu se ne govori o drugim crkvama, osim o katedralnoj u Senju. Što je bilo drugdje?

Spor oko uporabe glagoljice u Malom Lošinj potaknuo je Propagandu da ispita kako je u Senju. Pismom od 29. rujna 1804. traži da Ježić odgovori kako je sa staroslavenskom službom Božjom u njegovim biskupijama i upotrebljava li se u senjskoj i modruškoj biskupiji u misi knjiga pisana narodnim jezikom, koja se zove Šćavet ili Slavet. Ježić 8. studenoga iste godine odgovara²⁶¹ da je malo "glagoljaša" u njegovu kleru, tj. onih koji ne bi znali latinski jezik. Ipak se u službi Božjoj revno vrši odredba Benedikta XIV. i primjenjuje se povlastica koja je narodu dana. Isti obred vrši se i u katedrali. Premda svi kanonici znaju latinski, časoslov mole iz brevijara tiskana jeronimskim slovima. Isto tako služe sv. misu, ali u pjevanim misama, osim molitava koje su iz staroslavenskog misala, pjeva se sve iz knjige koja se zove Šćavet, tj. poslanica, evanđelje i predslavlje. Knjiga se već stotinjak godina upotrebljava u cijeloj Dalmaciji uz dopuštenje pokrajinskih biskupa. To je zbog toga što vjernici bolje razumiju te dijelove liturgije nego da se čita u "književnom slavenskom", tj. staroslavenskom jeziku. Isto je u zbornim crkvama modruške biskupije, gdje kler, premda sav upućen u latinski jezik, pjevane mise obavlja onako kako se to čini i u senjskoj katedrali, ali za nepjevni dio mise ne služi se staroslavenskim nego latinskim misalom. Istina je da to nije u skladu s gore spomenutom papinskom enciklikom, ali ga može opravdati upotreba od pamtivijeka.

Znači da se u senjskoj katedrali za tihe dijelove mise tada upotrebljava glagoljski, a u modruškim zbornim crkvama latinski misal.

²⁵⁷ Š. LJUBIĆ, *Borba za glagoljicu na Lošinj*, Rad JAZU, knj. 57, Zagreb, 1881. str. 159.

²⁵⁸ L. JELIĆ, nav. dj., str. 4.

²⁵⁹ L. JELIĆ, nav. dj., str. 25.

²⁶⁰ Valja napomenuti da se ovdje upotrebljava naziv "ilirski" jezik za staroslavenski. Upravo po tome što kanonik mora naučiti glagoljicu jasno je da nije riječ o govornom ili književnom hrvatskom jeziku. Zanimljivo je da Milanec govori da je povlastica dana ne kleru nego narodu i nijedan biskup nema pravo tu povlasticu dokinuti.

²⁶¹ Biskupski arhiv u Senju (BAS), F. XIV, br. 17.

Iz Ježićeva odgovora Propagandi proizlazi također da se brevijar staroslavenskim jezikom molio još samo u kaptolima. On, naime, kaže da biskupiji nije potrebna nova narudžba glagoljskih brevijara jer su ukinuti neki kaptoli, pa tih brevijara ima čak viška. Iz istih razloga kaže da ima dosta i misala, iako iz gore rečenoga proizlazi da čak ni u kolegijalnim crkvama modruške biskupije nije, uz Šćavet, upotrebljavan staroslavenski, nego latinski misal.

Propaganda je 22. prosinca iste godine osudila praksu uobičajenu u senjskoj i modruškoj biskupiji, kao protivnu odredbi Benedikta XIV.²⁶²

Premda je presuda Propagande bila jasna, ipak je nazadovanje staroslavenske službe Božje u biskupijama senjskoj i modruškoj i dalje nastavljeno, a sve se više širila upotreba Šćaveta u liturgiji. Biskup se Ježić čak odlučio na novo izdanje. Dopuštenje za tiskanje izdao je još 10. kolovoza 1819. Zanimljivo je kako on obrazlaže dopuštenje za tiskanje: "Nema ništa u njemu što bi bilo protiv vjere i morala."²⁶³ Tražio je za to dopuštenje državnih vlasti, ali ne i viših crkvenih.

Čini se da u onim prilikama drukčije nije ni mogao postupiti. Naime, naglašavanje da je staroslavenska liturgija most prema pravoslavicima, kako se to običavalo činiti, imalo je i svoj negativni odraz. U njoj neki nisu gledali most po kojem bi pravoslavci mogli doći u Katoličku crkvu nego, nasuprot tomu, most kojim bi se u katoličke krajeve mogao proširiti pravoslavni utjecaj. To nije bio tek strah neukih. Tako je tridesetih godina prošlog stoljeća negdašnji profesor na Senjskom teološkom učilištu, a poslije grižanski župnik, Franjo Vrinjanin, dao spaliti sve glagoljske spise grižanskog arhiva da se zatara trag tom "vlaškom pismu".²⁶⁴ Vrinjanin nije izdvojen slučaj. Sličnih pogleda na glagoljicu bilo je i u drugih svećenika senjske i modruške biskupije.²⁶⁵

²⁶² J. BURIĆ, *Pobjeda Šćaveta. Novi život*, V. (Rim, 1966), IV, str. 249. Burić je u tom članku (str. 246-257) doista savjesno i temeljito obradio pitanje Šćaveta, pogotovo ukoliko se odnosi na biskupije senjsku i modrušku. Radeći u istom arhivu u kojemu je i Burić radio, pregledao sam sve spise koji se odnose na pitanje glagoljice i Šćaveta i uočio da ih je Burić dobro pročitao i protumačio. Tako je ovaj moj rad u mnogočemu sličan Burićevu. Ipak ima dosta pojedinosti gdje su iskorišteni drugi izvori, a i koncepcija članka je drukčija, pa mi se pokazalo korisnim da se ovoj temi još jednom posveti pozornost. A mislim da je to korisno i zbog toga što je Burićev članak rijetkim znanstvenim radnicima dostupan i poznat.

²⁶³ "Cum hoc epistolarum et Evangeliarum cum Orationibus Sanctorum, feriarumque, necnon caeterarum precum Volumen Illyricum, Schiavet nuncupatum, nihil contra fidem, ac bonos mores, nihilque contra Principem Supremum, Statumve continerat, praelo publico donari posse censemus in Domino."

²⁶⁴ R. LOPAŠIĆ, Iz "Izvjestaja o primorskim arhivima", *Starine JAZU*, br. 27 (Zagreb, 1895), str. 233.

²⁶⁵ To nam, bar donekle, tumači činjenicu da se na području biskupija senjske i modruške jako malo sačuvalo glagoljskih rukopisa. Svećenici su ih rado predavali Kukuljeviću kad je

U vrijeme kada je pojam "glagoljaš" počeo dobivati podrugljiv prizvuk, jer se tako nazivalo samo one svećenike koji nisu završili nikakvu službenu školu, dolazilo je nužno do opadanja ugleda staroslavenske službe Božje.

U takvim okolnostima nastojao je Ježić da se što više proširi Šćavet. Godine 1820. razaslao je okružnicu po svojim biskupijama u kojoj traži predbilježbu na novo izdanje Šćaveta. Kaže da ga treba naručiti za crkvu i za svakog svećenika. Ne samo to, potrebno je knjigu preporučivati i laicima. Doista je uspio da su ga i laici kupovali.²⁶⁶ Josipdolski župnik obrazlaže potrebu Šćaveta i time što se, prevodeći u misi iz latinskog, često izloži podsmijehu vjernika.²⁶⁷ To znači da je za vrijeme mise imao pred sobom samo latinski misal, a one dijelove koji se glasno govore, izravno prevodio s latinskog na hrvatski.

Novo izdanje Šćaveta tiskao je Ježić u Rijeci godine 1824.

Kad je zadarski nadbiskup 8. veljače 1823. zamolio Ježića da mu javi ima li među svojim svećenicima takvoga koji bi mogao držati katedru staroslavenskog jezika u zadarskom sjemeništu, ovaj mu odgovara negativno, ispričavajući se također nedostatkom klera.²⁶⁸

Godine 1825. prestali su se kanonici senjskog kaptola služiti glagoljskim brevijarom, a uzeše latinski, ali u misi sačuvaše još neko vrijeme već gore spomenuti običaj. Nakon 1830. i oni su staroslavenski misal zamijenili latinskim. To je postala opća praksa u biskupijama, a i u Rijeci. Najduže se staroslavenski zadržao u službama za pokojne. Modruški kaptoli, odnosno zborne crkve, još su prije napustili staroslavenski misal, a umjesto njega - dakako uz Šćavet - upotrebljavali latinski. Ipak je bilo pojedinih kanonika, kaže biskup Soić, koji su još dugo poslije 1830. molili časoslov iz glagoljskog brevijara. Isti biskup kaže da još u njegovo vrijeme (1882.) ima svećenika koji se služe staroslavenskim misalom. To su: Josip Snidarčić, Florijan Gruber, Mihovil Vanjković i Mate Gruenhut.²⁶⁹

c. Politizacija glagoljice i staroslavenskog jezika

Tridesetih godina 19. stoljeća pitanje glagoljice dobiva novu konotaciju. Ono nije samo pitanje povlastica koje imaju neke župe i biskupije; u njoj se ne gleda samo

obilazio župe. To je dobro, jer ih je Kukuljević sačuvao. Ali zacijelo su takvi rukopisi dospjeli i u ruke koje ih nisu znale čuvati.

²⁶⁶ Vidi BAS, spisi 1820. godine pod "Šćavet". Tako u Lešću na Dobri oberlajtant Pavković naručuje jedan, a g. Milčetić, također laik, dva komada.

²⁶⁷ BAS, spis od 18. prosinca 1821.

²⁶⁸ Ondje, pod navedenim datumom.

²⁶⁹ V. SOIĆ, *Razprava ob obstojećoj praksi staroslavenskog ili glagoljskog jezika pri vršenju svete mise po obredu rimokatoličkom u sdruženih biskupijah senjskoj i modruškoj*, Bakar, 1882., str. 5-6.

pogodno sredstvo za povezivanje Katoličke i Pravoslavne crkve. Glagoljica i staroslavenska služba Božja dobiva kulturne i još više političke konotacije. Svi Slaveni traže svoje zajedničke korijene i nalaze ih u staroslavenskom jeziku i glagoljskom pismu. Pogotovo od vremena Ilirskog preporoda glagoljska kultura i liturgija shvaćale su se kao jedan od razloga općenarodnog ponosa. Burne godine 1848., pri instalaciji bana Jelačića, svetu misu služi biskup iz glagoljaškog kraja Mirko Ožegović, biskup senjski i modruški. Nije bilo posve slučajno da je u onom općeslavenskom zanosu sam čin instalacije obavio srpski patrijarh Josip Rajačić. Narodnjacima je to bio poticaj za rad na zbližavanju slavenske braće, pravoslavaca i katolika. Ali je u isto vrijeme Bečkom dvoru taj čin otkrio novu opasnost. Naime, on je na sveslavensku ideju gledao kao na prijateljevanje s uvijek opasnom Rusijom. Najvatreniji zagovornici sveslavenskog jedinstva postadoše i gorljivi branitelji glagoljice. Tako je u daljnjem razvoju pitanje glagoljice preraslo crkvene okvire. Za narodnjake je ono bilo zov na nacionalno i šire slavensko jedinstvo, a za aktualnu državnu upravu faktor opasan za državnu cjelovitost i državno jedinstvo. Bilo je očito da se za staroslavenski jezik u liturgiji zauzimaju i oni kojima nije na srcu bila ni Crkva ni njezina liturgija. Tako se to cijelo pitanje više raspravljalo na znanstvenoj i političkoj nego na crkvenoj i liturgijskoj razini.

Teško je procijeniti koliko je takvo ozračje utjecalo na više crkvene vlasti da relativno nezainteresirano prate njezin uzmak na račun narodnog jezika u liturgiji. Jer ta je praksa, pogotovo nakon Ježićeva objavljivanja *Ščaveta* (1824.), sve više napredovala, također u Dalmaciji i Istri.

U senjsko-modruškoj biskupiji Ježića je na biskupskoj stolici naslijedio Mirko Ožegović (1833.-1869.), zagrebački kanonik, ali ujedno i čovjek koji se nije tek oduševljavao "ilirskim" idejama, nego je bio jedan od njihovih kreatora. Prema svjedočanstvu njegova nasljednika, biskupa Venceslava Soića, Ožegović je radio na tome da se uspostavi prijašnja praksa. Uveo je predavanje staroslavenskog u biskupski licej u Senju da bi svećeničke kandidate uputio u jezik liturgijskih knjiga. Predavanje je povjerio spomenutom Soiću.²⁷⁰ To bi moglo biti oko godine 1840.²⁷¹

Ožegović je bio za obnavljanje staroslavenske liturgije, ali ne glagoljskim, nego latinskim slovima. Godine 1852. zamolio je krčkog biskupa Bozanića, kad je ovaj išao u Rim "ad limina", da pogleda ima li negdje staroslavenskih brevijara latinskim slovima. Bozanić je to tražio - iz čega se vidi da ni krčki biskup nije osobito upućen u ta pitanja - ali nije našao. Naime, nikada nije tiskan staroslavenski brevijar latinskim slovima. Ožegović misli da bi trebalo i za brevijar imati nešto slično što je *Ščavet* naspram misalu.

²⁷⁰ Nav. dj., str. 7.

²⁷¹ Nakon njega taj predmet su predavali još Ivan Fiamin i Jeronim Žagar. Nije jasno do kada je to predavanje trajalo. Znamo da ga je ponovno uspostavio biskup Posilović nakon izlaska Parčićeva misala, što znači da te katedre izvjesno nije bilo u bogoslovskom učilištu.

Iz toga se daje naslutiti da je on kod staroslavenskog brevijara latinskim slovima mislio, u stvari, na prijevod brevijara na hrvatski jezik.²⁷²

d. Biskup Soić i glagoljska liturgija

U svom odnosu prema liturgijskom jeziku Ožegović je, zacijelo, u mnogočemu slijedio mišljenje Franje Račkoga, kojega je poslao na više studije i bio stalno s njime u dopisivanju. Za svog nasljednika izabrao je Venceslava Soića (1869.-1875.), bakarskog kanonika. Ovaj će nastaviti u njegovu duhu, ali će činjenica da je izrastao i odgojen na glagoljaškom području, utjecati na njegov odnos prema pitanju staroslavenske liturgije.

Soić je kao profesor staroslavenskog jezika u Senjskoj bogosloviji svakako mogao lako shvatiti potrebu da se tiska novo izdanje glagoljskog misala.

Kada ga je 16. svibnja 1866. svećenik i gimnazijski profesor u Rijeci Šime Ljubić zamolio da mu dopusti služiti kojiput misu na staroslavenskom jeziku, on mu je spremno odobrio, držeći uputnim da u odgovoru napomene kako je još 1248. papa Inocent IV. odobrio senjskom biskupu upotrebu staroslavenskog jezika u liturgiji na svom području.²⁷³ Dakako, već sama činjenica da je potrebno tražiti dopuštenje da se misi na staroslavenskom, jasno govori da je glagoljanje u misi postalo neuobičajeno. Sličnu molbu uputio je i upravitelj župe Završje u Gorskom kotaru Ivan Krajač.²⁷⁴

Soića su takve molbe obradovale, jer je i sam želio da staroslavenski u misi postane općeprihvaćeni običaj, kako je nekada bilo. 2. rujna 1867. uputio je promemoriju Propagandi u Rim i Bečkom nunciju da se pristupi radu na izdavanju novoga glagoljskog misala.²⁷⁵ Nuncij je odgovorio 23. siječnja iduće godine, odobravajući nakanu za tiskanje misala, pod uvjetom da se posao korektno obavi.²⁷⁶ 23. lipnja on dodaje da biskupi u čijim se biskupijama glagolja, trebaju izabrati stručnjake vješte staroslavenskom, koji bi posao vodili.²⁷⁷

Svakako je Soić bio u dosluhu s Račkim i Strossmayerom, koji su tih godina povelili jaku akciju za tiskanje staroslavenskih liturgijskih knjiga.²⁷⁸ On već 10. srpnja

²⁷² Piše Ožegović Bozaniću: "Breviarim slavicum characteribus latinis impressum, in quantum e gemis tardius obtinimus. Ita quoque Missale Romanum nostrum Slavet in plurimis aequale" (BAS, *Spisi*, 1852, br. 966).

²⁷³ BAS, *Spisi*, 1866. br. 697 i 727.

²⁷⁴ Ondje, br. 840.

²⁷⁵ Ondje, *Spisi*, 1867. br. 401. Na Soića se u tom pitanju obratio i krčki biskup Vitezić 3. srpnja 1868. (Ondje, *Spisi*, 1868. br. 1156).

²⁷⁶ Ondje, *Spisi*, 1868. br. 120. Milanta Luciano, rimski konzul u Rijeci, javlja 29. veljače da je poduzeo shodne mjere preko svog agenta u Rimu za pretiskavanje glagoljskih misala (Ondje, br. 372. Vidi također broj 587).

²⁷⁷ Ondje, br. 1103.

²⁷⁸ O čemu svjedoči i njihova međusobna korespondencija (v. *Korespondencija Rački-Strossmayer*, I, Zagreb 1928, str. 56-64).

1868. piše Strossmayeru da bi iz senjske biskupije najpogodniji stručnjaci bili Ivan Fiamin, župnik i kanonik riječki, te Jeronim Žagar, profesor staroslavenskog u senjskom bogoslovnom učilištu. Moli ga da javi gdje bi se oni našli s drugim stručnjacima kako bi rad što prije mogao početi. Inače Soić preporučuje da cjelokupni posao preuzme Akademija.²⁷⁹

Ipak je i dalje u upotrebi bio Šćavet. Praksu je trebalo nekako i opravdavati.

Splitski biskup Marko Kalođera zapitao je 11. kolovoza 1874. biskupa Soića je li istina da se kod njega svećenici služe na oltaru u istoj misi dvama misalima, te da glasno čitaju iz hrvatskoga, a tiho iz latinskoga. Ako je to istina, na čemu se takva praksa temelji? Soić mu odgovara već 23. kolovoza iste godine da je običaj narodnog jezika u liturgiji u njegovoj biskupiji od pamtivijeka i da su ga vjerojatno ostavili Sv. Braća Ćiril i Metod kad su onuda putovali iz Češke u Rim. Njega je odobrila i Sv. Stolica, odobravajući jezik službe Božje kojom su Boga slavila Sv. Braća, jer su oni liturgiju obavljali narodnim jezikom i za taj su jezik tražili dopuštenje. Istina je da se praksa s dva jezika u istoj misi ne slaže s postojećim crkvenim propisima.²⁸⁰

Biskup Soić nije pokazivao da namjerava dokidati Šćavet. Pače još iste godine (1874.) 24. prosinca, obavješćuje on zainteresirane biskupe da je zaliha starih Šćaveta potrošena i da bi trebalo tiskati nove. Očito je, naime, bilo da će se rad na izdanju staroslavenskog misala otegnuti. U Biskupskom arhivu u Senju registrirani su odgovori biskupa iz Dubrovnika, Kotora, Krka, Splita i Zadra, ali nijedan od tih odgovora nije sačuvan.²⁸¹

Soić je pitao i neke svoje uglednije svećenike. Tako i Cvjetka Grubera, tada župnika u Lađevcu. Gruber 8. veljače 1875. odgovara:

“Nije mi ovdje obširnije obrazlagati koliko je od sv. rimske stolice dopušteno u Senjsko-Modruškoj biskupiji služiti se našim narodnim jezikom u sv. misi, samo mi je toliko pripomenuti, da se je ta navada, sve što se pjeva pjevati našim jezikom, u narod uvela i ukorenila tako čvrsto, da se već iskoreniti nikako neda, ili jako teško, i to velikom pogibelji za sv. vjeru i nabožnost naroda. Možda će koji drugi, o toj stvari drugčije suditi, oslanjajući se više na mrtvu teoriju nego na živu praksu, na ja smierno mislim da se ima tuj čuti glas čovjeka - župnika, koj međ narodom srcem i dušom žive, te Bogu i sv. stolici odgovoran sve okolnosti dobro uvažuje, kako da ne bi trpjela bitnost sv. vjere i obreda

²⁷⁹ Ondje, br. 1155. Krčki biskup Ivan Vitezić javio je 3. srpnja Soiću da predlaže sa svoje strane Dragutina Parčića (br. 1156). Strossmayer se u dogovoru s Račkim odlučio za Franju Račkoga, Ivana Berčića, Vatroslava Jagića, Miha Pavlinovića i praškog profesora Martina Hatalu (Ondje, br. 1178).

²⁸⁰ Ondje, *Spisi*, 1874. br. 11482.

²⁸¹ Ondje, *Spisi*, 1874. br.2272. Za odgovore v. Protokol za 1875. br. 99, 169, 187, 263, 316, 511.

crkvenih, a opet ni nabožnost naroda. Drugčije dakle nije, već nam se obazrijeti na praksom i navadom uvedenu stran upitane stvari.

Znamo da je 'canon missae' illesae majestatis, stoga da se u tu svetost ma i najmanjom promienom dirati nesmiemo; zato budi on sav savcat latinski, dapače 'Pater noster' i 'Pax Domini sit semper vobiscum' neka se ubuduće na glas naški i nepjeva; a to se lahko polučiti dade, samo reče li dotični župnik ili dušobrižnik svom orguljašu ili pjevaču, neka poslije podignuća dalje nastavlja na kori svoje pjevanje i neobziruć se na misnika pri žrtveniku, što jamačno narodu neće ni u oko pasti. Molitve, epistole, evanđelje i prefacija pako neka se i ubuduće narodnim jezikom pjevaju.

Stoga usuđujem se smiernim srcem predložiti Tomu Prečasnom Ordinarijatu, da bi se - potreba li je - k sv. rimskoj stolici obratiti, pa poslje uređene stvari taj posao vještim rukam povjeriti, te knjigu nam na rečenu porabu, pravim čistim narodnim jezikom priređenu i tiskanu priškrbiti blagoizvoljeo."²⁸²

Mislím da je lađevački župnik iznio vjerno želju klera i naroda.

e. Parčićev Misal i pobuna protiv njega

Što se tiče Soića, on posao oko izdavanja Šćaveta nije mogao nastaviti jer je 1875. bio prisiljen podnijeti ostavku na biskupsku službu. Naslijedio ga je zagrebački kanonik i profesor Juraj Posilović. Soić će poslije (1882.) napisati već spomenutu "Razpravu" u kojoj se zauzima za glagoljicu i staroslavenski jezik u liturgiji. Dakle, protivi se praksi narodnog jezika koja je uvedena Šćavetom.

Biskup Posilović nije iz glagoljaških krajeva pa prema tome nije mogao imati osobita sluha za vrijednost staroslavenske službe Božje. Na poticaj Nillesa zamolio je 11. studenoga 1878. sve biskupije u kojima se glagoljalo da odgovore kako je trenutačno stanje s tim u svezi. Uz to napominje i pitanje Šćaveta.²⁸³ Za Šćavet, koji je izišao u Rijeci 1880. u redakciji Matije Ivčevića, dopuštenje za tiskanje izdao je zaderski nadbiskup Maupas, i to istim riječima kojima je Ježić obrazložio svoje dopuštenje da se tiska izdanje iz godine 1824.²⁸⁴

Odnos prema glagoljici posebno će doći na iskušenje pri radu na izdavanju novoga glagoljskog misala.

Priprema novog izdanja misala pospješena je konkordatom Crne Gore i Svete Stolice, koji je sklopljen 1886. godine. (Dakle, veže se opet uz političke događaje!) Po konkordatu je u katoličkim župama Kneževine Crne Gore dopuštena staroslavenska

²⁸² Ondje, br. 316. Odgovorili su biskupi iz Krka (br. 1510), Zadra (1575), Dubrovnika (1580), Šibenika (1541), Kotora (1579), Hvara (1529), Poreča (1606) i Trsta (1534). U Arhivu se nalaze samo odgovori iz Krka, Zadra, Hvara, Šibenika i Poreča.

²⁸³ Ondje, *Spisi*, 1878, br. 1415.

²⁸⁴ Usp. L. JELIĆ, nav. dj., str. 77.

liturgija. Kada se Rusija usprotivila da misal bude tiskan ćirilicom jer bi u tom slučaju mogao poslužiti kao sredstvo katoličkog ekspanzionizma, odlučeno je da se tiska glagoljskim slovima. Time je postao prikladan i za hrvatske biskupije. Priprema je povjerena Dragutinu Parčiću, koji je u nj vratio hrvatsku redakciju,²⁸⁵ tj. onaj jezik koji se u liturgijskim knjigama hrvatskih glagoljaša nalazio prije rusifikacije. Misal je izišao iz tiska godine 1893.

Senjsko-modruški biskup Juraj Posilović izdaje 22. travnja 1893. sljedeću odredbu: "S ovim izdanjem dana nam je mogućnost, ali također nastala i stroga dužnost, da počmemo u naših diecezah upotrebljavati Božju službu jezikom staroslovenskim, kako je bivalo od najstarijih vremena, te imalo biti do dana današnjega. Ono bo, što danas de facto postoji: poraba jezika čisto hrvatskoga, pa još k tome miešanje hrvatskoga s latinskim, nije pred kanoni van zla poraba." A što je zla poraba, nastavlja biskup, "toga ni stogodišnja protivna poraba ne učini zakonitim",²⁸⁶

Biskup je iduće godine, 23. ožujka, izdao posebnu poslanicu "častnom svećenstvu i svim vjernikom biskupija senjske i modruške ili krbavske" u kojoj obrazlaže potrebu uvođenja staroslavenske službe Božje i dokidanje upotrebe Šćaveta. Može se i dalje misiti latinski, ali samo tihiu misu. Da bi svećenici mogli naučiti glagoljska slova, izdao je Parčić "azbukvar". "Zato očekujemo", nastavlja Posilović, "od svih mladih, a i starijih svećenika, da će do pol, ili najkasnije do jedne godine dotjerati do pjevanja službe božje na jeziku staroslovenskom." Što se starijih tiče, nastavlja biskup, "i oni će do godinu dana dosta dobro i brzo čitati. Nakon što se poslanica i evanđelje na staroslovenskom otpjevaju, neka se narodu isto pročita jasno i razgovjetno iz Šćaveta."²⁸⁷

Od početka ak. god. 1893./94. uveo je biskup na Bogoslovskom liceju u Senju katedru za staroslavenski jezik, a od 1894. taj je jezik predmet župničkog ispita.²⁸⁸

Još prije nego je svećenicima počela dužnost glagoljanja, nastala je u narodu pobuna.

Već 6. lipnja 1894. Posilović je prisiljen poslati svećenicima opomenu da s uvođenjem staroslavenske liturgije oprezno postupaju. "Katolički puk, čujuć iz nenada u crkvi onaj jezik koji se čuje u crkvi grčkoistočnoj, može se lasno uzgibati, i ne samo sam doći na kojoj kakve krive misli, nego, kako se je i dogodilo, biti potican i bunjen od ljudi zlobnih i budalastih. Zato je potrebno da svećenstvo bude budno, pak, ako čuje ili spazi, da se u njegovu puku šire kriva mnijenja o liturgiji staroslovenskoj, ima tomu

²⁸⁵ O tome vidi A. RAČKI, Novo izdanje glagoljskog misala, *KL*, (Zagreb, 1893), 10, str. 78-79.

²⁸⁶ *Okružnice Biskupskog ordinarijata senjskog i modruškog ili krbavskog*, god. 1893, br. 2, str. 11-12.

²⁸⁷ *KL*, 1894, br. 17, str. 136-140.

²⁸⁸ *Okružnice*, 1894, br. 2, str. 7.

odmah na put stati, i dok se nije puk bar u većoj strani o boljem uputio, ne počimati s pjevanjem staroslovenskim." Zatim kaže da ima Hrvata katolika, kojima je biskup u Križevcima, koji odavno služe misu na staroslavenskom jeziku. Katolik nije onaj koji se ne pokorava biskupu i Svetom Ocu. "Bilo bi ružno, kad bi tko upotrebio nepriliku nesretnih nemira za to da sam ne uči staroslovenski."²⁸⁹

Najžešća je reakcija bila u župama bivše Vojne krajine, odnosno ondje gdje su katolici živjeli u blizini pravoslavnog življa. Događalo se da su svećenicima ukrali ili oteli "crljenu knjigu", kako su zvali misal, i uništili je ili je vratili u Senj otkuda je poslana.²⁹⁰ U Krivom Putu prijetio je narod župniku da će ga kamenovati ako ne prestane pjevati "po vlaški". Na blagdan sv. Roka u Perušiću je oko 5000 razjarenih ljudi opkolilo župnika i bili bi ga ubili da nije umakao u župni stan i ondje se zaključao. Kada su oružnici sljedeći dan zatvorili kolovođe pobune, masa naroda opkolila je zatvor i oslobodila ih, na očigled vlasti i oružnika. Zatražena je i vojna intervencija.²⁹¹ Narod se pristašama župnika osvećivao paležom. U Krasnu je narod prijetio župniku da će odnijeti u Kosinj čudotvorni kip Majke Božje, gdje se ne misljuje "po vlaški", ako i dalje nastavi kako je započeo. Dovikivahu mu: "Dok ovo sunce nad nama svijetli, nećemo mi te maše!"²⁹² Žestoko je bilo u Saborskom i Vagancu, a nešto mirnije, ali nipošto mirno, u Slunju.

Neki svećenici nisu vjerovali da će se glagoljica i staroslavenski uspjeti nametnuti, pa su, ne samo i dalje koristili Šćavet nego su i otvoreno govorili narodu

²⁸⁹ Nav. mj., br. 3, str. 15-17.

²⁹⁰ U Širokoj Kuli je narod oduzeo kapelanu glagoljski misal da ga vrati Vikarijatu u Senj (Pismo od 20. kolovoza 1894. u BAS, *Spisi*, br. 104). Upravitelj župe će 11. prosinca zamoliti Ordinarijat da mu ponovno pošalje misal (br. 429).

²⁹¹ Već 17. srpnja 1893. perušićki župnik javlja da je u župi nastala buna protiv glagoljice (BAS, *Spisi*, br. 97). To se ponovilo mnogo žešće na dan sv. Roka 16. kolovoza 1894. (br. 92). Na to je Županijska oblast u Gospiću zamolila Ordinarijat da donese odredbe koje bi smirile bunu. Iz Ordinarijata 22. istog mjeseca odgovaraju da državne vlasti trebaju uredovati (br. 104). Još dan prije župnik perušićki ponovno moli da se poduzmu potrebni koraci, a iz Senja mu odgovaraju da ne služi pjevanu misu dok se narod ne smiri (br. 106), a 23. kolovoza Ordinarijat je zamolio telegramom velikog župana Budisavljevića da pruži zaštitu glagoljici (br. 109). Iz Gospića isti dan mole da se na mjesto pobune pošalje neki viši svećenik koji će narod upućivati i smirivati (br. 118). Na tu dužnost imenovan je gospićki župnik i podarhiđakon Franjo Canjuga, a 28. kolovoza državne vlasti javljaju da su poduzete odgovarajuće mjere za smirivanje naroda (120). Mira ipak još nije bilo (v. br. 168 i 176). Čak je i u Gospiću netko ukrao staroslavenski misal (pismo od 11. rujna, br. 177). Perušićki župnik drži da je glagoljica samo izlika za nešto drugo (br. 204). U pismu od 1. studenoga on i dalje govori o nemirima u župi (br. 304). Tek 3. lipnja iduće godine mogao je župnik zamoliti ordinarijat da se dopusti pjevana misa - staroslavenska dakako. (*Spisi*, 1895. br. 340). A 26. kolovoza 1895. mogao je perušićki župnik javiti da u njegovu dekanatu svi svećenici služe staroslavensku misu (br. 536). No isti dan iz Široke Kule upravitelj javlja da puk nerado prima staroslavenski (br. 534).

²⁹² Više o toj buni v. J. BURIĆ, nav. dj., str. 254-257.

protiv "vlaškoga pisma i jezika". Tako je nakon prvog neuspjelog pokušaja da uvede staroslavenski misal radio upr. župe Klanac Nikola Gršković. Perušićki župnik Kovačić držao je da je narod upravo zato ogorčen na njega, jer ne vjeruje da je prijeko potrebno uvoditi staroslavenski, budući da susjedni svećenik i dalje misi iz Šćaveta.²⁹³

Gdje se narod bunio, crkveno je nadležstvo zabranjivalo pjevanu misu. Ljudi su se time doista osjećali pogođenima pa su tražili ubrzo pjevanu misu, makar i staroslavensku. Negdje će nemiri trajati više od godinu dana. Kao termin do kojeg je svuda trebalo uvesti staroslavensku misu, određen je blagdan sv. Ćirila i Metoda 1895. Samo u rijetkim slučajevima taj je termin prekoračen. Tako je u Sincu pjevana staroslavenska misa tek 15. rujna 1895.

U svakom slučaju pokazala su se ispravna predviđanja Cvjetka Grubera da će biti teško oduzeti narodu ono što se tako u nj ukorijenilo.

Svećenstvo je također negdje davalo povoda za nemire, koliko zbog toga što su osjetili da se jednom povlasticom (staroslavenskim) oduzimaju još veća praksom stečena prava (hrvatski), toliko i zbog toga što je prihvat iziskivao dosta truda: trebalo je mnogo učiti.

Kada se usporedi primitak Parčićeva misala od senjsko-modruškog i krčkog klera, vidi se velika razlika. Kod krčkog klera misal se shvaćao kao pobjeda narodnih težnji, a kod senjsko-modruškog, bar u jednom dijelu, kao narodno razočaranje. Razlog je u spomenutoj politizaciji glagoljice i staroslavenskog bogoslužja. Hrvatski narod na području krčke biskupije osjećao se ugroženim od talijanaške struje i glagoljica mu je bila snažan dokaz da su Hrvati na onim prostorima duboko ukorijenjeni. Kod Hrvata u senjskoj i modruškoj biskupiji, osim u Rijeci, nije se osjećala opasnost sa Zapada nego s Istoka. Politika je ovdje već učinila svoje i mnogi Hrvati su se bojali svega što ih je moglo vući u zajedništvo s pravoslavicima i Srbima.

Zaključak

Senjska je biskupija kroz svoju povijest tijesno vezana uz područje koje je 1969. ušlo u sastav riječko-senjske nadbiskupije, koja je uspostaljena Bulom pape Pavla VI. od 27. srpnja 1969. To je učinjeno na taj način da su s riječkom biskupijom (osnovanom za vrijeme talijanske uprave 25. 4. 1925.) združene modruška biskupija, koja time prestaje postojati kao posebna biskupija, i senjska, koja se jednakopravno sjedinjuje s riječkom. Ta nova pokrajina uzdignuta je na čast metropolitanske nadbiskupske crkve.

Novoutemeljena riječko-senjska nadbiskupija nema svoje jedinstvene povijesti, nego je imaju samo biskupije koje su postale njezin sastavni dio. A cijelim tim

²⁹³ Vidi o tome BAS, *Spisi*, 1894. br. 103, 113, 130, 132, 161, 174, 377, 413, 431.

područjem dugo je upravljao biskup sa sjedištem u Senju. Zato ga ovdje uzimamo u obzir.

Na ovom području, kojim se dugo upravljalo iz Senja, a danas upravlja iz Rijeke, bilo je kroz povijest više biskupija.

Senjska biskupija postojala je još u 5. stoljeću, o čemu svjedoči pismo pape Inocenta I. (402.-417.) senjskom biskupu Laurenciju. U vrijeme seobe naroda ona je nastradala i ponovno se javlja u srednjem vijeku. Prve vijesti o tome nalaze se u pismu pape *Aleksandra III.* od 3. siječnja 1169., u kojem papa nalaže senjskom biskupu *Mireju* da se mora pokoravati splitskom nadbiskupu poput svojih prethodnika ("quemadmodum predecessores tui"). Granice senjske biskupije bile su sporne, pa se i njima pozabavio crkveni sabor u Splitu 1185. Tada je bilo određeno da senjski biskup ima svoje sjedište u Senju i da se njegova jurisdikcija ima protezati na župe Senj, Gacku i polovicu Like. Taj se teritorij znatno suzio kad je god. 1460. knez Sigismund Frankopan osnovao u jednom dijelu senjske biskupije posebnu biskupiju sa sjedištem u Otočcu. Kad je ova nakon osamdesetak godina prestala postojati, njezino je područje bilo ponovno vraćeno u krilo senjske biskupije.

Do osnutka *krbavske biskupije* (1185.) na jednom dijelu njezina budućeg teritorija vršio je jurisdikciju rapski biskup, a nad ostalim splitski nadbiskup. Radi prevelike udaljenosti od biskupskog sjedišta crkvena je administracija bila vrlo teška, pa je na spomenutom splitskom saboru bila osnovana nova biskupija i podređena splitskoj metropoliji. Krbavskom je biskupu sabor odredio sjedište u župi Krbavi, gdje je novoimenovani biskup *Matej* podigao stolnu crkvu. Sabor mu je podložio župe: Krbavu, Bužane, Novigrad, Drežnik, Plaški (Plas), Modruš i Vinodol. Biskup je imao drugi svoj dvor u Modrušu, gdje je 1333. pogostio kralja Karla Roberta. Godine 1460., ponajviše zbog turske opasnosti, ovamo je s dopuštanjem pape Pija II. premješteno i sjedište biskupije. Od tada se biskupija obično nazivala modruškom. Kada je Krbava pala pod Turke, imenovani su na titul krbavske biskupije naslovni biskupi "in partibus infidelium". Nakon tragične Krbavske bitke (1493.) nije preostalo biskupu *Kristoforu* ništa drugo nego tražiti sigurnije mjesto od Modruša. On prelazi zajedno sa svojim kaptolom u Novi Vinodolski i tu uspostavlja svoju novu rezidenciju. Zbog siromaštva biskupa i prevelike blizine Senja Sv. Stolica počinje u drugoj polovici 16. stoljeća davati modrušku biskupiju na upravu senjskom biskupu. Kad već nije bilo nikakve nade da će se modruška biskupija osloboditi turskog jarma, papa *Urban VIII.* oko 1630. kanonski je jednakopravno sjedinjuje (per aequalitatem iurium) sa senjskom biskupijom u osobi jednog te istog biskupa. Od tada je uobičajeni naziv senjsko-modruška biskupija.

Unutar granica senjske i modruške biskupije posebnu su sudbinu i razvoj imale *lička i krbavska županija*. U njima je i prije Splitskog sabora 1185. bio razvijen i uređen crkveni život. No sve je to ugušila turska bujica. Koncem 15. stoljeća, a napose nakon

Mohačke bitke (1526.), Turci su se neprestano zalijetali u ove krajeve i već su 1528. dobili pod svoju vlast svu Liku i Krbavu. Od toga su vremena ove županije ostale stoljeće i pol pod Turcima. God. 1689. bile su oslobođene i došle pod austrijsku vojnu upravu. Tada su iskrsla i mnoga pitanja, a osobito pitanje jurisdikcije nad ovim područjem, jer su senjski i ninski biskup držali da njima pripada, a i vojna uprava imala je svoje posebne planove. Car *Leopold* podvrgao je Liku i Krbavu u duhovnom pogledu senjsko-modruškom biskupu. Uza sve to, vojne su vlasti činile biskupu mnogo nepravilika, a u tome su im gdjekada pomagale i pojedine crkvene osobe, poglavito ličko-krbavski arhiđakoni. Činjenicu da je za vrijeme turske uprave Bečki dvor imenovao naslovne krbavske biskupe, tumačili su zainteresirani kao da je krbavska biskupija postajala neovisno o modruške i paralelno s njome, pa prema tome senjsko-modruški biskup ne bi imao pravo na to područje. Tadanji naslovni biskup, zagrebački kanonik *Stjepan Dojčić*, nastojao se domoći posjeda svoje oslobođene biskupije. 4. svibnja 1702. godine izdao je car *Leopold* diplomu, po kojoj se potvrđuje identičnost modruške i krbavske biskupije. Od tada se biskupi običavaju nazivati biskupima senjske i modruške ili krbavske biskupije.

Godine 1833. uslijedila je nova razdioba teritorija unutar senjske i modruške biskupije. Od modruške biskupije bilo je otcijepljeno područje tzv. Ličke regimente, unutar koje se nalazila i cijela Krbava, i pripojeno senjskoj biskupiji. Tako se sjedište negdašnjih krbavskih biskupa našlo izvan granica krbavske ili modruške biskupije.

Među senjskim i modruškim biskupima bilo je mnogo onih koji su se istakli na nacionalnom i crkvenom polju. Posebno valja istaknuti modruškog biskupa *Šimuna Kožičića Benju* (1509.-1536.), učenoga govornika na V. lateranskom saboru. Od ostalih spomenimo biskupa *Martina Brajkovića* (1702.-1704.), zatim *Ivana Benzonija* (1730.-1745.), koji se mnogo trudio, doduše s malo uspjeha, oko crkvenog sjedinjenja novopridošloga pravoslavnog življa. U prošlom stoljeću ističe se posebno rodoljubni lik biskupa *Mirka Ožegovića*.

Senjski *kaptol* bio je vjerodostojno mjesto (*locus credibilis*) od godine 1392. Za krbavski kaptol nemamo sigurne podatke sve dok biskupsko sjedište nije 1460. preneseno u Modruš. Kada se biskup 1493. zajedno s kaptolom povukao u Novi Vinodolski, kanonici su bili razmješteni po vinodolskim župama i time dotadanjim svećeničkim zajednicama dali pečat zbornih kaptola. U vrijeme jozefinskih reformi sačuvali su taj karakter samo kaptoli u Novom, Bakru i Bribiru, i ta tri zborna kaptola sačinjavali su jedinstveni modruški stolni kaptol.

Školovanje svećeničkog i redovničkog klera obavljalo se pri stolnim crkvama i samostanima. Početkom 17. stoljeća već su otvorene mogućnosti da se sposobniji kandidati školuju u inozemnim školama. Godine 1725. pavlini su u Senju otvorili javnu gimnaziju, a biskup *Ježić* je tek 1806. uspio u Senju otvoriti sjemenište.

Na području senjske i modruške ili krbavske biskupije značajnu ulogu imale su razne redovničke zajednice. U 12. stoljeću u Senju su imali svoju kuću templari, koji su 1269. u zamjenu za Senj i Gacku dobili dubičku županiju. Benediktinci su svakako u 13. stoljeću, a vjerojatno i prije, u Senju gdje su imali opatiju sv. Jurja. U 14. stoljeću zabilježena je i opatija sv. Križa u Senjskoj Dragi. Benediktinska opatija sv. Nikole spominje se već na Bašćanskoj ploči, ali još nije sigurno je li to opatija u Otočcu u Gackoj, ili neka druga istoimena opatija. Franjevci dolaze u Senj odmah nakon templara, a proširit će se i po drugim dijelovima biskupije. Dominikanski samostani se javljaju u 14. stoljeću. Važnu ulogu imali su i pavlini, a najpoznatiji njihov samostan bio je u Modruškom Gvozd (šumi).

Cijelo je 13. stoljeće ispunjeno nastojanjima zapadnog kršćanstva na čelu s papama da se križarskim ratovima sveta mjesta u Palestini oslobode muslimana i sačuvaju u kršćanskim rukama. Na tome je mnogo radio Inocent III. (1198.-1216.), koji je uspio više nego ikoli drugi papa ojačati položaj papinstva prema svjetovnim vladarima na Zapadu, a mnogi su kraljevi priznavali vazalski odnos prema njemu. Kada su križari u IV. križarskoj vojni 1204. srušili u Carigradu Bizantsko Carstvo i ondje osnovali Latinsko Carstvo (1204.-1261.), držao je veliki papa da je uspostavljanje političkog jedinstva između Istoka i Zapada došlo pogodno vrijeme da se uspostavi i vjersko jedinstvo. Prošireni vidokrug pomogao je zapadnom kršćanstvu da spozna kako latinski jezik ne može biti jedini jezik pravovjernih kršćana. Inače bi bilo nerealno očekivati da istočni kršćani prihvate zajedništvo s Katoličkom crkvom. Na IV. lateranskom saboru izričito se u bogoslužju dopuštaju različiti jezici u istom gradu. Pape uspostavljaju veze i sa slavenskim narodima koji su se nakon raskola opredijelili za pravoslavlje. U tom kontekstu dobiva na vrijednosti činjenica da unutar Katoličke crkve već postoji bogoslužje na istom jeziku koji je i u bogoslužju pravoslavnih Slavena. Taj model, dakle, pogodan je za širenje pravovjerja i ideje crkvenog jedinstva. Osim toga pokazalo se da inzistiranje na latinskom jeziku nije uvijek korisno ni u katoličkim krajevima koji su zahvaćeni krivovjerjem. Očito je to bilo među "bosanskim krstjanima". Pače, ako se spoznaja potrebe višejezičnosti u bogoslužju ne uspije valorizirati, postojala je opasnost da će se krivovjerje iz Bosne širiti prema zapadnim krajevima. Zato se u središtu katoličanstva razmišljalo kako učvrstiti pravovjerje glagoljaškog klera da se preko njega ono uzumogne ponajprije obraniti od krivovjerja s istoka, a onda i širiti ga prema istoku. Trebalo se zaštititi i od Srpske pravoslavne crkve, koja je tridesetih godina 13. stoljeća počela sve više pokazivati svoje antilatinsko i antikatoličko raspoloženje. Za takvu ulogu trebalo je glagoljaštvo čvrsto povezati uz pravovjerje i dati mu za vođu provjerenu, učenu i odanu osobu. Inocent IV. te kvalitete vidi u senjskom biskupu Filipu. Tako Katolička crkva preuzima inicijativu i jedan nelatinski jezik uzima kao sredstvo za širenje i učvršćenje pravovjerja. Ta inicijativa ima svoje strateško polazište u Senju,

odnosno njegovu biskupu koji papinim pismom dobiva ovlast da se u svom pastoralnom radu može u bogoslužju služiti "slavenskim jezikom", odnosno glagoljicom. Po tom jeziku postat će blizak svim Slavenima, a s druge strane čvrsto povezan sa središtem zapadnog kršćanstva.

Time se nameće pitanje zašto je upravo Senj odabran za tu novu crkvenu strategiju, odnosno kako je glagoljica ondje nastala i učvrstila se kao fenomen koji je primijećen iz središta katoličanstva.

U traženju autora i zavičaja glagoljice potrebno je voditi više računa o činjenici da je glavnina najstarijih glagoljskih natpisa s hrvatskog područja, točnije s hrvatskog sjeverozapada. Pronalaskom Senjske ploče postalo je jasno da je glagoljica koncem 11. stoljeća u Senju općepršireno pismo. Ono je došlo na kopno sa susjednih otoka, napose s Krka, u vrijeme kada su ondje katolici i Hrvati bili pod snažnim bizantskim tradicijama, kojima nije bila strana višejezičnost u liturgiji. Tendencija papa da se na području njihove jurisdikcije takve tradicije odstrane, pogađala je u prvenstveno pastoralni kler, a ne monahe nesvećenike. Takvih je monaških zajednica bilo dosta na kvarnerskim otocima. One su na splitskim saborima 925.-927. sačuvale pravo na uporabu staroslavenskog jezika. Neke od njih nisu napustile tu praksu ni onda kada su prerasle u svećeničke zajednice i preuzele pastoralne službe. Realna je pretpostavka da je takva zajednica postojala i na brdu kraj Senja, gdje su pronađeni temelji crkve i ostatci glagoljske ploče iz početka 12. stoljeća. Sredinom 11. stoljeća glavnina hrvatskoga pastoralnog klera na sjevernojadranskom prostoru već je glagoljaška. U tom stoljeću otvorenje su bolje mogućnosti za razvoj glagoljice i staroslavenskog bogoslužja jer se po službenom crkvenom dopuštenju "Slavene" moglo rediti za svećenika ako nauče latinski. To znači da od tada i pastoralni kler može bogoslužje obavljati na staroslavenskom jeziku, a to je mnogo više od dopuštenja u vrijeme splitskih sabora 925.-927.

Nakon Senjske ploče nemamo pisanih izvora o nazočnosti glagoljice na senjskom prostoru. Ali iz papina pisma senjskom biskupu Filipu 1248. jasno se vidi da je glagoljica živjela normalnim životom i da se proširila na mnoge hrvatske krajeve. Papa dopušta Filipu staroslavensku liturgiju ne samo u njegovoj biskupiji nego svagdje u "Slavoniji" gdje takav običaj postoji. Analizom onovremenih prilika, pogotovo crkvenih, vidi se da to papino pismo Filipu nije neki izdvojeni slučaj, nego je izraz tadanjih prilika i misijskih nastojanja Katoličke crkve. Unutar tih nastojanja Filip je imao važnu ulogu, a senjska biskupija sa svojom glagoljskom liturgijom mogla je poslužiti kao pogodno polazište za planirani misijski program. Na sam razvoj glagoljice papino pismo odigralo je vrlo značajnu ulogu, jer je stvorilo pretpostavke za normalan i slobodan razvoj glagoljske kulture i otvorilo put prema zlatnom vijeku hrvatskog glagoljaštva.

Četrdeset godina nakon papina pisma glagoljicom je napisan (1288.) Vinodolski zakon, a u 14. stoljeću već su brojni glagoljski spomenici različitih vrsta: liturgijski, pravni, književni i poučni. Osim pravne podloge, glagoljaši uživaju i solidnu ekonomsku podlogu. Iako ne možemo točno odrediti gdje su se razvili glagoljski skriptoriji, iz onoga što nam je poznato jasno proizlazi da ih je na našem području bilo više. Posebno se ističe Krbava. Glagoljica je bila u opasnosti da bude preplavljena od latinice nakon pronalaska tiskarskog umijeća, ali su i tu glagoljaši dobili utrku s vremenom. Već 1483. priređuju u još nepoznatoj tiskari hrvatski i slavenski prvotisak, glagoljski misal. Prva sigurna tiskara na hrvatskom području utemeljena je u Senju, a iz nje će 1494. izići Senjski glagoljski misal, a nakon njega i druge knjige na istom pismu. U Rijeci je modruški biskup Šimun Kožičić Benja 1530. osnovao drugu glagoljsku tiskaru, u kojoj također osim misala izlazi još nekoliko knjiga liturgijskog i poučnog karaktera.

Nakon Tridentskog sabora naše glagoljaštvo nije bilo u mogućnosti, zbog siromaštva u znanju i imanju, prirediti za tisak liturgijske knjige. Pomoć koju su Levakoviću i drugima pružili rusinski sjedinjeni monasi, odrazila se na ulasku ruske recenzije staroslavenskog jezika u naše knjige. Koliko zbog nedostatka dovoljnog znanja, toliko i zbog rusifikacije, svećenstvo biskupija senjske i modruške sve više napušta glagoljanje u liturgiji, a za sve dijelove mise koji se glasno govore, upotrebljavaju knjigu koja se naziva Šćavet ili Slavet, pisanu govornim hrvatskim jezikom. Ta praksa bila je u 19. stoljeću općenito prihvaćena na području obiju spomenutih biskupija. Čak je biskup Ježić 1824. sam dao tiskati Šćavet. Nakon toga tek par svećenika služilo se glagoljskim misalom. Za dijelove koji se tiho čitaju, upotrebljavao se latinski misal. Ta praksa počela se sve više širiti i u drugim biskupijama, ali najdalje se u tome otišlo upravo u senjskoj i modruškoj.

U vrijeme Ilirskog preporoda proširilo se uvjerenje da su glagoljica i staroslavenski pogodno sredstvo ne samo za crkveno nego i za narodnosno jedinstvo svih Slavena. Od tada je podržavaju i oni koji u tome ne vide samo crkvenu povlasticu. Strossmayer je zajedno s Račkim najviše radio da se ta povlastica proširi na sve južnoslavenske katolike.

Godine 1893. izdan je glagoljski misal u redakciji Dragutina Parčića. Parčić je u nj vratio hrvatsku redakciju. Osim svega toga misal je izazvao u mnogim župama biskupija senjske i modruške pravu bunu. Narod je u njemu gledao nametanje pravoslavne prakse. Najžešća pobuna bila je u onim mjestima gdje zajedno žive katolici i pravoslavci. Osim toga bilo je to vraćanje natrag, budući da je u misu već bio ušao hrvatski jezik, mnogo bliži narodu od staroslavenskoga, pa i onoga hrvatske redakcije. Nakon više od godine dana otpora ipak je Parčićev misal prihvaćen u objema biskupijama.

Važnija literatura

- Andelko BADURINA, Glagoljska iluminatorska djelatnost Senja, *SZ*, 8 (Senj, 1980), str. 377-388.
- Mile BOGOVIĆ, Počeci i uspon glagoljice u Senju, *RTČ*, II (Rijeka, 1994), 2, str. 157-175.
- Mile BOGOVIĆ, Osorski kanonik Matej Sović i njegov rad na izdavanju glagoljskih knjiga, *Kačić*, 25 (Sinj, 1993), str. 782-792.
- Mile BOGOVIĆ, Staroslavenska liturgija u biskupijama senjskoj i modruškoj u 19. stoljeću i Parčićev misal, *RTČ*, I (1993), 2, str. 209-225.
- Mile BOGOVIĆ, 500 godina hrvatskog brevijara Blaža Baromića, *Zvona*, 1993/5, str. 5.
- Mile BOGOVIĆ, Počeci i uspon glagoljice u Senju, *RTČ*, II (1994), 2, str. 157-175.
- Mile BOGOVIĆ, *Glagoljica u Senju*, Senj, 1994.
- Mile BOGOVIĆ, Blaž Baromić utemeljitelj Senjske glagoljske tiskare 1494. godine, *Istarska danica*, 1995. (Pazin, 1994), str. 66-69.
- Mile BOGOVIĆ, Glagoljica na području Senjske i Modruške ili Krbavske biskupije, *Vila Velebita*, br. 55 (1997), str. 16.
- Mile BOGOVIĆ, Proslava Senjskog glagoljskog misala (kronika), *RTČ*, III (1995), 1, str. 170-175.
- U *Zvonima* sam o toj temi objavio:
Glagoljica u Rijeci (1993/7, 5); Pop glagoljaš - živjeti vjeru u narodu (1983/9, 3); Kako je glagoljica došla u Senj (1994/5); Okolnosti u kojima je papa uključio 1248. senjskog biskupa u glagoljaški kler (1994/6, 5, 9); 500. godišnjica Senjske glagoljske tiskare, (1994/3., 5); Je li senjski zlatar Martin Živković bio ujedno i tiskar 1494.-1496. godine, (1995/1, 5).
- Mihovil BOLONIĆ, Stoljetne veze krčkih i senjskih glagoljaša, *SZ*, 6 (1975), str. 81-139.
- Stjepan DAMJANOVIĆ, Problematika hrvatskoglagoljskog brevijara iz godine 1491., *SZ*, 19 (1992), str. 117-124.
- Branko FUČIĆ, Knjigoveža-glagoljaš, pop Grgur Kraljić iz Senja (1497.-1502.), *SZ*, 6 (1975), str. 55-70.
- Branko FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, Djela JAZU, 57, Zagreb, 1982, str.315-323.
- Biserka GRABAR, Tiskani glagoljski Baromićev brevijar, *Slovo*, Časopis Staroslavenskog instituta u Zagrebu, br. 34 (1984), str. 159-180.
- Edvard HERCIGONJA, Povijesni, društveni i kulturnoambijentalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagoljskog tiska (u povodu 500. obljetnice prvotiska Misala 1483), *Slovo*, 34 (1984), str. 17-61.
- Edvard HERCIGONJA, *Nad iskonom hrvatske knjige*, Zagreb, 1983.

- Vladimir KRALJIĆ, Novi arhivski nalazi o glagoljskoj tiskari u Senjskoj Dragi, *SZ*, 6 (1975), str. 77-80.
- Dragutin KUKALJ, *Glagoljski misal Toma arhidakona senjskog* (pretiskano iz "Croatia sacra"), Zagreb, 1936.
- Zvonimir KULUNDŽIĆ, Glagoljska štamparija XVI-XVI stoljeća Kosinj - Senj - Rijeka, *SZ*, 2 (1966), str. 167-308.
- Anica NAZOR, O potrebi kritičkih ili faksimiliranih izdanja senjske glagoljske tiskare, *SZ*, 6 (1975), str. 15-22.
- Anica NAZOR, Senjska Spovid općena kao izvor Akademijinog rječnika hrvatskog ili srpskog jezika, *SZ*, 8 (1980), str. 369-376.
- Anica NAZOR, Kulturno-povijesno značenje izdanja Glagoljske tiskare u Senju g. 1494-1508., *Slovo*, 21 (1971), str. 415-442.
- Anica NAZOR, Senjski Tranzit sv. Jeronima i njegov predložak, *Slovo*, 19 (1969), str. 171-188.
- Anica NAZOR, *Zagreb riznica glagoljice*, Zagreb, 1978.
- Anica NAZOR, Tiskana glagoljska knjiga od Prvotiska misala 1483. do Brozićeva brevijara 1561., *Slovo*, 34 (1984), str. 7-16.
- Anica NAZOR, Hrvatskoglagoljske inkunabule, u povodu 500. obljetnice brevijara Blaža Baromića (1493-1993), *Croatica*, Zagreb, 1993, str. 229-258.
- Anica NAZOR, Glagoljski rukopisi s vinodolskog područja, *Novljanski zbornik*, 3 (Novi Vinodolski, 1995), str. 43-51.
- Ivan OSTOJIĆ, Benediktinci glagoljaši, *Slovo*, 9-10 (1960), str. 14-42.
- Marija PANTELIĆ, Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, *Radovi Staroslavenskog instituta*, br. 5, Zagreb, 1964, str. 5-98.
- Marija PANTELIĆ, Kulturni ambijent i djelovanje Blaža Baromića, pisca i štampara glagoljskih knjiga, *SZ*, 6 (1975), str. 31-44.
- Marija PANTELIĆ, Senjski Lobkoviczov glagoljski kodeks iz 1359. - prototip srednjovjekovnih "liber horarum" za laike, *SZ*, 8 (1980), 355-368.
- Marija PANTELIĆ, Senjski Lobkoviczov psaltir iz 1359., *SZ*, 18 (1991), 109-128.
- Ivanka PETROVIĆ, Hagiografsko-legendarna književnost hrvatskog srednjovjekovlja i senjski "Marijini mirakuli", *Slovo*, 34 (1984), str. 181-201.
- Petar RUNJE: Ambroz Kacitić iz Dubovika rodom Kolunić - javni bilježnik, *SZ*, 15, str. 157-160.
- Petar RUNJE, Svećenici glagoljaši Like u području Zadra krajem 14. stoljeća, *RTČ*, IV (1996), 1.
- Petar RUNJE, Veze krbavsko-ličkih glagoljaša s Dalmacijom u 15. stoljeću, zbornik *Krbavska biskupija*, Rijeka-Zagreb, 1988, str. 113-121.
- Petar RUNJE, *Prema izvorima*, Zagreb, 1990.

- Stanislav ŠKRBEĆ, *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*, Rijeka, 1995.
- Rudolf STROHAL, *Grad Senj prvo kulturno središte hrvatskog naroda*, Zagreb, 1918.
- Orsolya SZENTESI-ŽAGAR: Oszkár Asbóth: Senjski glagoljaki misal iz 1494., *SZ*, 23 (1996), 59-84.
- Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Oporuka Matije Baromića od g. 1527, *Radovi Staroslavenskog instituta*, 2 (Zagreb, 1955), str. 231-234.
- Vjekoslav ŠTEFANIĆ, *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I-II, Zagreb, 1969-1970.
- Josip TANDARIĆ, Senjski ritual iz 1507. i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti, *Croatica cristiana periodica*, III (Zagreb, 1979), 3, 185-189.
- Josip TANDARIĆ, Prvotisak senjske glagoljske tiskare u samostanu franjevac konventualaca u Cresu, *Croatica cristiana periodica*, VII (1983), 11, str. 184-185.
- Pavao TIJAN, Gdje je bila hiža arhižakna Silvestra Bedričića u kojoj je 1507./8. djelovala Senjska glagoljska tiskara, *SZ*, 21 (1994), 109-116.
- Josip VONČINA, Četiri glagoljske listine iz Like, *Radovi Staroslavenskog instituta*, br. 2 (Zagreb, 1955), str. 213-230.
- Darko ŽUBRINIĆ, *Biti pismen - biti svoj*, Zagreb, 1994. Drugo, dopunjeno, izdanje izišlo je 1996. pod naslovom *Hrvatska glagoljica*.

Objavljene karte i slike preuzete su iz sljedećih publikacija:

Branko FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, Djela JAZU, 57, Zagreb, 1982, str.315-323. (Sl. 8-10, 23-26)

Stanislav ŠKRBEĆ, *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*, Rijeka, 1995. (Sl. 12, 22)

Krbavska bitka i njezine posljedice, zbornik radova znanstvenog skupa *Krbavska bitka i njezine posljedice* (Novi Vinodolski, 22.24. 10. 1993.), uredio D. Pavličević, Zagreb, 1997. (Karta 1-5, Sl. 4-7)

DAS KROATISCHE GLAGOLITISCHE MILLENIUM

Anläßlich des 750. Jahrestages von dem Brief des Papstes Innocent IV.
an den Senjer Bischof Filip

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im ersten Teil von dieser Arbeit beschreibt der Autor die Diözesen, deren Gebiete lange der Jurisdiction des Bischofs in Senj untergeordnet waren. Es handelt sich um die Diözesen von Senj, Korbava und Otočac.

Der Senjer Bischof wurde zum ersten Mal im Brief des Papstes Innocent I. (402-417) erwähnt, und nachher finden wir wieder Erwähnung des Bistums erst 1169. Die Diözese von Korbava wurde 1185 errichtet, und als ihr Sitz wurde Korbava verordnet. Wegen der türkischen Gefahr wurde der Bischofssitz nach Modruš versetzt, und im Jahre der Schlacht auf dem Krbavfeld (1493) zwang die Not den Bischof nach Novi Vinodolski zu flüchten. Die Diözese von Modruš wurde dann mit der Diözese von Senj gleichberechtigt vereint. Nach Befreiung von den Türken leitete der Bischof von Senj auch die Lika und Korbava.

Auf diesem ganzen Gebiet zelebrierte man von da an, außerhalb des Bischofssitzes, die altslawische Liturgie, und es wurde die glagolitische Schrift gebraucht. Als Papst im 13. Jahrhundert eingesehen hatte, daß der altslawische Gottesdienst zur Vereinigung der orthodoxen Slawen dienen könnte, erlaubte der Papst Innocent IV. am 29. März 1248 dem Senjer Bischof Filip die altslawische Liturgie dort zu zelebrieren, wo diese Sitte schon eingebürgert gewesen war. Damit gelang der Senjer Bischof Filip mit seinen Kanonikern zum Kreis der glagolitischen Priester. Die Unterstützung der Glagoliten spiegelte sich günstig in der religiösen und kulturellen Tätigkeit der Glagoliten wieder, und stellte die Gründe der goldenen Zeit der kroatischen glagolitischen Kultur auf. Sehr schnell entstanden auf diesem Gebiete zahlreiche sehr wertvolle glagolitische Kodexe, und erschienen unsere ersten Buchdruckereien.

Der Autor des Buches gibt einen kurzen Überblick über die Tätigkeit der Schreiber und der Buchdrucker, besonders derjenigen die mit Senj gebunden waren. Er analysiert die Rolle des Senjer Goldschmieds Martin Živković in der Tätigkeit der glagolitischen Buchdruckerei in Senj. Danach gibt er ein Dokument, das einigen Wissenschaftlern als Beweis dient, daß vor der Buchdruckerei in Senj eine ältere Buchdruckerei in Kosinj existiert hatte. Als unsere glagolitischen Priester nicht mehr im Stand waren, die notwendigen liturgischen Bücher zum Druck zu bereiten, übernahm diese Aufgabe die Kongregation zur Verbreitung des Glaubens (Propaganda) in Rom. Dann wurden unsere liturgischen Bücher unter dem Einfluß der russinischen Mönche russifiziert, aber sie wurden deswegen von unseren Priestern unwillkürlich angenommen. Allmählich akzeptierten sie in der Liturgie die lateinische Schrift und die Volkssprache.

Da solche Sitte keine Erlaubnis aus Rom bekommen konnte, bereitete Dragutin Parčić 1893. eine kroatische Redaktion des glagolitischen Missales. Aber das Problem der altslawischen Sprache in der Liturgie ist schon sehr politisiert worden, und das Volk in der Diözese von Senj und Modruš wollte nicht, daß statt der Volkssprache die altslawische Sprache in die Liturgie eingeführt wird. Es gab auch Priester die Widerstand geleistet haben. Obwohl das glagolitische Meßbuch angenommen wurde, war es sehr deutlich, daß Klerus unwillkürlich die Glagoliza lernen wird. 1792 bereitete Josip Vajs ein neues glagolitisches Missale, aber mit lateinischen Buchstaben.

Im ersten Teil des 13. Jhs. waren die glagolitischen Denkmäler selten, und deswegen drängt sich uns die Folgerung auf, daß die Glagoliza auf unserem Boden in den letzten Zügen war. Nach dem päpstlichen Brief an den Senjer Bischof Filip hat sich die Beziehung zur glagolitischen Schrift verändert, und das gibt uns Recht, zusammenzufassen, daß der Papst Innocent IV. und der Senjer Bischof Wiederhersteller der glagolitischen Schrift und des glagolitischen Gottesdienstes waren.

MILLENIUM OF THE CROATIAN GLAGOLITISM

On the occasion of the 750th anniversary of the Pope Innocent the Fourth letter to Philip, the Bishop of Senj

S u m m a r y

In the first part, the author gives a brief presentation of dioceses, whose districts were for a long time under the jurisdiction of the Bishop of Senj. Those dioceses were: Senj, Krbava, Modruš and Otočac.

The Bishop of Senj was for the first time mentioned in the letter of pope Innocent the First (402 - 417) and after that again only in 1169. The diocese of Krbava was founded in 1185. Its administrative centre was at Krbava. Mostly for the danger of Turks, bishop's headquarters were moved to Modruš and in 1493, the year of battle at Krbava, bishop was forced to escape to Novi Vinodolski. That diocese was around 1630 legally united to the diocese of Senj. For some time (1460 - 1534) in Gacka existed special diocese of Otočac. After liberation from Turks, under the administrative control of the Bishop of Senj came Lika and Krbava.

Glagolitic script and old Slavic service were in use on the whole area outside diocese headquarters since the 9th c. When in the 13th c. it seemed to the pontifical that the old Slavic liturgy might prove useful in uniting orthodox Slavs with the Catholic church, pope Innocent the Fourth on the 29th March 1248 granted to Bishop Philip of

Senj permission to glorify the God in old Slavic language wherever such a practice had already been in use. Thus, in the glagolitic circles entered also the Bishop of Senj and all his canons. Such a support to the glagolitism reflected very favourably on the religious and cultural activities of the Croatian glagolitic priests laying so the foundation to the golden age of the Croatian glagolitic culture. On that region will very soon develop numerous glagolitic codes of high artistic level and will also appear our first glagolitic printing-houses.

The author further gives the survey of all clerical and printig activities and most of all the activities associated with Senj. He presents also his own reflections on the role of Martin Živković, the goldsmith from Senj, in the activities of the glagolitic printing-house at Senj. He introduces also one written document wherefrom some have deduced that before the foundation of printing-house from Senj there was one still older at Kosinj. When the glagolitic priests of modern world were not able to prepare required glagolitic books for printing, that task was then taken over by the Congregation for the Propagation of Faith at Rome (Propaganda), but under the influence of the Ruthenian monks our liturgical books have been russianized. For that reason, priests from our territories were hardly prepared to accept them and they gradually passed in liturgy to latin script and national language. In view of the fact that in those times it was not able that such a practice would get a consent from Rome, Dragutin Parčić prepares in 1893 glagolitic missal in which he restored Croatian editing. Likewise, since in those times the question of the old Slavic language in liturgy was a bit politicized, the people in dioceses of Senj and Modruš did not want to use in liturgy old Slavic instead of their national language. There were opposition even among some priests. Although the glagolitic missal was in the end in general accepted, it was nevertheless clear that the clergy was loath to learning glagolitic script. So, in 1927 Josip Vajs prepared new glagolitic missal but with latin script.

In the first part of the 13th c. glagolitic monuments were occuring seldom which somehow suggested that glagolitism on our territory was on its beam ends. After the pope's letter to the Bishop Philip of Senj, the relations towards the glagolitism were changed in its favour, which may concede the conclusion that pope Innocent the Fourth and Bishop Philip of Senj were restorers of the glagolitism and old Slavic liturgy.